Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ЕТНІЧНА ІСТОРІЯ НАРОДІВ ЄВРОПИ

Збірник наукових праць

ВИПУСК 62

Київ
2020

ЕТНІЧНА ІСТОРІЯ НАРОДІВ ЄВРОПИ: Збірник наукових праць.
Випуск 62. – К., 2020. – 178 с.
https://doi.org/10.17721/2518-1270.2020.62

Редакційна колегія

Голова редколегії:
КОЦУР Анатолій, *доктор історичних наук, професор кафедри етнології та краєзнавства, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна.*

ВІХАВАЙНЕН Тімо, *професор, Гельсінкський університет, Фінляндія.*

ГОНҐ Соґу, *доктор філософії (культура, фольклор), професор, Гангукський університет зарубіжних досліджень, Сеул, Республіка Корея.*

ГРЕЛКА Франк, *доктор наук, науковий співробітник, Центр міждисциплінарних польських студій, Європейський університет Віадріна, Франкфурт (Одер), Німеччина.*

ЛАТИШ Юрій, *кандидат історичних наук, доцент кафедри історії світового українства, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна.*

МАРКОВА Міра, *доцент, кандидат історичних наук, декан історичного факультету Софійського університету «Св. Климент Охридський», Софія, Болгарія.*

РЕМІ Йоганнес, *доктор філософських наук, доцент Гельсінкського університету, Фінляндія.*

РИЖОВ Сергій, *кандидат історичних наук, доцент кафедри археології та музеєзнавства, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна.*

СІЛЬВЕННОЙНЕН Оула, *доктор наук (історія), Гельсінкський університет, Фінляндія.*

СРІБНЯК Ігор, *доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії історико-філософського факультету Київського університету імені Бориса Грінченка, Україна.*

ХАКАМІЕС Пекка, *професор емеритус, кафедра фольклористики, університет Турку, Фінляндія.*

ШАНТЕК Горан Павєл, *доктор філософії (етнологія), професор, Загребський університет, Хорватія.*

Відповідальний секретар:
ПИЛИПЕНКО Віктор, *кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології та краєзнавства, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна.*

Адреса редакційної колегії

01601, Київ, вул. Володимирська, 60, Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
історичний факультет, кафедра етнології та краєзнавства
e-mail: **ethnic.history@univ.kiev.ua**
сайт збірника: **http://www.ethnic.history.univ.kiev.ua**

Автори статей несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, власних імен, географічних назв та інших відомостей.
Журнал видається тричі на рік.

Рекомендовано до друку Вченою радою історичного факультету
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
(Протокол № 5 від 15 жовтня 2020 р.)

Збірник наукових праць «Етнічна історія народів Європи» внесено до Переліку наукових фахових видань України (Категорія «Б») за спеціальністю «Історичні науки» (наказ Міністерства освіти і науки України від 17.03.2020 № 409).

Реєстраційне свідоцтво № 11061, серія КВ

Видання індексується Google Scholar та Index Copernicus International

Taras Shevchenko National University of Kyiv

ETHNIC HISTORY OF EUROPEAN NATIONS

Collection of scientific works

ISSUE 62

Kyiv
2020

ETHNIC HISTORY OF EUROPEAN NATIONS: collection of scientific works.
Issue 62. – Kyiv, 2020. – 178 p.
https://doi.org/10.17721/2518-1270.2020.62

Editorial Board

Editor-in-Chief:
KOTSUR Anatolii, *Doctor of History, Professor of the Department of Ethnology and Local History, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine.*

VIHAVAINEN Timo, *Professor, University of Helsinki, Finland.*

HONG Sogu, *Ph.D. (Culture, Folklore), Professor, Hankuk University of Foreign Studies, Seoul, Korea.*

GRELKA Frank, *PhD, Research Assistant, Center for Interdisciplinary Polish Studies, European University Viadrina, Frankfurt (Oder), Germany.*

LATYSH Yuriy, *Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Department of World Ukrainian History, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine.*

MARKOVA Mira, *Associate Professor, PhD., Dean of the Faculty of History, Sofia University «St. Kliment Ohridski», Bulgaria.*

REMY Johannes, *Doctor of Philosophy, Associate Professor at the University of Helsinki, Finland.*

RYZHOV Serhiy, *Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Department of Archeology and Museum Studies, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine.*

SILVENNOINEN Oula, *PhD (History), Academy Research Fellow, University of Helsinki, Finland.*

SRIBNIAK Igor, *Doctor of History, Professor, Head of the Chair of the Faculty of History and Philosophy, Borys Grinchenko Kyiv University. Ukraine.*

HAKAMIES Pekka, *Professor emeritus, Department of Folkloristics, University of Turku, Finland.*

ŠANTEK Goran Pavel, *PhD. (Ethnology), Professor, University of Zagreb, Croatia.*

Executive Secretary:
PYLYPENKO Viktor, *Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of Ethnology and Local History, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine.*

Address of editorial board:

01601, Kyiv, Volodymyrs'ka str., 60, Kyiv National Taras Shevchenko University,
Faculty of History, Department of Ethnology and Local History, room 352
e-mail: **ethnic.history@univ.kiev.ua**
http://**www.ethnic.history.univ.kiev.ua**

The authors of the articles are solely responsible for the selection, accuracy of the facts, quotations, proper names, geographical names and other information.

The journal is published three times a year.

Recommended to publishing by the Academic Council of Faculty of History Taras Shevchenko National University of Kyiv (Protocol № 5, October 15, 2020)

The collection of scientific works «Ethnic History of the European Nations» is included in the List of Scientific Professional Editions of Ukraine (Category «B») in the specialty «Historical Sciences» (order of the Ministry of Education and Science of Ukraine of 03.17.2020 No. 409).

Registration Certificate № 11061, the KV series.

The publication is indexed by Google Scholar and Index Copernicus.

ЗМІСТ

Борисенко Валентина. Матеріали Етнографічної комісії ВУАН – важливе джерело для дослідження традиційної культури 1920–1930-х рр. (на прикладі Дніпропетровщини). ***7***

Мовна Уляна. Традиційне бджільництво українців Бойківщини: виробничо-технологічний аспект. ***15***

Іванчук Василь. Апотропеїчні дії перевертання-встромляння-розбивання як способи захисту від мерця та його демонічних іпостасей у гуцульських міфологічно-обрядових практиках. ***25***

Конта Ростислав, Ховайба Наталія. Дослідження видавничої діяльності Наукового товариства імені Шевченка у Львові: етнологічний аспект. ***37***

Рибальченко Анастасія. Вплив кельтської міфології на казки Європи. ***47***

Жданович Олеся. Варварська периферія візантійської імперії (до питання про етногенез тюркських народів раннього середньовіччя). ***60***

Сустрєтов Анатолій. Дослідження діяльності Феодосійського монетного двору в нумізматичній історіографії імперського часу. ***69***

Зразюк Зінаїда. Кіндрат Федорович Страшкевич – зберігач мінц-кабінету університету Св. Володимира у 1865–1868 рр. ***78***

Бойко-Гагарін Андрій. Підробка золотих монет в Україні у XIX – на початку XX ст. ***93***

Губицький Любомир. Контрабандна торгівля у Київській губернії 1790-х рр. ***104***

Рудь Микола. М. В. Бречкевич (1870–1963) та його внесок у вивчення історії середньовічного Балтійського Помор'я. ***113***

Нагірний Микола. Шевченкове бачення України: територіальний аспект. ***122***

Любовець Олена. Всеукраїнський союз хліборобів-власників (селян) і Українська народна партія: маловідомі сторінки історії партійного будівництва доби української революції 1917–1921 рр. ***129***

Фомін Денис. Етнічні складники формування української нації в історичних інтерпретаціях. ***136***

Зубар Михайло. Роль сучасного музею у процесі формування соціального капіталу. ***144***

Криштопа Марія. Анімація як інструмент радянської політичної пропаганди та форма збереження української культури та мови. ***150***

Лаврут Ольга. Праця учнів Української РСР другої половини XX століття: обов'язковість, примус чи престиж? ***157***

Остапенко Анатолий. Корреляция местного ландшафта и категории творчества в пространстве белорусской культуры. ***166***

Капелюшний Валерій. Рецензія на монографію С. В. Машкевича «Історія Київського міського транспорту. Кінець XIX – початок XXI ст. Київ: ВАРТО, 2019. – 680 с.». ***174***

CONTENTS

Borysenko Valentyna. Materials of the Ethnographic Commission of the Ukrainian Academy of Sciences as an Important Source for the Study of Traditional Culture of the 1920s and 1930s (on the Example of Dnipropetrovsk Region). ***7***

Movna Uliana. Traditional Beekeeping of Ukrainians of Boykos Region: the Industrial-Technology Aspect. ***15***

Ivanchuk Vasyl. Apotropaic actions of overturning, sticking, smashing as means of defense against the deceased and his demonic hypostases in hutsul myth and ritual practices. ***25***

Konta Rostyslav, Khovaiba Natalia. The Research of Publishing Activity of Shevchenko Scientific Society in Lviv: Ethnological Aspect. ***37***

Rybalchenko Anastasiia. The Influence of Celtic Mythology on the Tales of Europe. ***47***

Zhdanovych Olesia. The Barbarian's Periphery of Byzantine Empire (Some Arguments About the Origin of Turk's Tribes). ***60***

Sustrietov Anatoly. Research of the Activities of the Feodosian Mint in the Numismatic Historiography of the Imperial Time. ***69***

Zraziuk Zinaida. Kindrat Fedorovych Strashkevych – the Curator of the Mints Cabinet of St. Volodymyr's University in 1865–1868. ***78***

Boiko-Gagarin Andrii. The gold coins counterfeiting in Ukraine in XIX – the beginning of XX centuries. ***93***

Hubytskyy Lyubomyr. Smuggling Trade in Kyiv Province at the End of the 1790–1800. ***104***

Rud Mykola. M. Brechkevich (1870–1963) and his contribution to the study of the medieval history of Baltic Pomerania. ***113***

Nahirnyi Mykola. Shevchenko's Vision of Ukraine: Territorial Aspect. ***122***

Liubovets Olena. All-Ukrainian Union of Farmers-Owners (Peasants) and the Ukrainian People's Party: Little-Known Pages in the History of Party Building During the Ukrainian Revolution of 1917–1921. ***129***

Fomin Denys. Ethnic Components of the Formation of the Ukrainian Nation in Historical Interpretations. ***136***

Zubar Mykhailo. The Role of the Modern Museum in the Process of Forming Social Capital. ***144***

Kryshtopa Mariia. Animation as a Tool of Soviet Political Propaganda and a Form of Preserving Ukrainian Culture and Language. ***150***

Lavrut Olga. The work of pupils in the Ukrainian SSR in the second half of the twentieth century: compulsion, coercion or prestige? ***157***

Astapenka Anatol. Correlation of Local Landscape and Category of Creativity in the Space of Belarusian Culture. ***166***

Kapeliushnyi Valerii. Review of the monograph by S. V. Mashkevich «History of the Kiev Urban Transport. End of XIX – Beginning of XXI Century. Kiev: VARTO, 2019. – 680 p.». ***174***

https://doi.org/10.17721/2518-1270.2020.62.01

МАТЕРІАЛИ ЕТНОГРАФІЧНОЇ КОМІСІЇ ВУАН – ВАЖЛИВЕ ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ТРАДИЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ 1920–1930-х рр. (НА ПРИКЛАДІ ДНІПРОПЕТРОВЩИНИ)

Валентина Борисенко

MATERIALS OF THE ETHNOGRAPHIC COMMISSION OF THE UKRAINIAN ACADEMY OF SCIENCES AS AN IMPORTANT SOURCE FOR THE STUDY OF TRADITIONAL CULTURE OF THE 1920s AND 1930s (ON THE EXAMPLE OF DNIPROPETROVSK REGION)

Valentyna Borysenko

The archival sources of the Ethnographic commission of the All-Ukrainian Academy (1921–1933) are studied and described in the article. The records of the people's collectors of folklore-ethnographic materials from various fields of Ukrainian traditional culture are submitted. These are mainly the samples of the 1927–1929, when the population have recovered a little from a terrible famine of the 1921–1923 and try to keep life giving strength for the development of farm and family. Folk customs, rituals and folk calendar holidays, kolyadkas, schedrivkas are preserved completely enough among the inhabitants of Steppe Ukraine. Interesting observations in the field of material culture concerning the land surveying, ploughing technique, dwelling building, are fixed. Folk beliefs, connected with the concepts on earth, fire, animals are of peculiar interest. We have the preservation of archaic elements of culture, when the faith in the forces of demonology exist actively and are typical for all districts of Dnipropetrovsk region. Belief in the witches existence and the means of protection from them are very widespread. The reminiscences on Cossack liberty, their courage are the most frequent in the song folklore. In general, the theme of Cossack times is highly significant in all song and prose genres. The level of existence of folklore-ethnographic phenomena in the first half of the 20th century is presented in these records of correspondents from Dnipropetrovsk region.

Keywords: Ethnology, folklore, Ethnographic commission, beliefs, Dnipropetrovsk region.

Золотим віком етнології вважається друга половина XIX ст., коли національна свідомість досягла високого розвитку у світі і зацікавлення етногенезом націй стало ключовим у гуманітарних науках. Саме тоді становлення науки перебуває на високому щаблі. Створюються етнографічні товариства в США, Європі. В Російській імперії також у 1845 р. було утворено Імператорське Російське Географічне Товариство. Розвивалася наука і в Україні, хоча організаційно влада боялася створювати окремі товариства. Тому етнологічна наука досягла значних успіхів у стінах університетів, насамперед у Харківському і Київському. Досягнення вчених спонукали владу все ж таки відкрити у Києві Південно-Західний відділ Російського Географічного Товариства (далі РГТ). Та його активність (розробка наукових програм, експедиційна та видавнича діяльність) спричинилася до короткого життя цього важливого Відділу (1873–1876 рр.). Заборонили його Таємним царським Емським указом разом із забороною української мови. За короткий час вчені, що увійшли до Південно-Західного Відділу РГТ, зокрема В. Антонович, П. Чубинський, Ф. Вовк, М. Драгоманов, І. Рудченко, О. Русов, П. Житецький, М. Лисенко, О. Пчілка та ряд інших створили підмурок для майбутньої української академії наук. Після ліквідації Відділу почалося переслідування його членів і Ф. Вовк, М. Драгоманов мусили вдатися до еміграції, щоб не попасти під арешт. На ці утиски етнологічної науки відгукнулися вчені Львова і у 1892 р. куль-

© Валентина Борисенко

турно-просвітницьке Товариство імені Шевченка було реорганізоване у Наукове Товариство ім. Шевченка (НТШ). При ньому у 1898 р. було створено окрему Етнографічну комісію, яку впродовж багатьох років очолював Іван Франко (1898–1913 рр). Отже, вчені-етнологи другої половини XIX–XX сторіччя підготували надійне підґрунтя для створення української етнологічної школи європейського рівня.

У 1918 р. заснована Українська Академія наук у Києві. Протягом 1920–1925 рр. було створено основні наукові етнографічні центри в системі Всеукраїнської Академії наук (ВУАН). До провідних осередків етнологічної науки цього періоду належали насамперед: Етнографічна комісія ВУАН (1921–1933) під головуванням Андрія Лободи; Музей (а згодом Кабінет) антропології та етнології ім. Хведора Вовка (1925–1934); Кабінет примітивної культури кафедри історії України (1925–1933) під керівництвом Михайла Грушевського; Кабінет музичної етнографії (1922–1933) під керівництвом Климента Квітки, Краєзнавча комісія та ряд інших.

Провідною установою була Етнографічна комісія ВУАН, (далі – ЕК) яка налагодила не лише випуск Етнографічного Вісника (1925–1932, кн. 1–10), а й широку мережу кореспондентів, які на розроблені комісією Програми надсилали свої етнографічні матеріали з усієї території тодішньої УРСР. (Борисенко 2002, с. 9–10) Наприкінці 1920-х років із комісією співпрацювали більше десяти тисяч збирачів-аматорів. Фольклорно-етнографічні матеріали, що обчислюються у декілька тисяч аркушів, стали національним багатством у вигляді рукописного фонду Етнографічної комісії і сьогодні зберігаються в галузевому архіві «Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів» (АНФРФ ІМФЕ) Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України, що входить до Національного надбання України. Значна частина цих матеріалів не опублікована, а їх величезний масив утруднює публікацію всього корпусу. Про плідну діяльність ЕК ВУАН опублікував статтю знаний художник, письменник, етнолог Степан Музиченко. (Музиченко 1986, с. 21–37). Тому у даній статті ми зупинимося на висвітленні культури та побуту селян Дніпропетровщини на архівних матеріалах. Цей регіон у якому стрімко розвивалася промисловість та відбувалася урбанізація населення мав свої особливості і тут цікаво побачити початки трансформації традиційної культури і під впливом міста та сезонних заробітків. На заклики ЕК і розсилання Програм по районах відгукнулося дуже багато учителів, лікарів, учнів старших класів, студентів училищ. Дніпропетровщина була з дуже активних областей, де кореспондентів було багато а їхні відповіді на запитальники були достовірними, бо вони були самі носіями традиційної культури. Надзвичайно цікаві матеріали з різних ділянок культури як духовної, так і матеріальної. Це записи весільного обряду, календарних свят, ведення сільського господарства, світоглядних уявлень тощо. Зокрема, дуже детальний опис календарних свят, прикмет до них та вірувань селян зробив кореспондент із с. Олександрівка Солонянського району на Дніпропетровщині Василь Самойлов. У своїх дописах він починає розповідь як треба зустрічати новий рік, особливо високосний. Він пише, що старі люди кажуть, що високосний рік нещасливий. Коли він заходить, то й до схід сонця не можна на двір виходити, бо як уперше цей високосний рік гляне на людину, то будуть дуже в цім році люди мерти; також не можна до схід сонця й худобу випускати надвір, бо як цей високосний рік гляне на неї, то буде великий падіж худоби. Далі описуючи про шкідливість високосного року згадує, що особливо не варто будувати житло у цім році, бо не буде щастя у родині. Цей запис характерний тим, що талановитий дописувач ніби плете мережева і кожна ниточка уплітається у розповідь. Написавши застороги про недопустимість будівництва у високосному році, автор тут же переходить до опису як починають будувати хату. Цитуємо фрагмент: «Коли закладають хату то сиплять жита по кутках і приказують якому члену сім'ї ця купка. У чиєму куточку уперше буде розгребене жито, той швидше і умре. Потім кладуть іще черепки, щоб була хата лунка і кладуть вугілля, щоб була суха хата. Кладуть на святий вугол (кут) гроші, щоб багатий був господар цієї хати…». (АНФРФ ІМФЕ, ф. 1-7, од. зб. 713, арк. 54–55). Далі описує інші звичаї при будівництві оселі. Коли вже стіни готові на хату стягають сволок, то його перев'язують платком або рушником і цей рушник потім дістається теслі котрий буде будувати

дах. Перев'язують рушником для того, щоб не було у хаті пацюків та щоб хазяїн не вмер. На сволок кладуть парне число «слижів» (балків – В. Б.), що теж має магічне значення на продовження життя обох господарів. Коли вже хата готова, то господар, що має переходити у нову хату бере цілий хліб і стає на порозі проти горища і кличуть домового. Кажуть так: «Ходи ж з нами жить на нове жительство». (АНФРФ ІМФЕ, ф. 1-7, од. зб. 713, арк. 55). При цьому робить важливу примітку, що тепер вже цього не роблять, а раніше усі робили. Це означає, що частина вірувань або зникає або трансформується.

Далі кореспондент описує, яких постів ще дотримувалися на селі, звичаї яких дотримувалися під час Різдвяних свят та Водохреща. І при цих описах вставляє цікаві перекази про кам'яні баби. Відомо, що у Дніпропетровському краєзнавчому музеї зібрані ці загадкові кам'яні скульптури. Вчені досі розшифровують їхню символіку та функції. І тому у цьому ключі дуже важливо зберегти народні перекази про цю загадку давнини Степової України. Кореспондент В. Самойлов пише про звичай перед Різдвом носити до баби і діда, кумів вечерю, що безумовно має давню мотивацію про зв'язок з потойбіччям та умилостивленням померлих родичів. Зазначає, що існує на Дніпропетровщині таке повір'я, що коли перестануть носити вечерю, кам'яні баби увійдуть у землю. І подає переказ, який варто подати повністю, з дотриманням лексики записувача. «У одного чоловіка були вкрадені воли і пішов той чоловік шукать волів. Це було проти різдва. Ішов, ішов той чоловічок і вже стало смеркать і почав брискать дощчик. Він узяв і присів під цією кам'яною бабою, напнув її сіряком і зробив собі захист від дощу. Коли у 12 часов ночі приходе друга кам'яна баба до цієї, де сидів мужик, тай каже таке: «спасена душа найшлася прикрила тебе від дощику, а я ж то на дощі погибаю. І почали ці баби роспитувать мужичка чи носять у вас ще вечерю. І сказали йому, що ми колись були справні люди і нас заколдували, що ми окам'яніли і стоять нам оце на землі до тих пір поки перестануть носить вечерю, тоді ми вже підем у землю.» Тоді роспитали мужичка куди він іде. Він їм росказав, що іде шукать украдених воликів. Ті баби йому сказали, що йди отак прямо і найдеш свої волики. Той дядько і пішов. І дорогою йому за халяву упав цвіток із папороті і він тоді узнав де його воли і найшов. А кажуть хто найде цей цвіток папороті той усе знатиме.» (АНФРФ ІМФЕ, 1929, арк. 56).

Далі кореспондент описує вірування про скарби і як їх можна знайти, про звичаї на Святвечорі, приготуванні куті і пов'язані з нею звичаї. Сумлінний автор детально описує різні ворожіння дівчат про майбутнє заміжжя перед Новим роком. Тут перераховується відомий звичай про рахування кілків у тинах за формулою: «молодець – вдівець», ходіння під вікна сусідів і прислухаються чи в хаті кажуть: піди принеси, а чи сядь і тоді це вирішуватиме долю дівчини, бо як почує «піди» – значить вийде заміж, а як почує «сядь», то ще сидітиме у дівках. І кидають через хату чоботи, куди впаде носком у ту сторону й заміж піде. Треба зазначити, що на Правобережжі України подібні ворожіння проводилися на Андрія, а в Степовій Україні, як і Слобожанщині здебільше під Новий рік.

Збирачі фольклорно-етнографічного матеріалу подають цікаві дані про вірування, що пов'язані з кожним днем. У 1920–1930 рр. ще досить збережена була система вірувань, пов'язаних з аграрним господарством, захистом оселі і худоби, зокрема найпоширеніші вірування про існування відьом і різні способи їх розпізнання та створення перешкод для відбирання молока від корів. Це забивання осикового кілка у непомітному місці у хліві, кип'ятіння молока у новій покришці, яку купили не торгуючись, і відмова відьмі (сусідці або іншій жінці) у позичанні чого-небудь. Щодо ряду захисних або інформаційних заходів у новому горщику чи покришці обов'язково зазначається, що для цього придатні лише ті речі, які купили не торгуючись.

Також маємо досить повний опис свят народного календаря, що засвідчує загальноукраїнський характер цих свят і фіксацію втрати мотивації окремих обрядових дій, що характерно для даного періоду. Досить цікаві матеріали надійшли з села Гуталівці Котовського району Дніпропетровської округи, записані студенткою О. Погорілою у 1927 р. Починає з травня місяця і зазначає, що на Довгого Івана (21 травня – Б. В.) старі баби встають до схід сонця і сажають огірки і приказують: «ростіт огірочки повненькі та довгенькі». А на свято Симона-Золоте

(23 травня – Б. В.) старі баби ходять по зілля й потім сполощуть його, готують обід і випивку й гуляють, а для чого це роблять й сами не знають. Бачимо, що це давнє свято, яке відзначали виключно жінки і яке було поширене на більшій території України, вже втрачає мотивацію, але традиція ще зберігається, яка зникне вже у 1950–1960 рр.

Досить детально описує таке знане свято як Зелена неділя (за християнським календарем Трійця). Кореспондентка підкреслює, що назва Зелена неділя ще існує. Хати клечають так: рубають дерево осику й бересток і клечають в хаті скрізь, коло порога забивають одну деревину велику у стріху і стромляють біля колодязя. Травою клечають такою: полином, любистком, м'ятою, канупером. Є звичай, що осика оберігає од відьом. Тією самою гілкою, що була забита біля порога можна вдарити відьму, а б'є найстарше в роді, або найменше. Є ще вірування, що коли осики кусочок закопати в кошарі, де живе корова, то відьма не займе корови. Оберігають люди себе від відьом так: « коли схотять побачити відьму, перед жилавим понеділком (останній день Масниці) беруть в рот кусочок сиру коров'ячого і сплять. Це робить одна людина в сім'ї. Потім їй обов'язково перед Пасхою треба піти на діяніє (всюношну)і стати в дзвіниці. І тоді побаче всіх відьом, будуть ходить з дійницями і проситимуть щоб з ними піти на двір, але виходити не треба бо розтерзають. Як тільки дочитаються до хреста, тоді вони десь скриваються, бо бояться хреста». (АНФРФ ІМФЕ, ф. 1-7, од. зб. 712, арк. 77–78). Студентка зазначає, що є ще один спосіб пізнати відьму про що їй розповіла старенька бабуся. Був випадок, що спортилась корова і не дається доїти. Так її направила одна сусідка: « Каже зроби так: здій корову, купи нову покришку, тільки не торгуйся, що запроси, те й дай, тоді налий в покришку молока й постав на жар, так тоді побачиш всіх відьом, які тобі спортили корову. Так і було, одна прийшла солі позичати, друга – сірників, третя щось спитати. Ще зберігається і такий звичай. На Зелені свята іде жінка до баби, що в неї бабувала (приймала пологи – Б. В,) несе хлібину і нову хустку і нею підперізує бабу як увійде в хату, а потім баба сама бере у неї хлібину й кладе на стіл, а потім гуляють. (АНФРФ ІМФЕ, ф. 1, од. зб. 712, арк. 79). Підперізування баби відноситься до дуже архаїчних звичаїв, які мало де зберігалися.

На Дніпропетровщині, як і у багатьох регіонах України, зберігалося цікаве вірування про привороти коханого і відвороти від нелюба за допомогою кісточок кажана. Вважалося дуже дієвим і виконувалося як дівчатами, так і хлопцями. Лише хлопці значно рідше вдавалися до ворожіння. Поширене на Дніпропетровщині, як і у багатьох інших регіонах України, ворожіння про магічну силу кісточки від з'їденого мурахами кажана. Його подають чимало кореспондентів. Суть ворожіння полягала у тому, що треба купити новий горщик (не торгуючись за ціну), посадити туди кажана і занести вночі на купу з мурашником. За ніч мурахи з'їдять кажана і залишиться лише кісточка (вилочка). Треба її вранці забрати і мати на озброєнні магічну силу тієї вилочки: як притягнеш непомітно симпатію, буде на вік твоя, а як непомітно відштовхнеш – відчепиться нелюбий.

На сьогодні все рідше трапляються знання про явища природи. В Етнографічній комісії була спеціальна програма «Про вірування про гадюку». Із села Військове Солонянського району Дніпропетровської округи Григорій Пивоваров прислав свої записи і повідомляє про наступне: «У нашій місцевості гадюки бувають (звуть їх) «змія» (сіра мала гадючка), «ужака» (не кусається) і «жовтобрюх» (велика жовта гадюка). Гадюка коли вкусить кого небудь, то воно зразу вмре, коли вкусить людину, то баба-знахарка висмокчи ротом яд із рани. Инколи вуж залізе десь і у господаря лазити почне, то в конюшні то де інше, але цього вужа вбивати нізя, бо щось у господарстві здохне.»

Гадюки вилазять з землі на Рухмана (Рахманський великдень на 25 день після Великодня – Б. В.), а залазять восени на Воздвиження». (АНФРФ ІМФЕ, ф. 1, од. зб. 712, арк. 50–51). Загалом нам цікаві самі згадки про таємничих Рухманів, територія поширення легенди. На Правобережній Україні часто зустрічається легенда про те, що під землею живуть люди і коли на Рахманський великдень прислухатися до землі, то можна почути як вони розмовляють, так само як і у наступному зразку вірування, де вони погейкують на худобу, поганяють

волів. А ще досить поширена легенда про те, що шкарлупи з великодних крашанок пускають на річку і вони за 25 днів допливуть до якихось рахманів і тоді ті теж будуть мати Рахманський великдень. Варто зазначити, що необхідно більш детально дослідити ці вірування і простежити можливо рух переміщення народів у давнину.

Далі записувач розповідає як використовують шкірку гадюки при лікуванні малярії та подає розлого відому легенду про те, що гадюка здатна оселятися у людському організмі і шкодити людині та способи як її виганяють з людини за допомогою солоних оселедців і води.

Майже усі записувачі з Дніпропетровщини, відповідаючи на надіслані запитальники, від себе ще додавали збірку записаних ними пісень. Це може стати окремою темою дослідження фольклористів, а з етнографічного боку цікавий сам репертуар поширений тоді серед мешканців Степової України. При цьому кореспонденти зауважують, що деякі пісні починають забуватися, зокрема пісня про Гриця, «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці», про сироту, яку зводить хлопець і не боїться слави. На закінчення пісні парубок зухвало заявляє: «Мені дівки та пришиють квітку, а тебе, дівко, завертять в намітку». Це свідчить про існування колись звичаю, коли зваблену дівчину пов'язували жіночим головним убором наміткою. Так що і фольклорний матеріал є неоціненним етнографічним джерелом. Звісно багато пісень записаних на Дніпропетровщині: це народні пісні про кохання, романси, козацькі та авторські не завжди відомих композиторів і поетів. Про пісню «Віють вітри, віють буйні» є заувага, що її вже мало хто знає, а пісня «Ой у полі криниченька, там холодна водиченька» досить поширена.

Григорій Пивоваров окремо зазначає про існування історичних пісень і каже, що це улюблена пісня серед старших селян, її давно співають і автор її невідомий. Очевидно вона народилася тут в козацьких степах України. Варто дати цей явно авторський зразок, який не часто зустрічається серед публікацій.

«Я сьогодні щось дуже сумую,
Про козацькую долю згадав.
І про славу свою всенародню,
Що колись я, як вітер гуляв.
Боронив я свою Україну,
Боронив я від лютих татар
І про мене вся слава гриміла,
І боявся мене яничар.
А тепер все пройшло, все минуло,
Чорна хмара кругом облягла
І на горе синам України
Злая доля у гості прийшла.
Плачуть, плачуть сини України
Плачуть з вільних степів козаки,
Плачуть діти, рожевії квіти,
Що Вкраїна в неволі, в тюрмі».
(АНФРФ ІМФЕ, ф. 1, од. зб. 712, арк. 42).

Народні знання про землемірство у 1920–1930-х рр. ще побутували у селянському середовищі. Автор описує, що межею визначають відокремлення лісу від поля однією борозною. Коли поле двох господарів знаходиться поряд, то зорюють всю площу а межу виділяють теж на одну борозну неораною. Коли були пани раніше, то землю свою обкопували рівчаком до 1 аршина завглибшки. Міряють землю «шагами». Два шаги (кроки) становлять 1 сажень. Найбільша довжина десятини це 120 сажнів, що називається «гони». Зберігаючи народні місцеві назви кореспондент далі пише: «Ще землю міряють «хварталами» (кварталами) – це віддаль між двома шляхами, що рівна 10 десятинам землі.

Є ще малі міри – «четверть і «лікоть». Четверть міряють розставляючи широко один від одного великий і безіменний палець. Аршин має в собі 4 четверті. Ліктем у нас міряють най-

більше ткачі полотна… Десятину коли міряють прямокутну, то міряють кругом усі боки, потім складають і виходить десятина. Десятина має у нас 2400 «квадратів» (квадратні сажні). Тобто всі вигляди земної площі вимірюють всі боки сажнем і потім додають все, одержуючи квадратні сажні. Тепер вже молоді хазяї міряють по геометричним формулам…». (АНФРФ ІМФЕ, ф. 1, од. зб. 712, арк. 35–36).

Ми знаємо, що і до сьогодні наука ще не розкрила всі таємниці пов'язані з землею. Вчені роблять різні припущення про існування якихось глибинних таємниць у надрах землі. Сільське населення, яке з високими науками було мало знайоме все ж мало свої уявлення про землю і вони ще у 1920–1930-х рр. зберігалися досить повно. Тому кореспонденти дбайливо записали для нащадків ці уявлення. На усій території України, зокрема і на Дніпропетровщині, що свідчить про єдність української культури, землю називали матінкою і мали ряд застережень при поводженні. Так не можна було плювати на землю, бо її вважали святою. Подивімося тепер на наші вулиці, зупинки транспорту. Мабуть люди забули цю засторогу народу.

«Старі люди кажуть, що землю створив Бог і що землі у глиб краю нема ніколи. Земля має форму скрізь рівну, бо коли б була кругла, то хати б поперекидались і вода вибігла б з річок. А так завжди коли не встань всюди однаково стоїть хата і люди раком же не ходитимуть. І десь далеко земля сходиться з небом. Пуп землі (центр, середина землі) є аж у Ієрусалимі…». (АНФРФ ІМФЕ, ф. 1,од. зб. 712, арк. 36). Використовували землю, глину і в народній медицині. Записувач описує, що коли є якась припухлість, то прикладають глини до того місця, щоб вона утишила жар. Явище землетрусу люди пояснюють тим, що Бог гнівається за наші гріхи. Про наявність інших цивілізацій у глибині (існують гіпотези) землі знали і наші пращури. «У середині землі люди живуть. Одна баба один раз каже: От синку, коли хочеш, то як череду на пашу ранком гонять, ляж на землю і прислухайся, то почуєш як у землі будуть гукати «Гей! Гей!», Куди?» та інше, то там живуть люди й теж гонять коров на пашу. Тільки це почуть можна утром рано». (АНФРФ ІМФЕ, ф. 1, од. зб. 712, арк. 37).

Серед записів народного календаря трапляються цікаві щедрівки та колядки у варіантах Степової України, які все ж мають загальноукраїнську основу. Це щедрівки про Маланку. Відома колядка «Коляд, коляд, колядниця, Дайте, дядьку, паляницю». Серед матеріалів кореспондентів з Дніпропетровщини, а вони досить численні, містяться описи таких обрядів як весілля, обряди при народженні дитини, вірування про землю, вогонь, сонце, воду, про звичаї пов'язані з аграрною культурою, землеробством, садівництвом, городництвом, легенд, казок, народних пісень тощо. Члени ЕК ВУАН дбали про складання програм-запитальників з різних ділянок традиційної культури. Те, що вони залучили такий великий колектив кореспондентів свідчить про потужну науково-організаційну роботу молодої Академії наук. Зібрані матеріали, які ще значною мірою не опубліковані і мають важливе значення джерела для розуміння історичних процесів, що відбувалися у 1920–1930-х рр. Вони дають нам зріз культури того часу, коли починалися зміни у розвитку культури, а трагічні події Голодомору 1932–1933-х рр. спричинилися не лише до закриття наукових установ гуманітарного профілю, але й до значної деформації етнокультурних явищ. Досліджувати історію та культуру України без потужної джерельної бази народознавчих осередків 1920–1930-х рр. неможливо, бо партійні документи та публікації цього періоду часто викривляли події, що відбувалися. Натомість свідчення самих творців культури щирі і правдиві. Стислий обсяг статті є лише орієнтиром для пошуковців, які досліджують історію та культуру XX ст.

Отже, діяльність ЕК ВУАН (1921–1933) зробила великий прорив у науці першої половини XX ст. Спираючись на новітні школи у європейській науці, група вчених розробила цілий ряд програм, які друкувалися у «Бюлетені Етнографічної комісії». З 1926 по 1930 рік вийшло 16 номерів, які на сьогодні є бібліографічною рідкістю. У них друкувалися не лише програми але й кращі зразки записів, що слугували для численних записувачів своєрідним зразком, посібником. Внесок ЕК у джерелознавчу базу з історії та етнології важко переоцінити, тому дослідження архівних документів не втратило своєї актуальності і сьогодні.

Список джерел та літератури

БОРИСЕНКО, В. К., 2002, Нариси з історії української етнології 1920–1930-х років. Київ, с 9–10.
МУЗИЧЕНКО, С. М., 1986, Біля витоків української радянської етнографії (Діяльність Етнографічної комісії ВУАН). Народна творчість та етнографія, 4, 21–37.
Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України. 1927–1929 рр. (далі – АНФРФ ІМФЕ), ф. 1-7, од. зб. 713, арк. 54–55.
АНФРФ ІМФЕ, ф. 1-7, од. зб. 713, арк.55.
АНФРФ ІМФЕ, ф.1-7, од. зб. 7 13, арк.56.
АНФРФ ІМФЕ, ф.1-7, од. зб. 712, арк.77–78.
АНФРФ ІМФЕ, ф.1-7, од. зб. 712, арк. 79.
АНФРФ ІМФЕ, ф. 1-7, од. зб. 712, арк. 50-51.
АНФРФ ІМФЕ, ф. 1-7, од. зб. 712, арк. 42.
АНФРФ ІМФЕ, ф.1-7, од. зб. 712, арк. 35–36.
АНФРФ ІМФЕ, ф.1-7, од. зб. 712, арк. 36.
АНФРФ ІМФЕ, ф.1-7, од. зб. 712, арк. 37.

References

BORYSENKO, V. K., 2002, Narysy z istoriyi ukrayinskoi etnolohii 1920–1930-kh rokiv [Essays on the history of Ukrainian ethnology of the 1920s – 1930s]. Kyiv, 9–10.
MUZYCHENKO, S. M., 1986, Bilia vytokiv ukrayinskoi radianskoi etnohrafii (Diialnist Etnohrafichnoi komisii VUAN) [At the beginnings of Ukrainian Soviet ethnography (Activity of Ethnographic commission of the All-Ukrainian Academy of Sciences)]. Narodna tvorchist ta etnohrafia, 4, 21–37.
Arkhivni naukovi fondy rukopysiv ta fonozapysiv Instytutu mystetstvoznavstva, folklorystyky ta etnolohii im. M. Rylskoho NAN Ukrayiny. 1927–1929 rr. (ANFRF IMFE), fond 1-7, odynytsia zberezhennia 713, arkushi 54–55.
ANFRF IMFE, fond 1-7, odynytsia zberezhennia 713, arkush 55.
ANFRF IMFE, fond 1-7, odynytsia zberezhennia 713, arkush 56.
ANFRF IMFE, fond 1-7, odynytsia zberezhennia 712, arkushi 77–78.
ANFRF IMFE, fond 1-7, odynytsia zberezhennia 712, arkush 79.
ANFRF IMFE, fond 1-7, odynytsia zberezhennia 712, arkushi 50–51.
ANFRF IMFE, fond 1-7, odynytsia zberezhennia 712, arkush 42.
ANFRF IMFE, fond 1-7, odynytsia zberezhennia 712, arkushi 35–36.
ANFRF IMFE, fond 1-7, odynytsia zberezhennia 712, arkush 36.
ANFRF IMFE, fond 1-7, odynytsia zberezhennia 712, arkush 37.

Матеріали Етнографічної комісії ВУАН – важливе джерело для дослідження традиційної культури 1920–1930-х рр. (на прикладі Дніпропетровщини)

У статті досліджуються і розкриваються архівні джерела Етнографічної комісії Всеукраїнської Академії (1921–1933). Наводяться записи народних збирачів фольклорно-етнографічних матеріалів з різних ділянок української традиційної культури. Ці записи припадають переважно на 1927–1929 рр., коли населення потроху оговталося після страшного голоду 1921–1923 рр. і намагалося зберегти життєдайні сили для розвитку господарства і сім'ї. Серед мешканців Степової України досить повно зберігалися народні звичаї, обряди, свята народного календаря, колядки, щедрівки. Цікаві спостереження зроблені у галузі матеріальної культури, що стосуються землемірства, орної техніки, будівництва житла. Особливо цікаві народні вірування пов'язані з уявленнями про землю, вогонь, тварин. Маємо збереження архаїчних елементів культури, коли віра у сили демонології активно побутували і були характерні для усіх районів Дніпропетровщини. Віра в існування відьом і засоби захисту від них дуже поширені. У пісенному фольклорі дуже часті згадки про козацьку волю, про мужність козаків. Взагалі тема козаччини дуже виразна в усіх пісенних і прозових жанрах. У цих записах кореспондентів з Дніпропетровщини наявний зріз побутування фольклорно-етнографічних явищ на першу половину XX ст.

Ключові слова: етнологія, фольклор, Етнографічна комісія, вірування, Дніпропетровщина.

Valentyna Borysenko, Doctor of History, professor, head of the Archival Scientific Funds of Manuscripts and Audio-Recordings of the National Academy of Sciences of Ukraine M. Rylskyi Institute for Art Studies, Folkloristics and Ethnology.

Валентина Борисенко, доктор історичних наук, професор, завідувач Наукових архівних фондів рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України.

ORCID ID: https://orcid.org/ 0000-0002-1342-2363
Received: 10-10-2020
Advance Access Published: October, 2020

https://doi.org/10.17721/2518-1270.2020.62.02

ТРАДИЦІЙНЕ БДЖІЛЬНИЦТВО УКРАЇНЦІВ БОЙКІВЩИНИ: ВИРОБНИЧО-ТЕХНОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Уляна Мовна

TRADITIONAL BEEKEEPING OF UKRAINIANS OF BOYKOS REGION: THE INDUSTRIAL-TECHNOLOGY ASPECT

Uliana Movna

The article is the first attempt to outline the main features of the economic and production complex of traditional Boykos beekeeping as a significant segment of Ukrainian ethnic culture on the basis of materials of own field searches and literature and museum sources. Subjects of our research are processes, which creates technology culture of apiculture of Ukrainians in Boykos region and artefacts as the result of them (apiary arrangement, bee keeping, receiving of honey and their application, types of beehives and features of their design, types of beekeeper equipment). The important role of types and designs of traditional frame hives (logs, hollows, straw baskets) and modified rational dwellings for bees (Slavs, Ukrainian beds, Dadans) is emphasized. It is established that with the development of modern beekeeping (late XIXth – early XXth century), traditional pre-beehives began to give way to local frame modified housing for bees, as more rational for insect life and beekeeping.

The significant value in the process of optimization of care of bees is played by apiary accessories – protective face nets, chimneys, pumps, robes, honeycombs. The process of obtaining bee products is considered, in particular technological methods of honey harvesting, depending on the type of beehives. Obtaining honey and the feasibility of its economic use was dictated by the appropriate technological methods of honey collection in collapsible and non-collapsible hives, time and conditions of storage of sweet product.

After analyze the significant number of ethnographical field and sporadic bibliographical sources the historical roots and prevalence are proved and the regional specifics of beekeeping as a traditional economic occupation of boykos are clarified.

Keywords: beekeeping, industrial-technology aspect, beehive, traditional, Boykos.

Ця стаття – перша спроба на матеріалах власних польових пошукувань та літературних й музейних джерел окреслити основні риси господарсько-виробничого комплексу традиційного бджільництва бойків як значущого сегменту української етнічної культури. Об'єктом дослідження є процеси, що творять виробничо-технологічну культуру традиційного бойківського промислу та отримані в їх результаті артефакти (влаштування пасіки, догляд за бджолами, одержання продуктів бджільництва, типи вуликів та їх конструктивні особливості, різновиди пасічницького інвентаря).

У середині XIX ст. найбільші пасіки на Бойківщині складалися з 10–60 вуликів-пнів, а всього кількість вуликів у Сколівському греко-католицькому деканаті, площею в 30 миль кв., становила не більше 350 пнів (Bielawski 1847, s. 164). Довбані вулики виготовляли з колод дубів, буків, лип, смерек, ялин, верб, тополь. Їх в народі називали «кадуби», «колоди», «кругляки», «кимаки», «сліпаки», «пні». Такий вулик, встановлений вертикально на підставці з каменю чи дерева, називали «стояком»; траплявся тип вулика, нахиленого під певним кутом – «лежак». Колоди-стояки виготовляли з колоди спорохнявілого бука заввишки 65–155 см, завширшки 30–60 см. На відстані 15 см від верху розміщувався трикутний льоток, кожна сторона якого

© Уляна Мовна

досягала 3,5 см. Внизу льотка – лавочка, прикріплена на протилежній стінці вулика; отвір відповідно до сезону звужувався за допомогою глини. Для кріплення вощини всередині кожного колодного вулика встановлювали хрестовину. Внизу над самим дном зроблено отвір з засувкою, необхідний для чищення, відламування і вибирання меду. Недоліки колодних вуликів – їх було важко утеплити на зиму, почистити всередині, поєднати рої, вибрати мед, годувати бджіл; під час вибирання меду з них комах знищували.

У другій половині XIX – на початку XX ст. на території Бойківщини співіснували та змінювали один одного в хронологічній послідовності різні види дорамкових (колода, дуплянка, сапетка) та рамкових (слов'яни, українські лежаки, Дадани) вуликів, які пасічники виробили в процесі багатовікового виробничого досвіду. На початку XX століття уже переважали колоди відносно невеликих розмірів – заввишки 60–70 см, завширшки 20–50 см. У колоді прокручували отвір для вильоту комах («отвір», «вилітач», «воронку», «затвір»). Для кріплення вощини вище льотка встановлювали навхрест щаблі. Внизу над самим дном зроблено отвір з засувкою, необхідний для чищення вулика і вибирання меду. Зверху колоду накривали солом'яним або дерев'яним двосхилим дашком чи кружком, який затикався збоку трьома кілками. До колод, середину яких творила конусоподібна порожнина, вкладали кілька перекладин-планок («бильця», «стібки», «патички»), до яких бджоли кріпили вощину. Іноді вулик складався з двох частин розколеної колоди, яку скріплювали обручами. Традиційні колодні вулики масово проіснували в селянських пасіках до перших десятиліть XX ст. включно (с. Лавочне Сколівського р-ну, села Нижнє Висоцьке, Яблунів Турківського р-ну, с. Головецьке Старосамбірського р-ну Львівської області), а в окремих резерватах збереглися до 1930–1940-х років. Подекуди кругляки розвішували на деревах для приманювання диких роїв (с. Погар Сколівського р-ну, с. Виців Старосамбірського р-ну Львівської області) (Архів, спр. 455, арк. 14, 59).

Дуплянка – примітивний нерозбірний вулик, значно наближений до природних умов (дупла дерева), без дна, типу бочки. Під нею можна було робити підставки чи викопувати ями, а низом заглянути всередину і переконатися у достатку корму для бджіл. Тому їх іноді називали «безденками» і встановлювали лише вертикально. На Бойківщині побутували дуплянки, видовбані з порохнявого дуплистого обрубка найчастіше верби, рідше липи, висотою 60–100 см, шириною 40–60 см. Льотки («прорізи») розташовувалися з однієї сторони – в нижній частині або посередині, під якими часто робили поличку, щоб бджолам було легше входити до вулика. Вкладені у довбаний вулик поперечки давали комахам основу для закріплення вощини. Зверху дуплянку накривали солом'яним, дерев'яним дашком або круглою накривкою. Дуплянки були масово поширені наприкінці XIX ст., в деяких місцевостях переважали в 10–20-х роках XX ст.

Поряд з колодами і дуплянками для плекання бджіл бойки використовували солом'яні вулики, звані «кошиками». Вже у середині XIX ст. вони були досить поширеними. Солом'яні коші добре прийнялися у середовищі селян-пасічників, оскільки були значно дешевшими від колод, а також зручнішими під час обслуговування. Кожен селянин мав у власному господарстві сировину для виготовлення солом'яників. Вартувало лише зробити з паличок відповідну форму, виплести довгу косу з житньої соломи – і можна було приступати до виробництва коша. Для плетіння використовували вербову кору, лозу або шпагат. Брали пучок соломи, стискали лівою рукою, а правою обвивали шпагатом, роблячи спіральний валок. Звивши косу, котра, зігнута у коло, утворювала круг потрібного діаметру, пришивали її початок до кінця. З допомогою шила робили отвір для шпагату і міцно обплітали, щоб один звій якнайщільніше прилягав до другого. Після дворазового обкручування і прошиття краї підносили щораз вище аж до отримання необхідної форми, після чого вели перевесло так, щоб стінки наростали у вигляді валка. Дно пришивали до стінок, залишаючи «кошик» знизу. Місце вильоту для бджіл витинали ножем у дні.

На теренах Бойківщини переважали солом'яники круглої форми, як наприклад у с. Тишів Воловецького р-ну Закарпатської області, с. Тухля, смт Славськ Сколівського р-ну Львівської області, с. Кальна Долинського р-ну Івано-Франківської області (Матейко 1983, с. 113; Архів, спр. 455, арк. 22, 34; спр. 468, арк. 13). У середньому товщина стінки становила 5–6 см, висота 70–100 см, ширина 60 см.

Коші-безденки належно виконували свої функції в період екстенсивного ведення бджільництва. Із запровадженням раціональних методів утримання бджіл вони стали гальмом на шляху подальшої еволюції вуликів. Коші мали кілька основних вад: їх не можна було розбирати, що утруднювало детальний огляд бджолиного гнізда; у цих вуликах важко було підсадити нову матку у випадку її втрати чи заміни; нелегко було розпізнати появу хвороб. Мед та віск вибирали з кошів, знищуючи комах. Та все ж, солом'яні вулики збереглися у селянських пасіках деяких місцевостей до кінця 30-х років XX ст.

У 1875 р. загальні збори Галицького пасічницько-городничого товариства ухвалили рішення про прийняття та поширення серед пасічників рамкового вулика, названого «вуликом товариства», а згодом слов'янським, оскільки він отримав визнання у сусідніх слов'янських народів (Ciesielski 1901, s. 59), а його винахідником був відомий галицький пасічницький діяч Т. Цєсєльський. Це був перший у Галичині прямокутної форми рамковий вулик-стояк з довгими вузькими рамками (64х24 см), які слугували основою для будівництва вощини і значно полегшували працю пасічника. Він складався з корпусу та двосхилого даху. Стандартна рамка – 480х220 мм. Глибина вулика розрахована на 10 рамок.

«Слов'яни» у селянських пасіках Бойківщини почали з'являтися з кінця XIX ст., але особливого поширення набули на початку XX ст. Це був найрозповсюдженіший тип рамкового вулика у селян-пасічників. Слов'янські вулики пасічники переважно виготовляли власноруч, з дерева (липи, тополі, осики, верби, ялини, смереки) та соломи. Техніка виробництва солом'яних вуликів слов'янського типу була такою: дерев'яний каркас обплітали скрученими з соломи матами, стискали їх пресом і зшивали дротом або шпагатом. Іноді такий вулик ще обмазували зверху та всередині глиною, змішаною з половою. Стінки солом'яних вуликів мали до 7–8 см товщини; вони були дуже теплими взимку і прохолодними влітку. Їх основною вадою була недовговічність – вулики швидко псували миші. Окрім того, вулики-слов'яни мали ту незручність, що вхід до них вів збоку, тому, щоб подивитися до бджіл, пасічникові необхідно було вийняти усі рамки. Кількість рамок у вуликах, виготовлених пасічниками власноручно, могла коливатися від 6 до 20. Подекуди слов'янські вулики проіснували у бойківських пасіках до 1940–1950-х років чи навіть дійшли практично нашого часу (с. Тухолька Сколівського р-ну, с. Головецьке Старосамбірського р-ну, села Либохора, Карпатське, Вовче, Мохнате Турківського р-ну Львівської області, села Кропивник, Підліски Долинського р-ну Івано-Франківської області) (Архів, спр. 424, арк. 4; спр. 468, арк. 18, 26; ПМА-2019; «Бойківщина», інв. № Б-Н 15262).

Окрім одинарних («поєдинчих»), у бджолярів побутували вулики на більшу кількість бджолосімей зі спільними стінками, що економило будівельний матеріал. Так, у с. Головецько Сколівського р-ну Львівської області ми зафіксували побутування вуликів на вісім родин бджіл – «восьмаків» (Архів, спр. 455, арк. 26).

Українські лежаки – горизонтальні вулики з вузько-високою рамкою (435х300 мм) були прийняті на І-му з'їзді пасічників України (1918 р.) у Києві (Архипенко 1927, с. 80). На територію Бойківщини українські лежаки, які в народі називали «сторцаками», оскільки їх особливістю була наявність вузько-високої стандартної рамки, повернутої на 90˚, масово потрапили у 20–30-х роках XX ст. (села Корчин, Тухля, Тухолька Сколівського р-ну Львівської області, села Росточки, Кальна Долинського р-ну Івано-Франківської області). Ці вулики на одну чи дві бджолосім'ї мали переважно 12 рамок. Пасічники відгукувалися про них, як про зручних для роботи, з хорошим доступом до гнізда комах, до яких дивилися зверху. Український лежак виготовляли з дошок, завтовшки 25 мм і додатково обшивали зі всіх сторін товстими солом'яними матами.

Одночасно з українським на І з'їзді пасічників України було прийнято стандарт вертикального однокорпусного вулика Дадана з низько-широкою рамкою (300х435 мм). У вулику вміщалося 20 рамок, були чотири заставні дошки, засувка для вічка та поличка для бджіл. Доступ до гнізда бджіл був зручним, оскільки вхід був зверху. На Бойківщині даданівські вулики, які в народі ще називали «американи» (їх сконструював американський бджоляр Шарль Дадан), поширилися у 20–30-х роках XX ст. (села Корчин, Підгородці, Тухля, Тухолька Сколівського р-ну

Львівської області, с. Луги Рожнятівського р-ну Івано-Франківської області) (Архів, спр. 424, арк. 6; спр. 455, арк. 2, 6, 39; спр. 468, арк. 31).

В українців досліджуваного етнографічного району протягом століть виробився багатий виробничий досвід плекання бджіл. Найбільш поширеною була порода середньоєвропейської сірої бджоли, з неї особливо виділялася карпатська бджола, яка у кінці XIX ст. займала домінуюче становище. У 1920–1930-х роках у пасіках бойків, як-от у с. Крушельниця Сколівського р-ну Львівської області, с. Кальна Долинського р-ну Івано-Франківської області почали з'являтися італійські бджоли.

Турбота про бджіл розпочиналася з розташування пасіки на присадибі – у садках чи городах поблизу хат і господарських будівель, в сусідстві сіножатей, левад з річками. Наявність дерев була одним з найважливіших чинників під час вибору місця для пасіки: «Пасіку треба ставити, щоб було тіньовато, щоб великі були дерева, бо як літо, погода, то бджолам дуже парно, вони ся печут у вуликах» (с. Тухолька Сколівського р-ну Львівської області) (Архів, спр. 424, арк. 5). Водночас необхідно було обрати під пасіку помірно сонячне місце, аби до вуликів проникало світло і тепло; тому їх переважно ставили на південному схилі, льотками до півдня чи сходу. Пасіку намагалися розташувати у тихому спокійному, зручному для бджіл, затишному від вітру місці, далеко від дороги чи іншого джерела шуму, з водою поблизу. Вулики розставляли в один або кілька рядів, чи без дотримання певного порядку. У першому випадку відстань між рядами становила не менше 3 м, а між вуликами – не менше 1 м. Інший спосіб розміщення пасіки – вулики ставили в ряд і накривали спільним дашком або встановлювали як «прибік» до стіни хати чи господарського приміщення.

Поряд з розміщенням вуликів на відкритому повітрі на Бойківщині побутували і закриті пасіки, в яких стаціонували вулики. Для кінця XIX ст. були характерні «пасіки», які зводили з семи-восьми стін. Зверху споруду накривали дахом, а всередині був «прозір». Будівлею, що нагадувала замкнуті двори (ґражди), є розташована у Львівському скансені бойківська пасіка з с. Кузьминець Рожнятівського р-ну Івано-Франківської обл. (1920 р.). Споруда мала вигляд чотирикутної зрубної огорожі зі смерекових кругляків, кожна стіна якої становила 8 м завдовжки та 1,7 м заввишки. Стіни покриті односхилим дашком з дощечкою для стікання води. Дашок внутрішньої частини прикривав стаціоновані вулики. Вхід вів через двері. Вулики були розставлені довкола стін, льотками всередину. Основним призначенням будівлі був захист пасіки від ведмедів (МНАПЛ 1980, с. 36–37). Наближеними до описаної форми будівлями користувались пасічники Закарпатської Бойківщини. «Пчолник» з с. Рекіти Міжгірського р-ну (1841 р.), що експонується у Національному музеї народної архітектури та побуту України у Києві (Сектор «Закарпаття»), має зрубну конструкцію 2х2,5 м. Дах двосхилий з причілками. У довшій стіні два прорізи (верхній і нижній) приблизно 30 см висотою кожний; вздовж них прилаштовано по три вулики-солом'яники.

Під час проведення польових обстежень на території Бойківщини нами зафіксована наявність у 1910–1930-х роках пасік, які складалися з різної кількості вуликів. Малими вважалися пасіки, що налічували від 1 до 10 вуликів. Найбільш поширеними були середні пасіки, які нараховували від 10 до 30 вуликів. Великими вважалися пасіки, що складалися з 30–100 вуликів, а особливо значні мали понад 100 вуликів. Так, пасіка Соломона Щасного (Салямана) з с. Комарники Турківського р-ну налічувала до 200–400 бджолосімей (ПМА-2019). Василь Брюх (Бжух) зі смт Славськ Сколівського р-ну мав у власній господарці 100 вуликів (Архів, спр. 424, арк. 7). Йосип Іваникович утримував 150 вуликів бджіл у селах Погар та Орява Сколівського р-ну (Архів, спр. 455, арк. 14). Директор школи з с. Головецьке Старосамбірського р-ну Йосип Бинч мав пасіку зі 100 вуликів («Бойківщина», інв. № Б-Н 15262).

Різною була і кількість пасік в окремих селах у різні хронологічні відтинки. Так, у 30-х роках XIX ст., за свідченням І. Вагилевича, у кожному бойківському селі перебувало 2–3 господарі, котрі мали пасіки (Вагилевич 1978, с. 127). На початку XX ст. у с. Мшанець Старосамбірського р-ну Львівської області бджіл тримав лише один селянин (Зубрицький 1909, с. 20). У 20–30-х

роках XX ст. у с. Верхній Студений Міжгірського р-ну Закарпатської області налічувалося 5–6 пасік (Гордієнко 1935–1936, с. 49), а у с. Грабовець Сколівського р-ну Львівської області – 7 пасік (Дем'ян 2007, с. 134). Села, у яких функціонувало понад 10 пасік, можна назвати осередками бджільництва – це села Тухолька і Корчин Сколівського р-ну Львівської області (Архів, спр. 424, арк. 3, 7; спр. 455, арк. 2).

До комплексу заходів по догляду за бджолами входили дії пасічника під час роїння комах. Роїння (поділ бджолиної сім'ї) починалося в кінці травня і часто тривало аж до початку серпня: «Роїння начинається як яка сила, є що матка червит, бджоли не мают куда діватися, матка матку одна другу кусе, як дві ґаздині. Тота, що раньше, то втіче гет, а молода йде господарювати» (ПМА-2019). Після вильоту бджіл, старанно очищені колоди, призначені для нових роїв, змащували всередині медом, щоб привабити комах. Бджіл до них збирали ложкою, ситом, коробкою і зсипали через отвір; ця процедура тривала доти, поки комахи не починали осідати у новій домівці. Деякі пасічники підносили вулик під ту гілку, де сів рій, і трясли над отвором або ложкою збирали комах. Коли рій осідав у вулику, його або відразу заносили на призначене місце, або тримали на попередньому до вечора.

Робота у пасіці потребувала використання необхідного пасічницького приладдя. До складу інвентаря, потрібного при догляді за бджолами, належали засоби захисту пасічника (сітки, димарі) та пристосування для збирання роїв (помпи, рійниці). Засоби захисту пасічника під час проведення ним необхідних маніпуляцій на пасіці (під час розбору бджолиного гнізда з метою перегляду чи вибирання меду) поділяються на пристрої для охорони відкритих ділянок тіла від укусів бджіл та підкурювання їх димом.

Здавна ефективним засобом захисту від бджолиного жала вважали сітку, яка захищала обличчя. Найпростіша лицева сітка («ситко», «каптур») – дротяне сито, обшите полотном або мішковиною, яке одягали на голову; її на Бойківщині використовували повсюдно. Лише тут побутували сітки з полотна, які натягали на каркас з луба смереки (с. Тухля Сколівського р-ну, села Розлуч, Яблунів Турківського р-ну Львівської області) (Архів, спр. 455, арк. 34, 45, 50). Архаїчнішим видом лицевої сітки було домоткане полотно (тонке або грубше, т. зв. «корчне»), яке закладали на голову як мішок (с. Карпатське Турківського р-ну Львівської області).

На початку XX ст. було уведено інший тип пристрою для захисту обличчя – саморобний солом'яний (полотняний) капелюх-сітка, на який спереду надягали дротяну або полотняну сітку. Наприкінці 1930-х років у пасічників з'явився капелюх-сітка фабричного виробництва.

У засобах для підкурювання бджіл основна роль відводилася диму, який відганяє бджіл в глибину вулика, зменшуючи їх агресивність. Практикували два способи отримання диму: шляхом відкритого горіння та горіння матеріалу в закритому просторі. Суть першого полягала в тому, що запалювали туго скручену тканину в руці або шматок порохна («порохня, «головенька») чи губки (висушене плодове тіло гриба-трутовика) з дерева, які добре займалися і давали не полум'я, а лише дим. Спеціально з цією метою бойківські бджолярі заготовляли деревний гриб («вакелію»), який добре висушували.

До засобів для отримання диму, в яких горіння відбувалося у закритому просторі, належали димарі, які отримали різні назви («димарка», «коменок», «курач», «кур», «підкурач», «фукалка») (Мовна 2015, с. 8, 123, 132, 199; ПМА-2019). З кінця XIX ст. відомі димарі з механічним роздмухуванням вогню, що відзначалися більшою ефективністю дії. У селянських пасіках бойків (с. Осмолода Рожнятівського р-ну Івано-Франківської області, села Корчин, Погар, Крушельниця Сколівського р-ну, сс. Комарники, Верхнє Висоцьке, Штуківець Турківського, с. Головецьке Старосамбірського р-ну Львівської області) димарі почали з'являтися і поступово поширюватися на початку XX ст. (МНАПЛ, інв. № АП-4674; Архів, спр. 455, арк. 3, 15, 19, 40, 53; ПМА-2019; «Бойківщина», інв. № Б-Н 1232). Це були переважно саморобні пристрої у вигляді гладунця, який часто виготовляли з бляхи, мідної гільзи чи переробленого протигазу часів Першої світової війни, з міхом зі шкіри на дерев'яних дощечках. У 1920–1930-х роках набули розповсюдження фабричні димарі, що складалися з циліндричного корпусу з відкидним вер-

хом і шкіряного міху, за допомогою якого підтримували горіння палива і спрямовували струмінь диму в необхідне місце.

Невід'ємний компонент пасічницького приладдя становила помпа («сикавка») – пристосування, яким скроплювали привиті на деревах та рої, що втікають. На території Бойківщини побутували помпи домашнього виробництва пасічників – різних розмірів, з конструктивно незначними відмінностями, дія яких ґрунтувалася на принципі поршня. За матеріалом виробництва їх класифікують на дерев'яні, бляшані і комбіновані. Повсюдно побутували дерев'яні сикавки, завдовжки від 50 см до 1,5 м, завтовшки до 10 см (села Підгородці, Погар, Крушельниця, Тухля Сколівського р-ну, села Либохора, Карпатське Турківського р-ну, села Головецьке, Виців Старосамбірського р-ну Львівської області, с. Кропивник Долинського р-ну Івано-Франківської області). Матеріалом для їх виготовлення служила переважно бузина, бузок звичайний та борщівник. Локально на території Сколівського та Турківського р-нів Львівської області ми зафіксували використання саморобних бляшаних сикавок, що складалися з залізної трубки з денцем і дерев'яного поршня з гумою, яким набирали воду.

Необхідною приналежністю пасіки було пристосування для зняття бджолиної сім'ї з місця привою в період роїння і перенесення її на місце стаціонарного перебування (у вулик), відоме як рійниця. Пасічники Бойківщини для збирання роїв використовували як спеціально виготовлені з цією метою рійниці, так і різноманітне поліфункціональне приладдя (кошики, відра, «коновки»). Наприкінці XIX – на початку XX ст. побутували різні види саморобних рійниць, які виготовляли з соломи, лубу, дерева. Одним із поширених типів була солом'яна рійниця («кошик»), плетена спіральною технікою (с. Розлуч Турківського р-ну, с. Головецьке Старосамбірського р-ну Львівської області, с. Спас Рожнятівського р-ну Івано-Франківської області) (Архів, спр. 455, арк. 49, 53, 59). З соломи виготовляли довгий спіральний валок (кіску), для скріплення спіраль обплітали пасмами лика чи лозою. Спіральна техніка плетіння обумовлювала округлу форму рійниці, яка нагадувала перекинутий зрізаний широкий конус, тобто відро, ємністю до 15 л. За свідченням старожилів, бойківські бджолярі здавна користувалися рійницями з лубу – здертої кори молодих дерев, переважно липи, рідше горіха чи верби – «коробами», «коробками», «лубом» (с. Тухля Сколівського р-ну, с. Нижнє Висоцьке Турківського р-ну Львівської області, с. Росточки Долинського р-ну Івано-Франківської області). Це були круглі коробки з дощаним дном і накривкою, які збоку обшивали ликовою стрічкою. Вони мали різний вміст – від 7 до 12 л. З розповсюдженням рамкових вуликів пасічницький інвентар для знімання роїв поповнився рійницями чотиригранної форми з дошок, фанери або товстого паперу, в які вставляли рамки з медом, щоб привабити рій. Це були скриньки з бічною стінкою на засувці, в якій зроблено льоток. Останній закривала тонка дротяна сітка. По обох боках рійниці були отвори, необхідні для вентиляції. До скриньки прикріпляли шнурок, за допомогою якого її чіпляли на дерево. Приладдям для знімання роїв у бойків подекуди слугували сита, дерев'яний посуд (відра, коновки), мішки, що зав'язувалися (Сколівщина).

До складу пасічницького інвентарю належить також медогонка – пристрій для здобуття меду зі щільників, не руйнуючи їх. Принцип дії медогонки ґрунтується на використанні відцентрової сили. Основні складові пристрою – центрифуга (коловорот) з хрестовиною для рамок на рухомій основі та корпус, у якому вона розміщується. У середовищі сільських пасічників Бойківщини медогонку, винайдену у Чехії ще 1865 р., освоюють лише з настанням XX ст. Поява медогонок тісно пов'язана з поширенням рамкових вуликів. Так, у 1925 р. на Сколівщині майже у всіх пасіках з рамковими вуликами, що становили половину від їх загальної кількості, використовували для виприскування меду саме медомет (Вістки з пасік 1925, с. 71). У практиці ведення пасічницького господарства переважно застосовували медогонки власної конструкції та виробництва. В ході наукових експедицій з'ясовано, що конструктивно цікаві та оригінальні медокачки, що походять з першої половини минулого століття (виготовлені представниками старшої генерації бджолярів власноручно або ще їхніми предками) дійшли практично нашого часу.

Починаючи з 1930-х років на досліджуваній території траплялися технічно досить досконалі та ефективні медогонки («поливанник», «млинок», «медарня», «медарка»), встановлені у дерев'яному чи бляшаному корпусі (села Корчин, Підгородці, Урич, Погар, Головецьке, Тухля, смт Славськ Сколівського р-ну, села Розлуч, Верхнє Висоцьке, Либохора, Вовче Турківського р-ну, с. Виців Старосамбірського р-ну Львівської області, с. Кропивник Долинського р-ну, с. Луги Рожнятівського р-ну Івано-Франківської області) (Архів, спр. 455, арк. 4, 8, 11, 12, 16, 25, 26, 34, 50, 59; спр. 468, арк. 18, 32; ПМА-2019), у яких вісь оберталася ручкою за допомогою приводів (трансмісія). Привід утворювали два – менше («трибок») і більше («точило») гладкі коліщатка, з'єднані між собою шкіряним пасом або зубцями токарної роботи (шестерні); на «точило» насаджували ручку, з допомогою якої пристрій приводили в рух.

Залежно від кліматичних умов та сили бджолиної сім'ї за рік медозбір відбувався від одного до трьох разів, починаючи з травня (коли вибирали травневий мед) і до серпня. Бойківські пасічники вже наприкінці травня – на початку червня мали свіжий мед, а медозбір тривав до пізньої осені (Вістки з пасік 1925, с. 71; Лозинський 1926, с. 53). Найчастіше мед брали двічі – у кінці травня – на початку червня (коли цвіли лучні та лісові квіти і ягоди, садовина) та у липні. Дехто вибирав мед лише один раз – в червні або липні, згідно з народним прислів'ям: «До Івана, то для пана, а по Івані, вже для пані» (бджоли) та «До Іллі наш мед, а по Іллі – бджолиний». Медозбір міг відбуватися і в три прийоми – у кінці травня-червні, липні та останній раз у серпні (на Спаса), погоджуючись з народною приповідкою: «До Спасівки бджола робить на пана, а після Спасівки – на себе».

Коли бджоли заповнювали вулик медом, пасічники відрізали чи відламували найсвіжіші щільники, залишаючи комахам вгорі зацукрований мед. Такий грабунок тривав від початку роїння до середини серпня. Відтоді і до кінця вересня бджолярі знищували як сильні, так і слабкі сім'ї. Середні вулики, призначені для розмноження і майбутнього отримання меду, зимували на пасіці, утеплені околотами соломи; їх також могли складати на горищі, в коморі чи спеціальному зимівнику.

Поширеною практикою у бойківських бджолярів було важити перед медозбором солом'яні вулики та дуплянки; окремі з них досягали 50–60 кг. Ознакою, яка вказувала на те, що мед дозрів і його можна вибирати, було запечатування щільників бджолами. Якщо рамка була запечатана від половини до 2/3, то мед вважали вистояним і придатним до споживання. У дозрілому меді мало міститися не більше 16–18% води, решту ж займала глюкоза.

Українці здавна добували бджолиний мед, закурюючи комах. Приступаючи до вибирання меду в дорамкових вуликах і не вміючи по-іншому до нього дістатися, селяни-пасічники Бойківщини у другій половині XIX ст. переважно закурювали бджіл насмерть. У пам'яті старшого покоління бойківських бджолярів донині збереглися спогади-відголоски про закурювання бджіл під час вибирання меду в минулому. «Окур», або як ще називали його в народі «вогонь проти мух», активно застосовували власники пасік Рожнятівського р-ну Івано-Франківської області та Сколівського р-ну Львівської області (Онишкевич 1984, с. 19; Архів, спр. 424, арк. 3; спр. 455, арк. 4; спр. 468, арк. 39). Вулик-безденник поміщали над бочкою, куди потрапляли щільники разом з бджолою та її надбанням, підрізані ножем-сікачем.

Поки не винайшли і не поширили медогонки, на Бойківщині було кілька способів вибирання меду, серед них – стискання руками та витоплювання щільників; ці способи застосовували як окремо, так і в комбінації один з одним. Найпримітивнішим і найпоширенішим методом одержання меду з вощини було її стискання вручну до підставленого начиння. Іноді перед стисканням вощину з медом нагрівали у печі, де він топився; мед як важчий падав вниз, а вощина залишалася зверху. Подекуди мед, який спочатку нагріли, видавлювали через полотняну хустину – мед проходив крізь полотно й стікав до підставленого начиння, а вощина залишалася (села Корчин, Урич Сколівського р-ну, села Розлуч, Карпатське Турківського р-ну Львівської області).

Описані технологічні прийоми одержання меду зазнали суттєвих змін внаслідок поширення рамкових вуликів; тому у 1920–1930-х роках минулого століття у середовищі сільських пасіч-

ників починають використовувати медогонки. Мед вибирали у теплу днину, щоб він був рідким. Насамперед змітали пером бджіл із щільників до гнізда. Потому за допомогою дротяного гачка виймали рамки з запечатаними щільниками і надрізали їх «кривим» ножем. Далі рамки вкладали до медогонки, в якій спочатку у повільному, а згодом швидкому темпі витрясали мед з чарунок, після чого порожні рамки вкладали назад до вулика. Нова технологія істотно поліпшила якість одержуваного меду й радикально змінила спосіб використання вощини. Кількість одержаного пасічником меду залежала від погодних умов, цвітіння медодаїв та сили бджолиної сім'ї. Залежно від цього на Бойківщині з одного вулика отримували від 10 до 20 л меду.

Бойківські пасічники зберігали мед здебільшого у дерев'яному та глиняному начинні. У першому випадку це були насамперед дерев'яні бочки з клепок з дерев'яними або залізними обручами, ємністю від 20 до 200 л; вони ідеально підходили для довготривалого зберігання меду – легкі, міцні, дешеві, мед у них не псувався. Матеріалом для виготовлення бочок слугувала переважно липа (бочки-«липівки»), а також інші породи м'якого дерева – ялиця, ялина, явір, сосна, смерека, береза, осика, верба. Дехто допускав можливість зберігання меду в ясеневих, букових та дубових бочках, але загальновідомо, що останні мають специфічний запах, який мед легко вбирає, внаслідок чого чорніє та псується. Зверху бочки закривали накривкою – дерев'яним кружком; це робили після того, як мед «видихався» (з нього випарувалася вода). Мед найдовше зберігався у дерев'яному начинні – липових та дубових бочках, «гелеченях» (маленьких бочівках), «гарчиках», відрах («путні», «коновки»), а також у глиняних глеках та баняках. Іноді мед зберігали у металевих бочках та скляній тарі. Якщо мед мав стояти довгий час, його поміщали лише в сухе прохолодне місце, переважно в комору, рідше – в льох. Тоді мед не псувався кілька чи кільканадцять років.

Отож, масив проаналізованих польових етнографічних матеріалів, літературних джерел і музейних експонатів дозволяє зробити висновок про історичну укоріненість та поширеність бджільництва як традиційного господарського заняття на території Бойківщини. Були розглянуті основні риси виробничо-технологічної культури бджільництва. Серед них – типи та конструктивні особливості традиційних дорамкових вуликів (колоди, дуплянки, солом'яні «кошики»), які з розвитком новочасного бджільництва (кінець XIX – початок XX ст.) почали поступатися місцем рамковим модифікованим житлам для бджіл (слов'янам, українським лежакам, Дадаанам), як більш раціональним для життєдіяльності комах та роботи пасічника. Народний досвід плекання бджіл включав традиційні знання щодо влаштування пасіки, річного виробничого пасічницького календаря, зокрема роїння комах. Важливу роль у процесі догляду за бджолами відігравало пасічницьке приладдя (захисні лицеві сітки, димарі, помпи, рійниці, медогонки), покликане оптимізувати виробничий процес, підвищити продуктивність праці комах, забезпечити ефективне отримання основних продуктів бджільництва. Власне одержання меду й доцільність його господарського використання диктувалися відповідними технологічними прийомами медозбору у нерозбірних та розбірних вуликах, часовими термінами та умовами зберігання солодкого продукту.

Список джерел та літератури

Архів Інституту народознавства НАН України (далі – Архів ІН НАНУ), ф. 1, оп. 2, спр. 424, 20 арк.

Архів ІН НАНУ, ф. 1, оп. 2, спр. 455, 61 арк.

Архів ІН НАНУ, ф. 1, оп. 2, спр. 468. 43 арк.

Польові матеріали автора 2019 р. (ПМА-2019).

АРХИПЕНКО, Є., 1927, До питання про одноманітну рамку у слов'янських народів. Українське пасічництво. Львів. Чис. 7, 80–81.

ВАГИЛЕВИЧ, І., 1978, Бойки, русько-слов'янський люд у Галичині. Жовтень. Львів. № 12, 117–130.

Вістки з пасік. Сколівський повіт. Українське пасічництво. Львів. 1925. Ч. 5.

ГОРДІЄНКО, Г., 1935–1936, Село Вишнє Студене. Суспільно-господарський та культурно-побутовий об-

раз верховинського села. Підкарпатська Русь. Ужгород, 41–53.

ДЕМ'ЯН, Г., 2007, Грабовець (історико-народознавче дослідження). Львів.

ЗУБРИЦЬКИЙ, М., 1909, Селянські будинки в Мшанці, Старосамбірського повіта. Матеріали до української етнології. Львів. Т. 11, 1–22.

Історико-етнографічний музей «Бойківщина» в Самборі. Інв. № Б-Н 1232.

Історико-етнографічний музей «Бойківщина» в Самборі. Інв. № Б-Н 15262.

ЛОЗИНСЬКИЙ, О., 1926, З Турчанщини. Українське пасічництво. Львів. Ч. 5.

МАТЕЙКО, К., 1983, Бджільництво. Бойківщина: історико-етнографічне дослідження. Львів: Наукова думка, 113–114.

МОВНА, У., 2015, Традиційне бджільництво українців: словник етнографічних термінів. Львів: Інститут народознавства.

Музей народної архітектури та побуту у Львові: путівник / А. Данилюк та ін. 1980. Львів: Каменяр.

Музей народної архітектури та побуту у Львові ім. К. Шептицького. Інв. № АП-4674.

ОНИШКЕВИЧ, М., 1984, Словник бойківських говірок. Київ: Наукова думка. Ч. 2.

Сектор «Закарпаття» експозиції Національного музею народної архітектури та побуту України.

BIELAWSKI, I., 1847, Pszczelnictwo w dekanacie Skolskim Rozprawy Galicyjskiego Towarzystwa Gospodarskiego. Lwów. T. 2, 163–167.

CIESIELSKI, T., 1901, Bartnictwo. Lwów. T. 2.

References

Arkhiv Instytutu narodoznavstva NAN Ukrainy [Archive of the Institute of Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine]. Dali: Arkhiv IN NANU). F. 1, op. 2, spr. 424, 20 ark. [In Ukrainian].

Arkhiv IN NANU. [Archive of the Institute of Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine]. F. 1, op. 2, spr. 455, 61 ark. [In Ukrainian].

Arkhiv IN NANU. [Archive of the Institute of Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine]. F. 1, op. 2, spr. 468, 43 ark. [In Ukrainian].

Pol'ovi materialy avtora 2019 r. [Field materials of the author 2019 y.]. (PMA-2019). [In Ukrainian].

ARKHYPENKO, Ye., 1927, Do pytannia pro odnomanitnu ramku u slovianskykh narodiv. [On the question of a uniform framework for the Slavic peoples]. Ukrainske pasichnytstvo. Lviv. Chys. 7, 80–81. [In Ukrainian].

VAHYLEVYCH, I., 1978, Boiky, rusko-slovianskyi liud u Halychyni [Boyki, Ukrainian-Slavic people in the Galicia]. Zhovten. Lviv. № 12, 117–130. [In Ukrainian].

Vistky z pasik. Skolivskyi povit [News from the apiaries. Skole County]. Ukrainske pasichnytstvo. Lviv. 1925. Ch. 5. [In Ukrainian].

HORDIIENKO, H., 1935–1936, Selo Vyshnie Studene. Suspilno-hospodarskyi ta kulturno-pobutovyi obraz verkhovynskoho sela [The village of Vyshnie Stydene. Socio-economic and cultural-domestic image of Verkhovyna village]. Pidkarpatska Rus. Uzhhorod, 41–53. [In Ukrainian].

DEMIAN, H., 2007, Hrabovets (istoryko-narodoznavche doslidzhennia) [Hrabovets (historical and ethnographic research)]. Lviv. [In Ukrainian].

ZUBRYTSKYI, M., 1909, Selianski budynky v Mshantsi, Starosambirskoho povita [Peasant houses in Mshanec, Starosambirsky district]. Materialy do ukrainskoi etnolohii. Lviv. T. 11, 1–22. [In Ukrainian].

Istoryko-etnohrafichnyi muzei «Boikivshchyna» v Sambori [Boykivshchyna. Historical and Ethnographic Museum in Sambir]. Inv. № B-N 1232.

Istoryko-etnohrafichnyi muzei «Boikivshchyna» v Sambori [Boykivshchyna. Historical and Ethnographic Museum in Sambir]. Inv. № B-N 15262.

LOZYNSKYI, O., 1926, Z Turchanshchyny [From Turchanshchyna]. Ukrainske pasichnytstvo. Lviv. Ch. 5. [In Ukrainian].

MATEIKO, K., 1983, Bdzhilnytstvo. Boikivshchyna: istoryko-etnohrafichne doslidzhennia [Beekeeping. Boykivshchyna: historical and ethnographic research]. Lviv: Naukova dumka, 113–114. [In Ukrainian].

MOVNA, U., 2015, Tradytsiine bdzhilnytstvo ukraintsiv: slovnyk etnohrafichnykh terminiv [Traditional beekeeping of Ukrainians: a dictionary of ethnographic terms]. Lviv: Instytut narodoznavstva. [In Ukrainian].

Muzei narodnoi arkhitektury ta pobutu u Lvovi: putivnyk [Museum of Folk architecture and Life in Lviv: a guide]. / A. Danyliuk ta in. 1980. Lviv: Kameniar. [In Ukrainian].

Muzei narodnoi arkhitektury ta pobutu u Lvovi im. K. Sheptytskoho [Museum of Folk Architecture and Life in Lviv named after K. Sheptitsky]. Inv. № AP-4674. [In Ukrainian].

ONYSHKEVYCH, M., 1984, Slovnyk boikivskykh hovirok [Dictionary of Boyko dialects]. Kyiv: Naukova dumka. Ch. 2. [In Ukrainian].

Sektor «Zakarpattia» ekspozytsii Natsionalnoho muzeiu narodnoyi arkhitektury ta pobutu Ukrainy [Sector «Zakarpattia» exposition of the National Museum of Folk Architecture and Life].

BIELAWSKI, I., 1847, Pszczelnictwo w dekanacie Skolskim [Beekeeping in the Skole deanery]. Rozprawy Galicyjskiego Towarzystwa Gospodarskiego. Lwów. T. 2. 163–167. [In Polish].

CIESIELSKI, T., 1901, Bartnictwo [Beekeeping]. Lwów. T. 2. [In Polish].

Традиційне бджільництво українців Бойківщини: виробничо-технологічний аспект

У статті здійснено першу спробу на матеріалах власних польових пошукувань та літературних й музейних джерел окреслити основні риси господарсько-виробничого комплексу традиційного бджільництва бойків як значущого сегменту української етнічної культури. Об'єктом дослідження є процеси, що творять виробничо-технологічну культуру бойківського бджільництва та отримані в їх результаті артефакти (влаштування пасіки, догляд за бджолами, одержання меду, типи вуликів та їх конструктивні особливості, різновиди пасічницького інвентаря). Підкреслюється вагома роль типів і конструкцій традиційних дорамкових вуликів (колод, дуплянок, солом'яних кошиків) та модифікованих раціональних жител для бджіл (слов'ян, українських лежаків, Даданів). Встановлено, що з розвитком новочасного бджільництва (кінець XIX – початок XX ст.) традиційні дорамкові вулики почали поступатися місцем рамковим модифікованим житлам для бджіл, як більш раціональним для життєдіяльності комах та роботи пасічника.

Зазначено, що важливу роль у процесі оптимізації догляду за бджолами відіграє пасічницьке приладдя – захисні лицеві сітки, димарі, помпи, рійниці, медогонки. Розглядається процес одержання продуктів бджільництва, зокрема технологічні прийоми медозбору в залежності від типу вуликів. Власне одержання меду й доцільність його господарського використання диктувалися відповідними технологічними прийомами медозбору у нерозбірних та розбірних вуликах, часовими термінами та умовами зберігання солодкого продукту.

За допомогою аналізу масиву польових етнографічних матеріалів та спорадичних літературних джерел доведено історичну укоріненість й поширеність та з'ясовано регіональну специфіку бджільництва як традиційного господарського заняття на території Бойківщини.

Ключові слова: бджільництво, виробничо-технологічний аспект, вулик, традиційний, бойки.

Movna Uliana, Doctor of Historical Sciences, Institute of Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine.

Мовна Уляна, доктор історичних наук, Інститут народознавства НАН України.

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-9763-2455
Received: 03-06-2020
Advance Access Published: October, 2020

https://doi.org/10.17721/2518-1270.2020.62.03

АПОТРОПЕЇЧНІ ДІЇ ПЕРЕВЕРТАННЯ-ВСТРОМЛЯННЯ-РОЗБИВАННЯ ЯК СПОСОБИ ЗАХИСТУ ВІД МЕРЦЯ ТА ЙОГО ДЕМОНІЧНИХ ІПОСТАСЕЙ У ГУЦУЛЬСЬКИХ МІФОЛОГІЧНО-ОБРЯДОВИХ ПРАКТИКАХ

Василь Іванчук

APOTROPAIC ACTIONS OF OVERTURNING, STICKING, SMASHING AS MEANS OF DEFENSE AGAINST THE DECEASED AND HIS DEMONIC HYPOSTASES IN HUTSUL MYTH AND RITUAL PRACTICES

Vasyl Ivanchuk

Apotropaic magic actions based on overturning, sticking, smashing are examined on the basis of folkloric and ethnographic discoveries of late 19th and early 20th centuries, and modern authorial field case studies from Hutsulshchyna area. The importance of the topic is determined by polysemantic, and different chronological elements of the archaic culture that these practices contain; they allow us to integrally and systematically research the constituents of funeral ritualism, and also particular occasional phenomena.

It is defined that physical actions of overturning, sticking, smashing in Hutsul myth and ritual narratives have a clear apotropiac function of neutralizing the harmful impact of homogeneous, within their genesis, agents of danger – the deceased, and his manistic and demonic images: female characters, loci of nature, household spirits, vampires. Overturning, sticking or smashing as defense actions appear in a rite solely, and in interaction with each other, or are amplified by other items. Sticking achieves a positive result due to outer characteristics of the item that is used: it is, in a way, an autonomous amulet, since it is sharp and made of iron. At least a few paramount motivations are traced in overturning as a defense practice: such causes can originate from manistic motives and be attempts to make it impossible for the secondary entering of the soul into the body of the deceased, or its return into the living space after burying. Overturning and especially its variant: turning inside out, can be also reasonably qualified as a measure called to deceive the source of danger. Sticking could be displayed in the given mythological narratives in relation to everyday analogy, according to which the identical usage of these items neutralizes danger in a physical sense. A more complicated action is dinnerware smashing. On the one hand, defense abilities of this magic rite are improved by the noise caused by breaking, and also by the actional nuance: throwing; on the other hand, the rite performance locus: the threshold can indicate that this practice originated from the means of burying the deceased in the house. At the same time magic defense actions of the same performance and sense, which are based on overturning, sticking, smashing, are traced in other ethnocultural zones, which tells us about their versatility and primary ethnogenetic unity.

Keywords: Hutsulshchyna, Hutsuls, overturning, sticking, smashing, apotropaic actions.

Вивчення апотропеїчно-магічних дій, особливо їх поширених варіантів, базованих на перевертанні, встромлянні, розбиванні, є інтегральною складовою наукового розгляду поховальної обрядовості, демоністично-міфологічних вірувань і ритуалів гуцулів, оскільки засвідчують їхню близьку етногенетичну, тематично-смислову однорідність і, відповідно, можуть пояснити первинну смислову мотивацію, закладену в основі того чи іншого культурного явища. З огляду на те, що окремі із захисних обрядів припинили існування, деякі стало побутують у наш час і

© Василь Іванчук

зберігають у світогляді місцевих жителів зв'язок із прадавніми уявленнями, постає необхідність наукового розгляду таких апотропеїчних ритуалів. Актуальність вказаної теми обумовлена і тим, що відповідні дії-обереги, а особливо їхні гуцульські варіанти, вивчені в науковій літературі вкрай фрагментарно.

Дослідження базується на численних описах елементів світоглядно-обрядової культури жителів Гуцульщини, здійснених відомими етнографами-краєзнавцями кінця XIX – першої половини XX ст. (Шухевич 1902, 1908; Онищук 1909, 1912; Дудєк 1912; Falkowski 1937; Harasymczuk & Tabor 1937; Кайндль 2001). Водночас сучасний стан побутування того чи іншого обряду і його місце в картині світогляду місцевих жителів розкривають авторські польові фіксації. Однак, як в етнографічних нотуваннях минулого століття, так і теперішніх свідченнях гуцулів відображено лишень певним чином зовнішньо-описові характеристики того чи іншого вірування, обряду. Натомість науковий розгляд педмета дослідження вимагає залучення відповідних аналітичних розвідок, де не тільки описано чи констатовано наявність конкретного культурного явища, але й зроблено спробу пояснити його природу. В цьому контексті слід виокремити ті напрацювання, де уже розглянуті окремі апотропеїчні дії: перевертання побутових предметів, вивертання одежі (Толстой 1990, 1995; Левкиевская 2004; Черленяк 2018); ритуальне розбивання посуду, жбурляння (Сумцов 1885, Грушевська 1924, Кагаров 1928; Топорков 1995; Виноградова 1995; Гузій 2006); захисні властивості заліза, встромляння (Левкиевская 1999). Серед інших студій якісно відрізняється спеціалізове дослідження різночинних заходів-оберегів, поширених в міфоритуальній традиції слов'янських народів сучасної російської етнологині Є. Левкієвської (Левкиевская 2002). Але, попри доволі численні розгляди захисних обрядів, слід констатувати, що більшість з таких апотропеїчних дій, які якраз ґрунтуються на відносно простих фізичних діях, а саме перевертанні, встромлянні, розбиванні, по сей день не мають пояснень свого походження, і тільки окремі з дослідників звертали увагу на зазначені практики, послуговуючись етноматеріалами з теренів Гуцульщини. З огляду на такий стан справ і є доцільним наукове вивчення теми розвідки.

Мета статті – проаналізувати інваріанті апотропеїчно-магічні дії з перевертання, встромлянння, розбивання як способи захисту від мерців та їх інваріантних демонічних образів гуцульської нижчої міфології. Об'єктом дослідження є гуцульські магічно-захисні практики, спрямовані на нейтралізацію шкідливого впливу померлих людей і генетично похідних від них демонічних персонажів, а предметом – їхні апотропеїчні варіанти: дії перевертання, встромляння, розбивання. Для досягнення мети послуговуємось загальновідомими в етнологічній науці методами: типологічним, структурно-функціональним, порівняльним.

Свого часу російський фольклорист М. Толстой проаналізував поховальну обрядовість слов'янських народів і встановив, що вона маркована діями перевертання/вивертання предметів, котрі пов'язані з покійним. Просторові переміщення можуть реалізовуватись вертикально, горизонтально, або за лінією зсередини – назовні, тобто через вивертання (Толстой 1990, с. 119). Польові матеріали засвідчують, що апотропеїчні дії, які базуються на перевертанні, наявні в сучасному гуцульському поховальному обряді і картографовані нами зі своїми локальними відмінностями в численних поселеннях цієї етнографічної групи. В часовому відношенні такі практики реалізуються одразу після виносу мертвого тіла з будинку чи подвір'я і полягають у вертикальному чи горизонтальному перевертанні стільців, лав, столів, на яких лежала труна чи сам мрець (Клим'юк, арк. 19; Бодруг, арк. 4; Никорак, арк. 5; Тафійчук, арк. 2; Бандуряк, арк. 2; Ворохта, арк. 2; Ткач, арк. 3; Ткачук, арк. 2). У локальних варіантах такі предмети не перевертають, а лишень звалюють на бік: «Коли виносіт тіло з хати, то звалюют валубу (місцева назва спеціальної дерев'яної конструкції для утримання тіла небіжчика – І. В.)» (Мельничук, арк. 4). Також перевертання предметів, задіяних до поховального ритуалу, може відбуватися виключно на подвір'ї: «Той тапчан, де він (небіжчик) лежьив, треба перед тілом забрати, а тогди тіло. Трунву піднімают, той тапчан забирают навперед него; і тогди його несут. Тапчан виносіт на двір і перевертают» (Козловська, арк. 4). В окремих місцевостях гуцули та-

ким чином перевертають абсолютно усі стільці та столи, які знаходились у будинку під час перебування там небіжчика, і в їхньому світогляді такі дії мотивуються намаганням захиститись від небіжчика та з ним пов'язаної смерті: «Коли виносять тіло, то родичі мали обов'язково лишатисі в хаті і перевертати всі стільці догори ногами і стіл, аби не забрали родню чи сусідів» (Томаш, арк. 3); «Труну надворі ставліт на чотиригранні балочки, а коли кіло забирают, то їх скоренько перекидают, аби не було наступного похоронку» (Ільюк, арк. 6); «Тіло виносять з хати і перевертають стільці, аби не забрало з родини когось» (Андрійчук, арк. 1). Тож, в гуцульському поховальному обряді перевертання предметів відбувається у вертикальному напрямку, рідше горизонтальному, і такі зміни в положенні об'єктів покликані відмежувати вплив небіжчика/смерті на живих людей.

Ідентичні звичаєві сюжети з перевертання чи завалювання предметів, на котрі клали мертве тіло, простежені серед покутян, бойків, поляків (Паньків 2002, с. 48; Дем'ян 1926, с. 123). У певних місцевостях такі захисні дії стосувались й інших предметів: на Закарпатті, а саме Іршавщині, традиційно перевертали догори дном дерев'яне корито, в якому перед тим мили тіло небіжчика (Черленяк 2018, с. 665); серби, щоб «відвернути» смерть і перешкодити поверненню покійника з «того світу», перевертали в будинку усі посудини, в яких знаходилась вода; бойки, поляки, росіяни, серби на початку ХХ ст. таку ж дію здійснювали над саньми, котрими транспортували небіжчика на цвинтар (Дем'ян 1926, с. 122–123; Левкиевская 2004, с. 679); чорногорці в момент виносу тіла з будинку знімали з петель і перевертали вхідні двері. Тому повсюдно в поховальному обряді перевертання виконує апотропеїчну дію. Отже, можна погодитись, що захисні властивості таких практик ґрунтуються на намаганні «перетворити» певний об'єкт, змінити його фізичний стан і цим відгородити навколишній простір від небезпеки (Толстой 1990, с. 124–126).

Вертикальне та горизонтальне перевертання як форма захисту в міфоритуальній культурі гуцулів виходить за межі поховального обряду. Саме такі чинності вважались одними із найбільш дієвих у боротьбі з посмертною демонізацією упиря. Як свідчать етнографічні фіксації, для того, щоб зупинити тривалі опади, викликані захороненням цього демона в землі, до початку ХХ ст. гуцули відкопували його тіло і перевертали в могильній ямі обличчям донизу, або розміщували таким чином, щоб ноги опинились на місці голови (Кайндль 2001, с. 115; Левкиевская 1994, с. 256). Відповідні антидемонічні дії відомі й серед бойків (Левкович 2009, с. 88). Тут простежуються ті самі просторові переміщення об'єкту, що й у поховальному обряді: у вертикальному та горизонтальному напрямках. Водночас гуцульські міфологічні сюжети, в яких фігурують упирі, а також інші демонічні істоти – відьми, можуть дати відповідь на першорядне пояснення перевертання як апотропеїчної практики. Річ у тому, що обидва персонажі нижчої міфології споріднені з нечистою силою і належать до так званої категорії «дводушників». Згідно із записами В. Шухевича, гуцули вірили, якщо тіло відьми обернути, коли та засунула, тобто в момент, коли з неї вийшла одна із душ, то така особа більше ніколи не оживе (Шухевич 1908, с. 203). Оскільки зміна положення тіла унеможливлює повернення до нього душі і оживляння демона, тому такі просторові переміщення тіла упиря і стали апотропеїчними за суттю. Це дає підстави вважати, що первинно захисна дія перевертання крилась якраз у маністичних мотивах. Подібним чином можна пояснити перевертання як спосіб відмежування мерця в розглянутих поховальних сюжетах. До сьогоді після захоронення небіжчика гуцули практикують ритуальне «годування» і «напування» його душі: для цього на вікні ставлять відповідну їжу та напитки і вірять, що душа покійного повертається до рідної оселі і споживає залишені для неї харчі й напитки (Ільюк, арк. 6; Ворохта, арк. 2). Отже, душа мислиться матеріалізованою субстанцією. Більше того, на Гуцульщині зберігаються уявлення, що душа після смерті тіла переміщується в житловому просторі і здатна локалізуватись на побутових придметах. Тому припускаємо, що відповідні маністичні моменти й могли зумовити захисну дію перевертання, суть якої зводиться до схеми: вертикальна чи горизонтальна зміна положення предметів унеможливлює розміщення на них душі, і це відмежовує останню від «цього світу».

Разом з цим, серед гуцулів перевертання здатне вберегти і від жіночих міфологічних образів, котрі виникають унаслідок демонізації померлих неодружених дітей та неодруженої молоді. Згідно із записами Л. Гарматія, зробленими на початку минулого століття в с. Головах (Верховинський р-н, Івано-Франківська обл.), тамтешні мешканці вірили, щоб позбутись «лісниці», або «нічниці», потрібно в будинку перевернути догори дном стіл, образи, посуд, лави. Перелічені предмети в такому положенні мали пробути три ночі, і після цього демонічні істоти залишали в спокої живу людину (АНФРФ ІМФЕ, ф. 28, оп. 28-3, спр. 143, арк. 18–19). Різночинні варіантні дії з перевертання побутових об'єктів як способи захисту від демонів мають місце і в інших етнокультурних місцевостях: серби, щоб відігнати від дому вампіра, перевертали посуд; чехи, або знешкодити нечисту силу, те саме робили з віником (Левкиевская 2004, с. 679). Ідентичною захисною здатністю володіє і вивертання. В описі А. Онищука із с. Зелениця (сучасне с. Зелена, Надвірнянський р-н, Івано-Франківська обл.) йдеться про наступне: аби захиститись від «лісної», потрібно одягнути речі навиворіт, і якщо це зробити – демон більше не чіплятиметься (Онищук 1909, с. 58). Вивертання одежі – універсальна магічно-захисна чинність: в сербів вивернений головний убір – спосіб захисту від вампіра, сорочка – шкідливих ворожінь; у словаків вивернений назовні одяг – єдиний оберег від «віл» та «лісовиків» – демонічних істот локусів природи (Толстой 1995, с. 465–466; Швед 2010, с. 52). Антидемонічними властивістями володіє не тільки фізичне перевертання, але й озвучене у зворотьому напрямку вербальне замовляння. Згідно із записами Р. Гарасимчука, серед пастухів гуцульських полонин дієвим засобом захисту від «мари» – духа передчасно померлої людини, вважалась молитва «Отче Наш», вимовлена якраз у зворотьному напрямку, тобто ззаду наперед (Harasymczuk & Tabor 1937 s. 146). Ймовірно первинною була саме захисна дія з вивертання предметів, в тому числі одягу, а вже від неї утворились відповідні похідні оберегові сюжети, в тому числі згадане замовляння із застосуванням християнської молитви.

Припускаємо, що в основі розглянутих оберегових вірувань могло також знаходитись намагання обдурити джерело небезпеки. Серби вірили, якщо в будинку перевернути всі побутові речі, то померлий чоловік, повернутившись з «того світу», не впізнає звичного для себе житлового локусу і тому піде геть. Поляки, аби обманути «змору», ставили свої чоботи носами до дверей, вважаючи, що демон розцінить цю ознаку так, начебто людина вийшла з будинку, і вчинить аналогічно їй (Левкиевская 2004, с. 679). Щоб мрець не впізнав своєї оселі, бойки одразу після його захоронення перевертали вікна та двері в інший бік (Войтович 2015, с. 112). Це дає підстави розглядати апотропеїчну дію перевертання як спосіб обдурити зло: демонічна іпостась від незвичйної для себе побутової локації блудить, сприймає за чужу, і це змушує її йти геть. Цим можна пояснити і вивертання одежі, яка також «маскує» певний об'єкт від шкідливого випливу нечистої сили. Невипадково в одному із описів початку XX ст. із с. Жаб'є-Кривополе (сучасні смт. Верховина та с. Кривопілля, Верховинський р-н) занотовано місцевий спосіб обманути «щезника» – домашнього духа, завдяки дії з перевертання: для цього потрібно залізти у перевернуту діжку. Вважалось, що від цього обов'язково з'явиться демон і тоді його можна «замовити» на вчинення будь-якої дії, навіть на пограбування магазину (АНФРФ ІМФЕ, ф. 29, оп. 29-3, спр. 89, арк. 5). Тому в даному випадку вивертання предмета обманює демона, послаблює його силу і робить підконтрольним людині.

В певних моментах семантика вивертання здатна не тільки відігнати, але й знищити демонічне створіння, і діє в поєднанні з іншими апотропеїчними чинностями. Сюди відноситься гуцульське вірування, згідно з яким домашнього духа можна вбити, вдаривши його палицею «навідлю», тобто її зворотною стороною (Левкиевская 1994, с. 252). В акціональному відношенні ідентичні способи боротьби з «нечистими» мерцями, тобто такі, що базуються на ударі тиловою стороною предмета, простежені у суміжних до гуцулів етнографічних спільнот: в покутян удар зворотнім боком долоні вважався засобом відгону упиря (Михайлецький 1912, с. 315). Водночас тут слід конкретизувати два моменти: 1) нейтралізація загрози забезпечується як магічним впливом вивертання, так і самим ударом; 2) наведені сюжети також об'єднує генетична

спорідненість агента, котрого знешкоджують; у всіх ситуаціях це іпостасі покійників, адже і домашні духи розглядаються сучасними науковцями як персонажі, похідні від померлих людей.

Доречно згадати й те, що перевертання здійснюється у захисній магії проти впливу живих демонічних створінь. Б. Заклинський в околицях сучасного смт. Верховина занотував те, що гуцули для превентивної охорони худоби від відьомських чар набирали воду із потічка, після цього її частину виливали під «вивороть» – вивернене вітром дерево, а відтак нею кропили худобу. Важливо, що саме кроплення відбувались таким чином, що краплі мали потрапити на тварину із тильної сторони долоні (АНФРФ ІМФЕ, ф. 29, оп. 29-3, спр. 85, арк. 19). Тому зворот є універсальним способом протистояння нечистій силі.

Тепер розглянемо сюжети, в яких задіяні якісно інші захисні дії. Їхнім варіантом є ті практики, котрі знешкоджують вплив мерця, смерть чи тотожні їм демонічні істоти за допомогою вбивання/встромляння гострого предмету. На початку XX ст. в гуцулів таку роль відігравав цвях: «Як озмут мирцьи ис хати, то конец голоу б'є чвьик у лаву, аби уже у кі хакі кілко лиш було мирцьи. Каже: забиваю ці туй, абис стояу туй за усі голови; доки ти туй, аби нікому из нас – ирщених – ни шкодило» (Онищук 1912, с. 249). Різнорідні в способах виконання та предметному відношенні, але спільні за своїм сенсом, відповідні захисні практики фіксовані у багатьох місцевостях України: на Холмщині в хаті, де був покійник, зазвичай забивали в поріг ніж; лемки, аби в сім'ї за покійником більше ніхто не помер, вбивали в лаву, на котрій перед тим лежав небіжчик, зуб з борони; волиняни з цією ж метою встромляли у вікна голки (Kolberg 1891, s. 156; Перейма 1912, с. 207; Солоп 2016, с. 264). У певних місцевостях захисні властивості гострих предметів могли реалізовуватись і без вбивання/встромляння. За спостереженнями П. Богатирьова, жителі Закарпаття, щоб унеможливити посмертне «ходіння» вампіра, ставили в його труну цвяхи, а якщо неподалік помирала людина, аби охоронити зародки курчат від смерті, ці ж предмети клали в гніздо квочки (Богатырев 1971, с. 268–269). Покутяни після виносу небіжчика на місці, де той лежав, залишали сокиру, або ніж, волиняни – косу (Kolberg 1882, s. 220; Костюк 2012, с. 377). Це дає підстави вважати, що дія вбивання/встромляння підсилюється апотропеїчними властивостями заліза. Універсальність заліза як оберегу пояснюється тим, що воно тверде, міцне, довговічне і появляється внаслідок впливу важливого катартичного об'єкту – вогню (Левкиевская 1999, с. 198). Дж. Фрейезер пояснював захисні магічні властивості заліза тим, що метал винайдений людьми відносно недавно і невідомий духам давнини, тому вони не мають над ним жодного контролю і, відповідно, його бояться (Фрэзер 2001, с. 305).

Разом з тим апотропеїчні властивості вбивання/встромляння чи не найбільш очевидні в контексті знешкодження упиря. Згідно із записами початку XX ст., гуцули такому демону забивали у тіло кілок. На Буковинській Гуцульщині для цього використовували дерево сріблястої тополі, на гуцульсько-бойківському пограниччі – осики (Кайндль 2001, с. 115; Falkowski 1937, s. 141). Ця антидемонічна практика має загальнослов'янський характер і диференціюється лишень у предметному підборі деревини, яка для цього використовується: у росіян, білорусів, українців це – осика; поляків – дуб, осика; сербів, болгар – глід, терен (Агапкина 1995, с. 458–459). В суміжних до Гуцульщини місцевостях навіть нещодавно фіксовано редукований атидемонічний захід: щоб упир після смерть не ходив і не спричинив моровиці, у кут підвалин його колишньої хати забивали цвях (Галайчук 2010, с. 33).

Тому використання у антидемонічних діях як залізних, так і дерев'яних предметів, окрім спільного в акціональному відношенні способу їх застосування, забезпечується важливою зовнішньою характеристикою: предмет, котрий вбивають, обов'язково гострий. На відповідні міфологічно-обрядові моменти могла вплинути звичайна побутова аналогія: якщо живе створіння гине внаслідок проколювання її тіла гострим предметом, то за умови встромляння гострого предмета відповідний процес повинен відбутись і над демонічним єством. Принагідно зауважимо, що серед гуцулів гострі предмети разом із дією перевертання традиційно застосовувались у метеорологічній магії для відвертання від населеного пункту природнього явища: «Юк лагодит сі на бурю, то стависі наухрест заміточку, кочергу, косу, сапу, сокиру вістрям до

гори, граблі зубцями догори. Тото мечесі наперед хати, то щибає бурю» (АНФРФ ІМФЕ, ф. 28. оп. 28-3, спр. 392, арк. 14). Тобто гострі залізні предмети (коса, сапа, сокира), як і дерев'яні – зубці граблів, перевернуті у напрямку природнього катаклізму, змушують його зупинити свою дію.

До гуцульських поховальних заходів, покликаних відмежувати шкідливий вплив мерця та смерті, належить захід із розбиття посудини, який на відміну від попередніх чинностей є більш складним за суттю, або принаймні не настільки однозначний у трактуванні. Наприкінці XIX – початку XX ст. такий обряд відбувався в момент виносу мертвого тіла з будинку: «Один з родичів виганяє усіх з хати, а оставши сам, бере горнець, що стояв цілий час у головах покійного, кидає ним з цілої сили до порога і кричит: «За усі голови!» (Онищук 1912, с. 246); «коли виносять домовину, ґаздиня, або кухарка бере порожне горня і кидає його за домовину в поріг, аби розбилося, аби ніхто другий не вмирав» (АНФРФ ІМФЕ, ф. 28, оп. 28-3, спр. 538, арк. 3); «горща, в якому була вода для вмивання мерця, розбиває одна із старших ґаздинь на дрібні шматки, які кидає у потік» (Шухевич 1902, с. 248). Биття посуду в контексті виносу небіжчика спостережене і на Буковинській Гуцульщині, де побутову річ знищували, «щоби покійник не потягнув кого за собою і не являвся у сні» (Козарищук 1891, с. 361). З наведених сюжетів зрозуміло, що в окремих місцевостях гуцули розбивали саме той посуд, в якому знаходилась вода для «умивання» покійника, в інших йдеться про те, що ця дія повинна зупинити смерть, знешкодити будь-який уплив мерця. Задля відгородження душі мерця від живих і захисту навколишнього простору від смерті биття посуду простежується в поховальній обрядовості греків, німців Східної Пруссії, поляків Мазурщини (Кузеля 1914, с. 194–195). В цьому відношенні різниться хіба сам предмет, час та місце виконання обряду: росіяни, як і гуцули, розбивали горщик, з якого перед тим мили покійного; білоруси такий предмет били до кута хати одразу після виносу тіла; поляки – біля церкви; серби на наступний день після похорону йшли на цвинтар, обкурювали гріб, а тарілку, в якій знаходилось вугілля, розбивали до могильного хреста (Топорков 1995, с. 181–182). Бойки били горня до порогу, щоб швидше відійшов жаль за померлим (Кміт 1915, с. 164).

Стосовно основного значення цього звичаю науковцями в різний час запропоновано кілька пояснень. Згідно з розвідками М. Сумцова, посуд розбивали ще в часи Русі на знак завершення жертвоприношення (Сумцов 1885, с. 46). Така дія після закінчення тризни здійснювалась для того, щоб домашня власність продовжувала належати своєму живому господарю і не пішла вслід за мерцем (Троцька 2010, с. 58). На думку К. Грушевської, в наведених гуцульських обрядах розбиття горщика знешкоджує можливий вплив небіжчика. Водночас дослідниця припускала, що сама акціональна складова і формула «за усі голови» могли бути пізнішими за часом нашаруваннями, як жертва чи «відкуп» від смерті (Грушевська 1924, с. 103). Натомість Є. Кагаров відніс биття посуду до апотропеїчного обрядового шуму, адже розбиття таких предметів породжує звукове відлуння, котре, як це було в ситуації із залізом, незвичне для духів, а тому їх відлякує (Кагаров 1928, с. 159). Можна погодитись із сучасним дослідником Р. Гузієм, котрий розглянув биття посуду в типологічному зіставленні із відповідними діями родильної, весільної, календарної обрядовості і прийшов до висновку, що з «магічним розбиванням» пов'язані певні мотиви: охорона від смерті та інших злих сил, забезпечення сімейного добробуту (Гузій 2006, с. 577). Тому не викликає сумніву, що биття посуду в рамках поховального обряду – чітка апотропеїчна дія.

Водночас вважаємо доречним конкретизувати й інші моменти. В більшості гуцульських сюжетів посуд б'ють саме до порога. В цьому дискурсі можна розглядати поширену до наших днів гуцульську практику: під час виносу тіла доторкатись труною до порога. В окремих фіксаціях така дія також має чіткий корелятивний зв'язок із апотропеїчними мотиваціями: «Робліт це, щоб померлий більше не повертавсі» (Козловська, арк. 3); «померлий прощається з рідним домом і більше від цего не прийде» (Андрійчук, арк. 2). Таким чином, доторкання до порога, як і розбиття до нього посуду, унеможливлює повернення покійника з «того світу». Як відомо, в давнину поріг був одним із місць захоронення померлих родичів. Українська етнолінгвістка

В. Конобродська припускає, що доторкання труною до порога є якраз редукованим давнім способом поховання під ним мерців (Конобродська 2007, с. 190). Тому биття до порога предмета також може бути трансформованим способом такого поховання, а разом з тим формою контакту з померлими пращурами. Іншим важливим акціональним нюансом є те, що посуд не просто б'ють, а роблять це через кидання. Як відомо, жбурляння – загальновідома дія із захисту від нечистої сили (Виноградова 1995, с. 264). В цьому аспекті простежується очевидне зближення із способом нейтралізації померлих нехрещених дітей. Гуцули і в наш час вірять, що припинити посмертне блукання таких істот і запобігти їхній подальшій метаморфозі в жіночі демонічні персонажі локусів природи можна наступним чином: достатньо кинути у їхній бік шматок хустини чи сорочки (Мельничук, арк. 3).

Загалом в гуцульській міфологічно-обрядовій практиці важливими апотропеїчними властивостями проти шкідливого впливу мерців, їхніх демонічних іпостасей, смерті володіють такі фізичні дії, як перевертання, встромляння, розбивання. В ситуативному відношенні кожна із практик реалізується самостійно, або взаємодіє та підсилюється властивостями інших дій, предметів. Акціонально-захисні дії з перевертання і вбивання свідчать про внутрішньофункціональну спорідненість поховальної обрядовості та сюжетів нижчої міфології: перевертання та встромляння здійснюються в контексті похорону; перевертання, в певних моментах вивертання – способи боротьби з жіночими персонажами локусів природи, душами передчасно померлих людей, домашнім духом, упирем, природніми явищами; вбивання – захід знешкодження упиря. В певних моментах такі захисні чинності виходять за межі зв'язку з маністично-міфологічними персонажами і використовуються у метеорологічних магічних обрядах для відвертання погодніх негараздів, нейтралізації відьомських чар. У перевертанні як апотропеїчній дії простежуються кілька першорядних мотивацій: 1) такі чинності можуть походити від маністичних вірувань, в основі котрих намагання унеможливити вторинне входження душі у фізичну оболонку демона, або її повернення в житловий простір після захоронення тіла мерця; 2) водночас перевертання/вивертання можна кваліфікувати як заходи з обдурювання нечистої сили. В свою чергу вбивання/встромляння підсилюється автономними захисними характеристиками гостроти та заліза і могло відобразитись у наведених міфологічних сюжетах за простими побутовими аналогіями, де ідентичне використання цих предметів знешкоджує небезпеку в метафізичному сенсі. Більш складним за суттю є розбивання посуду, яке з огляду на світоглядні мотивування, оберегові властивості шуму, який створюється в контексті цього ритуалу, захисну властивість кидання та чітку світоглядну маркованість, також відносимо до апотропеїчних дій, котрі покликані відмежувати шкідливий вплив мерця, смерті. Але локус виконання дії з биття посуду – поріг, може свідчити про редуковану форму поховання небіжчиків у житловому просторі дому, а відтак биття посудини можна розцінювати формою комунікації з духами пращурів. Розглянуті нами апотропеїчні дії є лишень частиною відповідних відмежувальних практик, відомих в традиційній гуцульській культурі. Тому їхній науковий розгляд є важливим у рамках поглибленого вивчення культури як вказаної етнографічної групи, так і українців загалом, адже дає змогу простежити різнорідні світоглядні та обрядові нашарування архаїчних та відносно недавніх етнокультурних пластів.

Список джерел та літератури

Андрійчук Олена, жителька с. Костилівка Рахівського р-ну, Закарпатської обл., записано Іванчуком В. 17.04.2018 р. 3 арк.

Бандуряк Тетяна, жителька с. Чорна Тиса Рахівського р-ну, Закарпатської обл., записано Іванчуком В. 17.04.2018 р. 4 арк.

Бодруг Ярослава, жителька с. Вижній Березів Косівського р-ну, Івано-Франківської обл., записано Іванчуком В. 30.06.2016 р. 5 арк.

Ворохта Марія, жителька м. Рахів Закарпатської обл., записано Іванчуком В. 14.04.2018 р. 4 арк.

Ільюк Микола, житель смт. Верховина Івано-Франківської обл., записано Іванчуком В. 30.01.2020 р. 10 арк.

Клим'юк Ірина, жителька с. Заріччя Надвірнянського р-ну, Івано-Франківської обл., записано Іванчуком В. 28.06.2016 р. 21 арк.
Козловська Розалія, жителька с. Чорні Ослави Надвірнянського р-ну, Івано-Франківської обл., записано Іванчуком В. 19.06.2017 р. 6 арк.
Мельничук Галина, жителька с. Стебний Рахівського р-ну, Закарпатської обл., записано Іванчуком В. 21.09.2018 р. 4 арк.
Никорак Анна, жителька смт. Ворохта Яремчанської міськради, Івано-Франківської обл., записано Іванчуком В. 08.07.2017 р. 6 арк.
Тафійчук Анна, жителька с. Косівська Поляна Рахівського р-ну, Закарпатської обл., записано Іванчуком В. 12.04.2018 р. 5 арк.
Ткач Микола, житель с. Ділове Рахівського р-ну, Закарпатської обл., записано Іванчуком В. 09.06.2018 р. 6 арк.
Ткачук Ольга, жителька с. Розтоки Путильського р-ну, Чернівецької обл., записано Іванчуком В. 22.05.2018 р. 4 арк.
Томаш Анна, жителька смт. Великий Бичків Рахівського р-ну, Закарпатської обл., записано Іванчуком В. 16.04.2018 р. 4 арк.
Відділ архівних наукових фондів, рукописів та фонозаписів ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України (далі – АНФРФ ІМФЕ), ф. 29, оп. 29-3, спр. 89, 7 арк.
АНФРФ ІМФЕ, ф. 29, оп. 29-3, спр. 85, 19 арк.
АНФРФ ІМФЕ, ф. 28, оп. 28-3, спр. 143, 277 арк.
АНФРФ ІМФЕ, ф. 28. оп. 28-3, спр. 392, 31 арк.
АНФРФ ІМФЕ, ф. 28, оп. 28-3, спр. 538, 3 арк.
АГАПКИНА, Т. А., 1995, Втыкать. Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах; [под общей ред. Н. И. Толстого]. М.: Международные отношения, Т. 1: А–Г., 458–459.
БОГАТЫРЕВ, П. Г., 1971, Магические действия, обряды и верования Закарпатья. Вопросы теории народного искусства. М., 167–296.
ВИНОГРАДОВА, Л. Н., 1995, Бросать. Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах; [под общей ред. Н. И. Толстого]. М.: Международные отношения. Т. 1: А–Г, 264–266.
ВОЙТОВИЧ, Н. М., 2015, Народна демонологія Бойківщини: монографія. Л.: СПОЛОМ. 228 с.
ГАЛАЙЧУК, О., 2010, З духовної культури Богородчанщини: звичаї, вірування та повір'я, пов'язані зі світоглядними уявленнями про смерть і померлих. Міфологія і фольклор, вип. 3–4 (6), 27–49.
ГРУШЕВСЬКА, К., 1924, З примітивної культури. Розвідки і доповіді Катерини Грушевської. Всеукраїнська академія наук. Культурно-історична комісія. К.: Державне видавництво України. 224 с.
ГУЗІЙ Р., 2006, Похоронні звичаї та обряди. Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. Т. 2: Етнологія та мистецтвознавство. Львів: Інститут народознавства НАН України, 569–589.
ДЕМЯН, Л., 1926, Похороннѣ обряды и вированя из веречанского округа. Подкарпатска Русь. Ужгород: Педагогичне товариство Подк. Руси. Рочник III. № 5, с. 108–123; № 7–8, 170–175.
ДУДЄК, П., 1912, Похоронні звичаї й обряди в селі Головах, Косівського повіта. Етнографічний збірник. Львів, Т. XXXI–XXXII, 252–290.
КАГАРОВ, Е., 1928, Состав и происхождение свадебной обрядности. Сборник музея Антропологии и этнографии, Т. VIII, 152–195.
КАЙНДЛЬ, Ф. Р., 2001, Гуцули: їх життя, звичаї та народні перекази. Чернівці: Молодий буковинець, 208 с.
КМІТ, Ю., 1915, Похоронні звичаї і вірування у бойків. ЗНТШ. Львів, Т. CXXII, 161–166.
КОЗАРИЩУКЪ В. М., 1891, Изъ буковинскихь карпатскихь горъ. Вена: «Наука».
КОНОБРОДСЬКА В., 2007, Поліський поховальний і поминальний обряди. Т. 1. Етнолінгвістичні студії. Житомир, «Полісся», 356 с.
КОСТЮК, Л., 2012, Поховальна обрядовість галичан другої половини XX – початку XXI століття. Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. Вип. 10, 374–379.
КУЗЕЛЯ, З., 1914, Посижінє і забави при мерци в українськім похороннім обряді. Записки НТШ. Т. 121, 173–224.
ЛЕВКИЕВСКАЯ, Е., 1994, Материалы по Карпатской мифологии. Славянский и Балканский фольклор: верования, текст, ритуал. Институт словяноведения и балканістики. М., 251–261.
ЛЕВКИЕВСКАЯ, Е., 1999, Железо. Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах; [под общей ред. Н. И. Толстого]. М.: Международные отношения, Т. 2: Д – К (Крошки), 198–201.
ЛЕВКИЕВСКАЯ ,Е., 2002, Славянский оберег. Семантика и структура. Москва: Индрик. 334 с.
ЛЕВКИЕВСКАЯ, Е., 2004, Переворачивание предметов. Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах; [под общей ред. Н. И. Толстого]. М.: Международные отношения. Т. 3: К (Круг) – П (Перепелка), 679–681.

ЛЕВКОВИЧ, Н., 2009, Народна демонологія Бойківщини (Сколівський район Львівської області). Міфологія і фольклор. Львів. Вип. 1 (2), 85–93.
МИХАЙЛЕЦЬКИЙ, О., 1912, Похоронні звичаї й обряди в селї Тростяници, Снятинського повіта. Етнографічний збірник. Львів, Т. XXXI–XXXII, 302–315.
ОНИЩУК, А., 1909, Матеріали до гуцульської демонології. Записав у с. Зеленици Надвірнянського повіту 1907–1908 рр. Матеріали до української етнольогії, Т. XI, 1–139.
ОНИЩУК, А., 1912, Похоронні звичаї й обряди в селї Зеленици, Надвірнянського повіта. Етнографічний збірник. Львів, Т. XXXI–XXXII, 231–252.
ПАНЬКІВ, М., 2002, «Мамко моя, зозуленько моя…». Берегиня. Вип. 1, 37–54.
ПЕРЕЙМА, Т., 1912, Похоронні звичаї й обряди в селі Ропиця Руській, Горлицького пов. Етнографічний збірник. Львів, Т. XXXI–XXXII, 203–209.
СОЛОП, Б., 2016, Звичаєво-обрядовий супровід винесення померлого з рідної оселі у похоронній традиції волинян (на матеріалах з Житомирської та Вінницької областей). Вісник Львівського університету. Серія історична. Вип. 52, 259–272.
СУМЦОВ, Н. Ф., 1885, Хлеб в обрядах и песнях. Харьков, типография М. Зильберберга, 140 с.
ТОЛСТОЙ, Н. И., 1990, Переворачивание предметов в славянском погребальном обряде. Исследования в области балто-славянской духовной культуры. Погребальный обряд. Москва, 119–128.
ТОЛСТОЙ, Н. И., 1995, Выворачивание одежды. Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах; [под общей ред. Н. И. Толстого]. М.: Международные отношения, Т. 1: А–Г, 465–466.
ТОПОРКОВ, А. Л., 1995, Битье посуды. Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах; [под общей ред. Н. И. Толстого]. М.: Международные отношения. Т. 1: А–Г, 181–182.
ТРОЦЬКА, В., 2010, З історії вивчення використання глиняних виробів у звичаях та обрядах на Русі в X–XIII століття. Етнічна історія народів Європи. Вип. 31, 55–61.
ФРЭЗЕР, ДЖ., 2001, Золотая ветвь: Исследование магии и религии: В 2 т. Т. 1. Пер. с англ. М. Рыклина. М.: ТЕРРА Книжный клуб. 528 с.
ЧЕРЛЕНЯК, І., 2018, Апотропеїчні заходи для живих та магічні дії, пов'язані зі спорядженням мерця в українців Закарпаття. Народознавчі зошити. Львів, №3, 662–670.
ШВЕД, І., 2010, Персонажі словацької народної демонології: «жіночі» антропоморфні істоти. Міфологія і фольклор, Вип. 3–4 (7), 50–59.
ШУХЕВИЧ, В., 1902, Гуцульщина. Ч. 3. Матеріали до українсько-руської етнології. Львів, Т. V. 255 с.
ШУХЕВИЧ, В., 1908, Гуцульщина. Ч. 5. З «Загальної Друкарні». Львів, 300 с.
FALKOWSKI, J., 1937, Zachodnie pogranicze Huculszczyzny: Dolinami Prutu, Bystrzycy Nadwórniańskiej, Bystrzycy Sołotwińskiej i Łomnicy. Lwów, 170 s.
HARASYMCZUK, R., Tabor W., 1937, Etnografia polonin huculskich. Lud. Organ Towarrzystwa Ludoznawczego we Lwowe. T. XXXV. Lwów, 76–161.
KOLBERG, O., 1882, Pokucie. Cz. 1. Dzieła wszystkie. Wrocław-Poznań: Polskie Wydawnictwo Muzyczne; Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Kraków, T. 29, 358 s.
KOLBERG ,O., 1891, Chełmskie. Obraz etnograficzny. Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, T. II, 265 s.

References

Andriichuk Olena, zhytelka s. Kostylivka Rakhivskoho r-nu, Zakarpatskoi obl., zapysano Ivanchukom V. 17.04.2018 r. 3 arkushy.
Banduriak Tetiana, zhytelka s. Chorna Tysa Rakhivskoho r-nu, Zakarpatskoi obl., zapysano Ivanchukom V. 17.04.2018 r. 4 arkushy.
Bodruh Yaroslava, zhytelka s. Vyzhnii Bereziv Kosivskoho r-nu, Ivano-Frankivskoi obl., zapysano Ivanchukom V. 30.06.2016 r. 5 arkushiv.
Vorokhta Mariia, zhytelka m. Rakhiv Zakarpatskoi obl., zapysano Ivanchukom V. 14.04.2018 r. 4 arkushy.
Iliuk Mykola, zhytel smt. Verkhovyna Ivano-Frankivskoi obl., zapysano Ivanchukom V. 30.01.2020 r. 10 arkushy.
Klymiuk Iryna, zhytelka s. Zarichchia Nadvirnianskoho r-nu, Ivano-Frankivskoi obl., zapysano Ivanchukom V. 28.06.2016 r. 21 arkush.
Kozlovska Rozaliia, zhytelka s. Chorni Oslavy Nadvirnianskoho r-nu, Ivano-Frankivskoi obl., zapysano Ivanchukom V. 19.06.2017 r. 6 arkushiv.
Melnychuk Halyna, zhytelka s. Stebnyi Rakhivskoho r-nu, Zakarpatskoi obl., zapysano Ivanchukom V. 21.09.2018 r. 4 arkushy.
Nykorak Anna, zhytelka smt. Vorokhta Yaremchanskoi miskrady, Ivano-Frankivskoi obl., zapysano Ivanchukom V. 08.07.2017 r. 6 arkushy.
Tafiichuk Anna, zhytelka s. Kosivska Poliana Rakhivskoho r-nu, Zakarpatskoi obl., zapysano Ivanchukom V.

12.04.2018 r. 5 arkushiv.
Tkach Mykola, zhytel s. Dilove Rakhivskoho r-nu, Zakarpatskoi obl., zapysano Ivanchukom V. 09.06.2018 r. 6 arkushiv.
Tkachuk Olha, zhytelka s. Roztoky Putylskoho r-nu, Chernivetskoi obl., zapysano Ivanchukom V. 22.05.2018 r. 4 arkushy.
Tomash Anna, zhytelka smt. Velykyi Bychkiv Rakhivskoho r-nu, Zakarpatskoi obl., zapysano Ivanchukom V. 16.04.2018 r. arkushy.
Viddil arkhivnykh naukovykh fondiv, rukopysiv ta fonozapysiv IMFE im. M. T. Rylskoho NAN Ukrainy (ANFRF IMFE), fond 29, opys 29-3, sprava 89, 7 arkushy.
ANFRF IMFE, fond 29, opys 29-3, sprava. 85, 19 arkushiv.
ANFRF IMFE, fond 28, opys 28-3, sprava 143, 277 arkushiv.
ANFRF IMFE, fond 28. opys 28-3, sprava 392, 31 arkush.
ANFRF IMFE, fond 28, opys 28-3, sprava 538, 3 arkushy.
AGAPKINA, T. A., 1995, Vtykat [Stick]. Slavianskiie drevnosti: Etnolingvisticheskii slovar v 5-ti tomakh; [pod obshchey red. N. I. Tolstogo]. M.: Mezhdunarodnyye otnosheniya. Vol. 1: A–G, 458–459. [In Russian].
BOGATYREV, P. G., 1971, Magicheskie deistviia. obryady i verovaniia Zakarpatia [Magical actions, rites and beliefs of Transcarpathia]. Voprosy teorii narodnogo iskusstva. M., 167–296. [In Russian].
VINOGRADOVA, L. N., 1995, Brosat [Throw]. Slavianskiie drevnosti: Etnolingvisticheskii slovar v 5-ti tomakh; [pod obshchey red. N. I. Tolstogo]. M.: Mezhdunarodnye otnoshenia. Vol. 1: A–G, 264–266. [In Russian].
VOITOVYCH, N. M., 2015, Narodna demonolohiia Boikivshchyny [Folk demonology of Boykivshchyna]. L.: SPOLOM. [In Ukrainian].
HALAICHUK, O., 2010, Z dukhovnoi kultury Bohorodchanshchyny: zvychai, viruvannia ta poviria, poviazani zi svitohliadnymy uiavlenniamy pro smert i pomerlykh [From the spiritual culture of Bohorodchany region: customs, beliefs and superstitions related to worldviews about death and the dead]. Mifolohiia i folklor. No. 3–4 (6), 27–49. [In Ukrainian].
HRUSHEVSKA, K., 1924, Z prymityvnoi kultury. Rozvidky i dopovidi Kateryny Hrushevskoi [From a primitive culture. Research and lectures of Kateryna Hrushevska]. Vseukrainska akademiia nauk. Kulturno-istorychna komisiia. K.: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy. [In Ukrainian].
HUZII, R., 2006, Pokhoronni zvychai ta obriady [Funeral consuetudes and ceremonies]. Etnohenez ta etnichna istoriia naselennia Ukrainskykh Karpat. Vol. 2: Etnolohiia ta mystetstvoznavstvo. Lviv: Instytut narodoznavstva NAN Ukrainy, 569–589. [In Ukrainian].
DEMIAN, L., 1926, Pokhoronni obriady y vyruvannia z verechanskoho okruhu [Funeral ceremonies and beliefs from verechanskyi district]. Pidkarpatska Rus. Uzhhorod: Pedahohychne tovarystvo Podk. Rusy. Rochnyk 3. № 5, 108–123; № 7–8, 170–175. [In Ukrainian].
DUDIEK, P., 1912, Pokhoronni zvychai y obriady v seli Holovakh, Kosivskoho povita [Funeral consuetudes and ceremonies in a village Holovakh, Kosivskogo of povita]. Etnohrafichnyi zbirnyk. Lviv, Vol. XXXI–XXXII, 252–290. [In Ukrainian].
KAHAROV, E., 1928, Sostav y proyskhozhdenye svadebnoi obriadnosty [The composition and origin of the wedding ceremony]. Sbornyk muzeia Antropolohyy y ɜtnohrafyy, T. VIII, 152–195. [In Russian].
KAINDL, F. R., 2001, Hutsuly: yikh zhyttia, zvychai ta narodni perekazy [Hutsuly: their life, consuetudes and folk translations]. Chernivtsi: Molodyi bukovynets. [In Ukrainian].
KMIT, YU., 1915, Pokhoronni zvychai i viruvannia u boikiv [Funeral customs and beliefs in fights]. ZNTSh. Lviv, T. CXXII, 161–166. [In Ukrainian].
KOZARYSHCHUK ,V. M., 1891, Yz bukovynskykh karpatskykh hor [From the Bukovinian Carpathian mountains]. Vena «Nauka», 361. [In Russian].
KONOBRODSKA, V., 2007, Poliskyi pokhovalnyi i pomynalnyi obriady. Vol. 1. Etnolinhvistychni studii. Zhytomyr, «Polissia». [In Ukrainian].
KOSTIUK, L., 2012, Pokhovalna obriadovist halychan druhoi polovyny XX – pochatku XXI stolittia [Rite of burial place of Galychina of the second half XX – to beginning of XXI century]. Ukraina-Evropa-Svit. Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats. Seriia: Istoriia, mizhnarodni vidnosyny. No. 10, 374–379. [In Ukrainian].
KUZELIA, Z., 1914, Posyzhinie i zabavy pry mertsy v ukrainskim pokhoronnim obriadi [Posizhine and funs at merci in the Ukrainian funeral ceremony]. Zapysky NTSh. Vol. 121, 173–224. [In Ukrainian].
LEVKIYEVSKAYA, E., 1994, Materialy po Karpatskoy mifologii [Materials on Carpathian mythology]. Slavyanskiy i Balkanskiy folklor: verovaniya. tekst. ritual. Institut slovyanovedeniya i balkanistiki. M., 251–261. [In Russian].
LEVKIYEVSKAYA, E., 1999, Zhelezo [Iron]. Slavyanskiye drevnosti: Etnolingvisticheskiy slovar v 5-ti tomakh; [pod obshchey red. N. I. Tolstogo]. M.: Mezhdunarodnyye otnosheniya. Vol. 2: D–K (Kroshki), s. 198–201. [In Russian].
LEVKIYEVSKAYA, E., 2002, Slavyanskiy obereg. Semantika i struktura [Slavic amulet. Semantics and structure]. Moskva: Indrik. [In Russian].

LEVKIYEVSKAYA, E., 2004, Perevorachyvanye predmetov [Flipping items]. Slavianskye drevnosty: Etnolynhvystycheskyi slovar v 5-ty tomakh; [pod obshchei red. N. Y. Tolstoho]. M.: Mezhdunarodnye otnoshenyia. Vol. 3: K– P, 679–681. [In Russian].
LEVKOVYCH, N., 2009, Narodna demonolohiia Boikivshchyny (Skolivskyi raion Lvivskoi oblasti) [Folk demonologiya of Boykivschini (Skolivskiy district of the Lviv area)]. Mifolohiia i folklor. Lviv. No. 1 (2), 85–93. [In Ukrainian].
MYKHAILETSKYI, O., 1912, Pokhoronni zvychai y obriady v seli Trostianytsy, Sniatynskoho povita [Funeral consuetudes and ceremonies in the village Trostianytsi, Snyatinskogo of povita]. Etnohrafichnyi zbirnyk. Lviv, Vol. XXXI–XXXII, 302–315. [In Ukrainian].
ONYSHCHUK, A., 1909, Materialy do hutsulskoi demonolohii. Zapysav u s. Zelenytsy Nadvirnianskoho povitu 1907–1908 rr. [Materials to hutsul demonology. Wrote down in s. Zelenici Nadvirnyanskyi district 1907–1908]. Materialy do ukrainskoi etnolohii, Vol. XI, 1–139. [In Ukrainian].
ONYSHCHUK, A., 1912, Pokhoronni zvychai y obriady v seli Zelenytsy, Nadvirnianskoho povita [Funeral consuetudes and ceremonies are in seli of Zelenici, Nadvirnyanskogo of povita]. Etnohrafichnyi zbirnyk. Lviv, Vol. XXXI–XXXII, 231–252. [In Ukrainian].
PANKIV, M., 2002, «Mamko moia, zozulenko moia…» [«My mom, my cuckoo...»]. Berehynia. No. 1, 37–54. [In Ukrainian].
PEREIMA, T., 1912, Pokhoronni zvychai y obriady v seli Ropytsia Ruskii, Horlytskoho pov [Funeral consuetudes and ceremonies in the village of Ropicya to Ruskiy, Gorlickogo of pov]. Etnohrafichnyi zbirnyk. Lviv, Vol. XXXI–XXXII, 203–209. [In Ukrainian].
SOLOP, B., 2016, Zvychaievo-obriadovyi suprovid vynesennia pomerloho z ridnoi oseli u pokhoronnii tradytsii volynian (na materialakh z Zhytomyrskoi ta Vinnytskoi oblastei) [Usual ceremonial accompaniment of taking away dying from the native dwelling in funeral tradition of Volhynias (on materials from the Zhytomyr and Vinnytsia areas)]. Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriia istorychna. No. 52, 259–272. [In Ukrainian].
SUMTSOV, N. F., 1885, Khleb v obryadakh i pesnyakh [Bread in rites and songs]. Kharkov, tipografiya M. Zilberberga, [In Russian].
TOLSTOI, N. Y., 1990, Perevorachyvanye predmetov v slavianskom pohrebalnom obriade [Gimbleting of objects is in a slavonic funeral ceremony]. Issledovanyia v oblasti balto-slavianskoi dukhovnoi kultury. Pohrebalnyi obriad. Moskva, 119–128, [In Russian].
TOLSTOI, N. I., 1995, Vyvorachivaniye odezhdy [Inverting clothes]. Slavyanskiye drevnosti: Etnolingvisticheskiy slovar v 5-ti tomakh; [pod obshchey red. N. I. Tolstogo]. M.: Mezhdunarodnyye otnosheniya. Vol. 1: A–G, 465–466. [In Russian].
TOPORKOV, A. L., 1995, Bitye posudy [Breaking dishes]. Slavyanskiye drevnosti: Etnolingvisticheskiy slovar v 5-ti tomakh; [pod obshchey red. N. I. Tolstogo]. M.: Mezhdunarodnyye otnosheniya. Vol. 1: A–G, 181–182. [In Russian].
TROTSKA, V., 2010, Z istorii vyvchennia vykorystannia hlynianykh vyrobiv u zvychaiakh ta obriadakh na Rusi v X–XIII stolittia [From history of study of the use of clay wares in consuetudes and ceremonies on to Rus in X–XIII centurues]. Etnichna istoriia narodiv Yevropy. No. 31, 55–61. [In Ukrainian].
FREZER, D., 2001, Zolotaya vetv: Issledovaniye magii i religii [The Golden Bough: A Study in Magic and Religion]. Vol. 1. Per. s angl. M. Ryklina. M.: TERRA Knizhnyy klub. [In Russian].
CHERLENIAK, I., 2018, Apotropeichni zakhody dlia zhyvykh ta mahichni dii, poviazani zi sporiadzhenniam mertsia v ukraintsiv Zakarpattia [Apotropeichni measures for living and magic actions, related to the equipment of dead person for Ukrainians of Zakarpattia]. Narodoznavchi zoshyty. Lviv, Vol. 3, 662–670. [In Ukrainian].
SHVED, I., 2010, Personazhi slovatskoi narodnoi demonolohii: «zhinochi» antropomorfni istoty [Characters of Slovakia folk demonologii: «womanish» anthropomorphous creatures]. Mifolohiia i folklor, 3–4 (7), 50–59. [In Ukrainian].
SHUKHEVYCH, V., 1902, Hutsulshchyna [Hutsul region]. Ch. 3. Materialy do ukrainsko-ruskoi etnolohii. Lviv. Vol. 5. [In Ukrainian].
SHUKHEVYCH, V., 1908, Hutsulshchyna [Hutsul region]. Z «Zahalnoi Drukarni». Lviv, Vol. 7. [In Ukrainian].
FALKOWSKI, J., 1937, Zachodnie pogranicze Huculszczyzny: Dolinami Prutu, Bystrzycy Nadwórniańskiej, Bystrzycy Sołotwińskiej i Łomnicy [The western border of the Hutsul region: the valleys of Prut, Bystrzyca Nadwórniańska, Bystrzyca Sołotwińska and Łomnica]. Lwów. [In Polish].
HARASYMCZUK, R., TABOR, W., 1937, Etnografia polonin huculskich [Ethnography of Hutsuls from mountain meadows]. Lud. Organ Towarrzystwa Ludoznawczego we Lwowe. Vol. XXXV. Lwów, 76–161. [In Polish].
KOLBERG, O., 1882, Pokucie. Cz. 1. Dzieła wszystkie. Wrocław-Poznań: Polskie Wydawnictwo Muzyczne; Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Kraków, Vol. 29. [In Polish].
KOLBERG, O., 1891, Chełmskie. Obraz etnograficzny [Chełmskie. Ethnographic image]. Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, Vol. II. [In Polish].

Апотропеїчні дії перевертання-встромляння-розбивання як способи захисту від мерця та його демонічних іпостасей у гуцульських міфологічно-обрядових практиках

На основі фольклорно-етнографічних фіксацій кінця XIX – початку XX ст., а також сучасних авторських польових матеріалів з Гуцульщини розглянуто апотропеїчні магічні дії, базовані на перевертанні, встромлянні, розбиванні. Актуальність теми обумовлена тим, що такі практики вміщують різнохронні та полізмістові елементи архаїчної культури, котрі дозволяють цілісно й системно дослідити складові поховальної обрядовості, а також окремі оказіальні явища.

Встановлено, що в гуцульських міфологічно-обрядових сюжетах фізичні дії перевертання, встромляння, розбивання виконують чітку апотропеїчну функцію, знешкоджують шкідливий уплив однорідних за генезою агентів небезпеки – мерця та його маністично-демонічних образів: жіночих персонажів локусів природи, домашніх духів, упирів. Перевертання, встромляння чи розбивання як захисні дії фігурують в обряді як самостійно, так і взаємодіють між собою, або підсилюються іншими предметами. Встромляння досягає позитивного результату завдяки зовнішнім характеристикам задіяного предмета: він свого роду автономний оберіг, оскільки гострий і залізний. У перевертанні як захисній практиці простежуються щонайменше кілька першорядних мотивацій: такі чинності можуть походити від маністичних мотивів і бути намаганням унеможливити вторинне входження душі у тіло мерця, або її повернення в житловий простір після захоронення; перевертання, і особливо його варіант – вивертання, також правомірно кваліфікувати заходом, покликаним обдурити джерело небезпеки. Встромляння могло відобразитись у наведених міфологічних сюжетах за повсякденною аналогією, згідно з якою ідентичне використання цих предметів знешкоджує загрозу у фізичному сенсі. Більш складною є дія з розбивання посуду. З одного боку, захисні здатності цього магічного обряду підсилює шум, зумовлений розбиттям, а також акціональний нюанс – кидання, а з іншого – локус виконання ритуалу: поріг може вказувати на походження цієї практики від способу поховання небіжчиків у житлі. Водночас однотипні за виконанням і сенсом захисні магічні дії, ґрунтовані на перевертанні, встромлянні, розбиванні простежуються в інших етнокультурних зонах, що свідчить як про їхню універсальність, так і первинну етногенетичну спільність.

Ключові слова: Гуцульщина, гуцули, перевертання, встромляння, розбивання, апотропеїчні дії.

***Ivanchuk Vasyl**, Post-graduate student of chair of archeology and ethnology, Vasyl Stefanyk Precarpatian National University.*

***Іванчук Василь**, аспірант кафедри етнології і археології, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника.*

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-8251-8708
Received: 25-07-2020
Advance Access Published: October, 2020

https://doi.org/10.17721/2518-1270.2020.62.04

ДОСЛІДЖЕННЯ ВИДАВНИЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА У ЛЬВОВІ: ЕТНОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Ростислав Конта, Наталія Ховайба

THE RESEARCH OF PUBLISHING ACTIVITY OF SHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY IN LVIV: ETHNOLOGICAL ASPECT

Rostyslav Konta, Natalia Khovaiba

The article covers the problem of research of the Society's publications in the context of the development of ethnological knowledge in this institution. NTSh periodicals contain assessments of the state of development of ethnology in this organization both by its members and well-known European scholars of the time. The problem of historiographical research of such printed bodies of the Society as «Notes of NTSh» and «Literary-scientific bulletin» is analyzed. These periodicals contain important information on the assessment of ethnological achievements of the Society's members, information on ethnographic research in this organization, as well as an overview of the publications of the Ethnographic Commission – the relevant structural unit within which ethnographic research was conducted. On the pages of these publications can be traced the scientific controversy of scientists on the problem of ethnology in NTSh. From this point of view, the periodicals of the Society were not analyzed, although today there are a number of articles, monographs, dissertations, bibliographic indexes, which are devoted to individual publications of the Society. In particular the «Literary-Scientific Bulletin» has often been the subject of scientific research. At the same time, despite the existence of separate works devoted to the study of the development of science in the Society, they do not highlight the ethnological context. This problem requires a comprehensive approach that requires a systematic analysis of the publishing activities of the Ethnographic Society with coverage of works related to ethnology, ethnography, folklore, musicology, customary law etc.

Key words: historiography, ethnology, ethnography, folklore, Society, periodicals.

Народознавча діяльність членів Наукового товариства імені Шевченка у Львові (1892–1940) є важливою віхою в становленні етнології як науки в Україні. На окрему увагу в даному контексті заслуговує видання етнографічних та фольклорних матеріалів в межах цієї організації. Пролити світло на проблему організації етнологічних досліджень в Товаристві можуть його видання, в яких містяться оцінки стану розвитку етнології в цій організації як самими її членами, так і відомими тогочасними європейськими вченими, а також російськими дослідниками.

Водночас і досі залишається відкритою проблема історіографічного дослідження таких друкованих органів Товариства, як «Записки НТШ», «Літературно-науковий вістник» та «Хроніка НТШ», які подавали інформацію про етнографічні наукові пошуки в цій організації. У названих виданнях містяться важливі відомості щодо оцінки етнографічних здобутків членів Товариства, а також подається огляд видань відповідного структурного підрозділу – Етнографічної комісії.

На сторінках зазначених друкованих органів можна простежити наукову полеміку вчених стосовно проблеми розвитку етнології в НТШ. Отож, вивчаючи видання Товариства, можна з'ясувати, як відбувався процес організації та проведення широкомасштабних народознавчих наукових пошуків в цій інституції. Крім того, матеріали видань НТШ містять елементи історіографічних узагальнень та дозволяють простежити, як оцінювали стан етнологічної роботи в цій

© Ростислав Конта, Наталія Ховайба

організації її співробітники, а також інші науковці, які рецензували етнологічні праці Товариства та аналізували перебіг і результати етнографічних наукових пошуків його членів.

Під таким кутом зору друковані органи НТШ не аналізувалися, хоча нині наявна низка статей, монографій, дисертаційних досліджень, бібліографічних покажчиків, які присвячені окремим виданням Товариства або пов'язані з ними опосередковано. В даному контексті на особливу увагу заслуговують дві групи джерел: дослідження, що присвячені окремим виданням Товариства та аналізу вміщених у них матеріалів; а також історіографічні джерела, що висвітлюють редакційну чи видавничу діяльність окремих членів НТШ у його виданнях.

Серед досліджень, що присвячені окремим виданням НТШ найбільше праць, що стосуються «Літературно-наукового вістника» та «Записок НТШ». В даному переліку видань Товариства на перше місце слід поставити праці, присвячені «Літературно-науковому вістнику», оскільки це видання найчастіше ставало об'єктом наукових досліджень учених. Огляди матеріалів «Літературно-наукового вістника» регулярно друкувалися на сторінках «Записок НТШ», переважно в розділі «Наукова хроніка». Перша згадка про «Літературно-науковий вістник» міститься у «Записках НТШ» за 1898 р., коли було повідомлено читачам про плани щодо створення даного друкованого органу (Кокорудз 1897, с. 5).

У постійній рубриці «Наукова хроніка» «Записок НТШ» у процесі огляду тогочасних періодичних видань постійно друкувалися аналітичні матеріали про зміст «Літературно-наукового вістника» (Маковей 1899; Джиджора 1906; Джиджора 1908 та ін.). Окремо проаналізував редакційну політику «Літературно-наукового вістника», його реформування з подальшим переходом до УРВС та друком вісника в Києві В. Гнатюк (Гнатюк 1910), зазначивши при цьому, що причиною змін у цьому виданні стали постійні претензії до його змісту, які висловлювались на засіданнях НТШ (Гнатюк 1910, с. 340).

«Літературно-науковий вістник» ставав предметом дослідження В. Дорошенка в діаспорний період його наукової діяльності. Цьому виданню автор присвятив як окреме монографічне дослідження (Дорошенко 1948), так і статтю у цьому ж «Літературно-науковому вістнику», який видавався за кордоном після вимушеного саморозпуску НТШ (Дорошенко 1948, с. 47–55). Нині об'єднаний та відредагований варіант обох праць В. Дорошенка наявний у додатках до покажчика змісту «Літературно-наукового вістника», що вийшов у 2000 році (Ясь 2000, с. 527–542). Головним завданням зазначеного видання В. Дорошенко визначив «…будування української культурної соборности, як передумови соборности державної» (Ясь 2000, с. 529). Відповідно питання етнографічного характеру, які піднімалися на сторінках «Літературно-наукового вістника», виконували роль наукового обґрунтування єдності всіх українських етнічних земель.

Довідкова інформація про «Літературно-науковий вістник» була видана в англомовній енциклопедії України в Торонто в 1993 р. також зусиллями В. Дорошенка (Doroshenko 1993).

Останнім часом дослідники почали піднімати проблему загальнотеоретичного характеру, пов'язану з «Літературно-науковим вістником», зокрема, питання його періодизації (Бартко 2007). Також вийшли у світ узагальнюючі статті в енциклопедіях, присвячені цьому виданню (Ясь 2009).

«Записки НТШ» теж досить часто ставали предметом наукових досліджень. Перші відгуки на це видання були оприлюднені вже незадовго після публікацій його першого тому. Вихід «Записок НТШ» активно обговорювався на сторінках наукової періодики, а перші відгуки на цей друкований орган підготували А. Кримський (Крымский 1893; Крымский 1894) та М. Драгоманов (Драгоманов 1893). «Записки НТШ» неоднозначно оцінювалися в літературі, особливо до 1895 р., коли їх редагуванням зайнявся М. Грушевським, який суттєво підвищив науковий рівень цього видання.

Так, А. Кримський концентрував свою увагу на етнографічних матеріалах вміщених у «Записка НТШ», та зазначив, що в першому томі названого видання не було надруковано жодних матеріалів відомих вчених (Крымский 1893, с. 178). Автор критикує окремі етнографічні статті вчених Товариства за їх неточності, недосконалу мову викладу матеріалу та інші недоліки. Підсумовуючи загальне враження про перший том «Записок НТШ» А. Кримський написав: «Об-

щее впечатление от новаго издания не особенно благоприятное. Редакция сама чувствует это и обещает, что следующий том будет серьезным и богатым» (Крымский 1893, с. 179). Але, аналізуючи наступний том зазначеного видання, автор знову наголосив на тому, що «Записки НТШ» «…крайне смешанного содержания» (Крымский 1894, с. 192). Водночас, критикуючи окремі праці, які стосуються етнологічних досліджень, А. Кримський наводив матеріали, що інформативно доповнювали підняту в статтях проблематику.

Досить низько оцінював перші томи «Записок НТШ» також і М. Драгоманов, який критикував це видання як таке, в якому немає «…найелементарнішої пошани до історичної правди, а через те й до громади» (Драгоманов 1893, с. 128). Він стверджував, що відомості в «Записках НТШ» неправдиві, а саме видання спізнилося на 20 років (Драгоманов 1893, с. 129). М. Драгоманов критикував статті, вміщені в «Записках НТШ». Зокрема, М. Сергієнка (один з псевдонімів М. Грушевського) називав молодим ученим, який відділяв історію російську від загальноєвропейської та, покладаючись на «свою мудрість» російських вчених, вдався до помилок (Драгоманов 1893, с. 188). Низько оцінював М. Драгоманов і праці О. Кониського й інших учених та, підсумовуючи зміст першого тому «Записок НТШ», зазначив, «…що він не дуже то може будити радість в українцях: ні наші учені в Росії, ні в Австрії, ні редакція, видимо, не приклали серйозно рук до того, що той том був як мога більш достійним нашого «велетня-народа». Хто тут більше винен, чи учені, чи редакція – судити не беремось» (Драгоманов 1893, с. 208).

Другий том «Записок НТШ» учений оцінив не краще за перший, вважаючи, що в результаті українська наука лише «…збагатилась творами «собственных Платонов» по більшій части мертворожденних…» (Драгоманов 1893, с. 237). Загалом же позиція М. Драгоманова стосовно наукової цінності «Записок НТШ» складається із двох аспектів: суб'єктивного (міжособистісними непорозуміннями з членами НТШ) та об'єктивними (низьким рівнем наукових праць та редагуванням до часу, коли Товариство очолив М. Грушевський).

Цікавий матеріал щодо внутрішніх проблем у НТШ, пов'язаних із виходом «Записок НТШ» у контексті розвитку української етнології в Товаристві, міститься у статті М. Возняка «Ол[ександр] Кониський і перші томи «Записок» (З додатком його листів до Митр[офана] Дикарева» (Возняк 1929). Основна увага цієї статті зосереджувалася більше на проблемах створення та реорганізації НТШ, а також на виданні «Записок НТШ» і думок з цього приводу таких вчених, як О. Кониський, І. Франко, М. Драгоманов, А. Кримський та ін.

Водночас інформація, що розкриває міжособистісні стосунки вчених та їхнє бачення розвитку науки в НТШ проливає світло і на погляди окремих науковців щодо проблеми етнографічних досліджень у цій інституції. Так, М. Возняк наводив погляди А. Кримського про заплановане змістовне наповнення «Записок НТШ», що дає можливість зрозуміти значення етнографії як окремого наукового напряму в НТШ. Цитуючи слова А. Кримського, автор зазначав: «…Під назвою «Записок» мало виходити щороку кілька томів праць мішаного наукового змісту, але що «українофіли-вчені займаються виключно історією й етнографією», то «Записки» головно заповнятимуться історичним і етнографічним матеріалом» (Возняк 1929, с. 353). Отже, показовим є те, що перша аналітична стаття, присвячена «Запискам НТШ», була вміщена в цьому ж друкованому органі і стосувалася організаційних проблем, пов'язаних із заснуванням та реформуванням цього видання, і саме в цій статті були вказівки на важливість етнографії як окремого напряму наукової діяльності членів НТШ.

Активне дослідження «Записок НТШ» розпочалося із здобуттям Україною незалежності. Але перші видання цього історіографічного періоду про зазначений друкований орган мали переважно довідковий характер (Русіна 1991; Антонович 1991; Романів 1992). Найбільш ґрунтовним дослідженням, присвяченим цьому виданню, є стаття О. Купчинського (Купчинський 1995), в якій проаналізовано всі томи «Записок НТШ» визначеного нами хронологічного періоду, їх тематику, структуру, періодичність виходу у світ тощо.

Окрему групу історіографічних джерел складають праці, присвячені дослідженню Товариства, де подається інформація про «Записки НТШ» як про важливий напрям науково-видав-

ничої роботи цієї інституції (Студинський 1928; Лев 1972; Кучер 1992). Можна виділити також праці, які присвячені дослідженню цього видання в контексті розвитку науки в Товаристві загалом, без виділення етнологічного напряму. До останніх можна зачислити дослідження З. Зайцевої (Зайцева 2004).

До другої групи належать історіографічні джерела, що висвітлюють редакційну чи видавничу діяльність окремих членів НТШ у його друкованих органах. У цьому випадку всі наявні історіографічні джерела можна розділити на дві підгрупи: праці, присвячені редакторській діяльності у виданнях Товариства І. Франка, та редакційно-організаційній роботі у цьому напрямі М. Грушевського. Саме ці проблеми були покладені в основу багатьох дисертаційних досліджень.

Зважаючи на ідеологічні обмеження радянської науки, перші дисертаційні дослідження редакторської діяльності членів НТШ були присвячені І. Франку. Це, зокрема, праця Б. Канцелярука про діяльність І. Франка як співредактора «Літературно-наукового вістника» (Канцелярук 1975), яка мало що дає для вивчення поставленої нами проблеми, оскільки предметом її дослідження стали проблеми філологічного характеру, що не пов'язані з питаннями етнологічної організаційно-наукової та редакційної діяльності вченого.

Вагомий вклад у вивчення поставленої нами проблеми зробив А. Франко у дисертаційному дослідженні (Франко 1995), що розкриває низку важливих проблем науково-організаційної діяльності І. Франка в НТШ та дозволяє з'ясувати його здобутки як організатора етнологічних досліджень.

Наприкінці 1990-х – на початку 2000-х років проблема редакційної та видавничої діяльності І. Франка стала предметом наукового аналізу низки дослідників (Шаповал 1997; Франко 1998; Василенко 2005). Але найбільш послідовно та ґрунтовно цю проблему почав розробляти Б. Якимович, статті (Якимович 2006; Якимович 2007; Якимович 2008) та монографія (Якимович 2006) якого були покладені ним в основу свого дисертаційного дослідження (Якимович 2007).

Діяльність М. Грушевського як редактора та фундатора наукових видань НТШ почала активно розроблятися лише з середини 1990-х років (Коновець 1995; Квітко 1995). Найбільше досліджень присвячено редакційній діяльності М. Грушевського в «Літературно-науковому вістнику» та його співпраці в іншими членами Товариства, які належали до редколегії цього друкованого органу (Кузіна 1998; Бурлака 2004; Ткаченко 2010). При цьому звертали увагу переважно на публіцистичний, культурницький та політико-громадянський аспекти редакційної діяльності М. Грушевського в «Літературно-науковому вістнику» (Зелінська, Пилипів 1995; Панькова 2005; Гирич 2005), тоді як питання редакційної діяльності вченого як організатора етнологічної науки, залишався осторонь. Водночас окремі дослідження стосувалися і діяльності М. Грушевського не лише в «Літературно-науковому вістнику», але й у «Записках НТШ». Зокрема, цікавим є дослідження І. Цибенко (Цибенко 2004), яка дослідила критико-бібліографічну діяльність вченого на сторінках зазначених видань, що дозволяє виявити джерельну базу поглядів М. Грушевського на науково-організаційні аспекти діяльності етнологів Товариства. Ця проблема отримала висвітлення й у дисертаційному дослідженні авторки (Цибенко 2005). В історіографії можна простежити й інші спроби комплексної оцінки редакційної та видавничої діяльності окремих членів Товариства. Так, якщо І. Цибенко розглядала діяльність М. Грушевського в різних виданнях НТШ, то Г. Корбич підійшла до цієї проблеми з іншого боку – розглянула діяльність різних редакторів у одному виданні (ЛНВ) Товариства (Корбич 1994). Окремі проблемні питання діяльності М. Грушевського у виданнях НТШ стали предметом історіографічних узагальнень (Капелюшний, Кузіна 1998).

Таким чином особливістю сучасного стану розвитку історіографічної науки є те, що і досі, фактично, відсутні комплексні історіографічні праці, в яких з'ясовувалися б проблеми розвитку української етнології в НТШ у 1892–1940 рр. крізь призму аналізу матеріалів, вміщених у виданнях цієї організації. Незважаючи на наявність окремих праць, присвячених дослідженню розвитку науки у Товаристві, в них не виділений саме етнологічний контекст. Зазначеного проблема потребує комплексного підходу з урахуванням різних підходів до тлумачення етно-

логії як науки в період діяльності НТШ у Львові і на сучасному етапі. Це у свою чергу вимагає системного аналізу видавничої діяльності Товариства народознавчого характеру з охопленням праць, що стосуються етнографії, фольклористики, музикознавства тощо. Проблема ускладнюється ще й тим, що подібного роду дослідження виходили в різних виданнях, які належали до різних структурних підрозділів НТШ. Так, зокрема, звичаєве право в Товаристві досліджувалося в рамках Правничої комісії, що мала свій друкований орган, присвячений юридичній науці – «Часопись Правничу». Тому на сьогодні нагальною є потреба створення комплексного дослідження видавничої діяльності Товариства в контексті становлення етнологічної науки в Україні, що потребує ґрунтовного дослідження всіх народознавчих періодичних видань цієї інституції у визначений хронологічний період.

Список джерел та літератури

АНТОНОВИЧ, О., 1991, [Купчинський О.] Про 156-й том Записок Наукового товариства імені Шевченка, який не вийшов друком у 1939 році, Записки НТШ, Львів, Т. 222 (CCXXII). Праці Історико-філософської секції, 427–434.

БАРТКО, О., 2007, «Літературно-науковий вісник»: до проблеми періодизації [«Literary-scientific bulletin»: to the problem of periodization]. Слово і час, № 6, 32–36.

БУРЛАКА, Г., 2004, Співпраця Михайла Грушевського та Осипа Маковея в перші роки видання «Літературно-наукового вісника»: (З додатково вибраних листів О. Маковея до М. Грушевського), Слово і час, № 5, 58–75.

ВАСИЛЕНКО, М., 2005, Видавничі ідеї Івана Франка, ДІЛ, № 2, 44–51.

ВОЗНЯК, М., 1929, Ол[ександр] Кониський і перші томи «Записок» (З додатком його листів до Митр[офана] Дикарева, Записки НТШ, Львів, CL, 339–390.

ГИРИЧ, І., 2005, Публіцистика М. Грушевського на сторінках «Літературно-наукового вісника» (1907–1914), Грушевський М. Твори: У 50 т., Львів, Т. 2, V–XXIII.

ГНАТЮК, В., 1910, Десятилітє українсько-руської видавничої спілки у Львові, Літературно-науковий вістник, Львів, Т. LII, Кн. IX, 335–344.

ДЖИДЖОРА, І., 1908, Літературно-Науковий Вістник, Записки НТШ, Т. LXXXVI, Кн. VI, 150–160.

ДЖИДЖОРА, І., 1906, Огляд часописів за р. 1905. – Часописи українські, Записки НТШ, Львів, Т. LXXIII, Кн. V, 166–175.

ДОРОШЕНКО, В., 1948, Літературно-науковий вісник. Авгсбург: Укр. вільна акад. наук.

ДОРОШЕНКО, В., 1948, Літературно-науковий вістник (З нагоди 50-ліття заснування), Літературно-науковий вістник, Львів, Т. XXXII, Кн. I, 47–55.

ДРАГОМАНОВ, М., 1893, Записки Товариства ім. Шевченка, Народ, № 14, 128–130, № 17, 186–188, № 18, 207–208, № 19–20, 235–237.

ДРАГОМАНОВ, М., 1893, Записки Товариства ім. Шевченка, Народ, № 17, 186–188.

ДРАГОМАНОВ, М., 1893, Записки Товариства ім. Шевченка, Народ, № 18, 207–208.

ДРАГОМАНОВ, М., 1893, Записки Товариства ім. Шевченка, Народ, № 19–20, 235–237.

ЗАЙЦЕВА, З.І., 2004, «Записки Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка»: започаткування та шлях до академічного стандарту (1892–1914 рр.), Український історичний журнал, № 2, 104–112.

ЗАЙЦЕВА, З. І., 2004, «Записки Наукового товариства ім. Шевченка»: започаткування та шлях до академічного стандарту (1892–1914 рр.): [Закінч.]. Український історичний журнал, № 5, 122–134.

ЗЕЛІНСЬКА, Н., ПИЛИПІВ, О., 1995, М. Грушевський і «Літературно-науковий вісник»: Кроки до культурницького об'єднання України, Михайло Грушевський і Західна Україна: Доповіді і повідом, наук. конф., Львів: Світ, 318–321.

КАНЦЕЛЯРУК, Б. І., 1975, Іван Франко – співредактор журналу «Літературно-науковий вісник» (1898–1906 рр.): дис. ... канд. філолог. наук. Київ.

КАПЕЛЮШНИЙ, В. П., КУЗІНА Н. В., 1998, Висвітлення в літературі діяльності М. С. Грушевського по перенесенню «Літературно-наукового вістника» до Києва, Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України, К., № 2, 151–156.

КВІТКО, І., 1995, Грушевський як редактор, Михайло Грушевський і Західна Україна: Доповіді і повідом. наук. конф., Львів: Світ, С. 313–316.

КОКОРУДЗ, І., 1898, Діяльність виділу. Вересень – грудень 1897 р., Записки НТШ, Львів, Т. XXI, Кн. I, 5.

КОНОВЕЦЬ, О., 1995, М. Грушевський – фундатор Української національної наукової преси, Михайло Грушевський і Західна Україна: Доповіді і повідом. наук. конф., Львів: Світ, 312–313.

КОРБИЧ, Г., 1994, Біля витоків Всеукраїнського видання: Діяльність редакторів часопису «Літературно-науковий вістник» у Львові протягом 1898–1906 рр., Київська старовина, № 2, 113–122.
КРЫМСКИЙ, А., 1893, Записки Наукового товариства імені Шевченка. Видання, присвячене науці і письменству українсько-руського народу, Впорядкував др. Ю. Целевич, Т. 1, Львів. 1892, Этнографическое обозрение, М., Кн. 18, № 3, С. 177–179.
КРЫМСКИЙ, А., 1894, Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Видання, присвячене науці і письменству українсько-руського народу. Впорядкував О. Барвінський, Т. 3, Львів, 1894, Этнографическое обозрение, М., Кн. 23, № 4, 192–193.
КУЗІНА, Н., 1998, Редакційна діяльність М. С. Грушевського в «Літературно-науковому вістнику» в 1907–1908 роках, Михайло Грушевський і сучасність: Матеріали міжнар. наук, конф., присвяч. 130-річ. від дня народж. М. С. Грушевського, К., 26–28.
КУПЧИНСЬКИЙ, О., 1995, 230 томів «Записок НТШ», Записки НТШ, Львів, Т. ССХХХ. Праці Секції етнографії та фольклористики, 5–30.
КУЧЕР, Р. В., 1992, Наукове Товариство ім. Шевченка: Два ювілеї. Київ.
ЛЕВ, В., 1972, Сто років праці для науки й нації. Коротка історія Наукового Товариства ім. Шевченка. Нью-Йорк: Наукове товариство ім. Шевченка в ЗДА.
МАКОВЕЙ, О., 1899, Літературно-науковий Вістник, Записки НТШ, Львів, Т. XXVII, 1–7.
ПАНЬКОВА, С., 2005, «Літературно-науковий вістник» – рупор громадсько-політичної праці Михайла Грушевського (1907–1914 рр.), Київ і кияни: Матеріали щорічної науково-практичної конференції (Музей історії міста Києва), К., Вип. 4, 139–157.
РОМАНІВ, О., 1992, Відродження «Записок НТШ», Вісник АН України, № 5, 62–65.
РУСІНА, О. В., 1991, «Записки» НТШ, Український історичний журнал, № 8, 95–97.
СТУДИНСЬКИЙ, К., 1928, Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові (1873–1928 рр.), Записки НТШ, Львів, Т. 150. Праці філологічної та історично-філософічної секції, XI–XVIII.
ТКАЧЕНКО, І. В., 2010, Редакційна політика М. Грушевського в «Літературно-науковому вістнику» (1907–1914 рр.), Український історичний журнал, № 5, 90–103.
ФРАНКО, А., 1998, Іван Франко – редактор видавничої серії Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка «Українсько-руська бібліотека», Іван Франко – письменник, мислитель, громадянин: матеріали міжнар. наук. конф., Львів, 25–27 вересня 1996, Львів: Світ, 578–585.
ФРАНКО, А. Д., 1995, Науково-організаційна і видавнича діяльність Івана Яковича Франка у науковому товаристві ім. Т. Г. Шевченка: дис. ... канд. іст. наук. 07.00.02. Львів.
ЦИБЕНКО, І., 2004, Критико-бібліографічна діяльність Михайла Грушевського на сторінках «Записок НТШ» та «Літературно-наукового вісника»: (Львівський період життя і творчості видатного вченого: 1894–1914 роки), Вісник Книжкової палати, К., № 3, 30–35.
ЦИБЕНКО, І. П., 2005, Бібліографічні аспекти наукової спадщини М. С. Грушевського: автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.08. Київ.
ШАПОВАЛ, Ю., 1997, «Літературно-науковий вісник» під редакторством Івана Франка (1898–1906 рр.): Генезис етнографічних і літературно-мистецьких процесів, Народознавчі зошити, № 4, 215–217.
ЯКИМОВИЧ, Б., 2006, Іван Франко – видавець: книгознавчі та джерелознавчі аспекти. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені І. Франка.
ЯКИМОВИЧ, Б., 2006, Іван Франко – видатний теоретик і практик видавничої справи в Україні, Галичина, № 12–13, 68–85.
ЯКИМОВИЧ, Б., 2007, Видавнича діяльність Івана Франка в Науковому Товаристві ім. Шевченка, Буття в мистецтві, Львів, 506–510.
ЯКИМОВИЧ, Б., 2008, Видавнича діяльність Івана Франка: ad fontes, Вісник Львівського університету. Серія: Книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології: збірник наукових праць, Львів, Вип. 3, 116–144.
ЯКИМОВИЧ, Б., 2008, Іван Франко як книгознавець і видавець, Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка, Донецьк, Т. 23: Література, 101–123.
ЯКИМОВИЧ, Б. З., 2007, Іван Франко як книгознавець і видавець (1890-ті роки XIX ст. – 1916 р.): дис. ... доктора іст. наук: 07.00.08. Київ.
ЯСЬ, О. В., 2000, Літературно-науковий вістник: Покажчик змісту. Т. 1–109 (1898–1932). К., Нью-Йорк: «Смолоскип».
ЯСЬ, О. В., 2009, Літературно-науковий вісник, Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла – Мі, К.: Наукова думка.
DOROSHENKO, V., 1993, Literaturno-naukovyi vistnyk, Encyclopedia of Ukraine: University of Toronto Press, Vol.III, 157–158.

References

ANTONOVYCH, O., 1991, [Kupchynskyi O.] Pro 156-y tom Zapysok Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka, yakyi ne vyishov drukom u 1939 rotsi [About the 156th volume of the Notes of the Shevchenko Scientific Society, which was not published in 1939]. Zapysky NTSh, Lviv, T. 222 (CCXXII). Pratsi Istoryko-filosofskoi sektsii, 427–434. [In Ukrainian].
BARTKO, O., 2007, «Literaturno-naukovyi visnyk»: do problemy periodyzatsii, Slovo i chas, № 6, 32–36. [In Ukrainian].
BURLAKA, H., 2004, Spivpratsia Mykhaila Hrushevskoho ta Osypa Makoveia v pershi roky vydannia «Literaturno-naukovoho visnyka»: (Z dodatkovo vybranykh lystiv O. Makoveia do M. Hrushevskoho) [The collaboration of Mykhailo Hrushevsky and Osyp Makovei in the first years of publication of the Literary-Scientific Bulletin: (From additionally selected letters by O. Makovei to M. Hrushevsky)]. Slovo i chas, № 5, 58–75. [In Ukrainian].
VASYLENKO, M., 2005, Vydavnychi idei Ivana Franka [The publishing ideas of Ivan Franko]. DIL, № 2, 44–51. [In Ukrainian].
VOZNIAK, M., 1929, Ol[eksandr] Konyskyi i pershi tomy «Zapysok» (Z dodatkom yoho lystiv do Mytr[ofana] Dykareva [Alexander Konisky and the first volumes of «Notes» (with the addition of his letters to Mitrofan Dykarev]. Zapysky NTSh, Lviv, SL, 339–390. [In Ukrainian].
HYRYCH, I., 2005, Publitsystyka M. Hrushevskoho na storinkakh «Literaturno-naukovoho visnyka» (1907–1914) [M. Hrushevsky's journalism in the pages of the Literary-Scientific Bulletin (1907–1914)]. Hrushevskyi M. Tvory: U 50 t., Lviv, T. 2, V–XXIII. [In Ukrainian].
HNATIUK, V., 1910, Desiatylitie ukrainsko-ruskoi vydavnychoi spilky u Lvovi [The decade of the Ukrainian-Russian Publishing Union in Lviv]. Literaturno-naukovyi vistnyk, Lviv, T. LII, Kn. IX, 335–344. [In Ukrainian].
DZHYDZHORA, I., 1908, Literaturno-Naukovyi Vistnyk [Literary-Scientific Bulletin]. Zapysky NTSh, T. LXXXVI, Kn. VI, 150–160. [In Ukrainian].
DZHYDZHORA, I., 1906, Ohliad chasopysiv za r. 1905. – Chasopysy ukrainski [The review of magazines for 1905. – Ukrainian magazines]. Zapysky NTSh, Lviv, T. LXXIII, Kn. V, 166–175. [In Ukrainian].
DOROSHENKO, V., 1948, Literaturno-naukovyi visnyk [Literary-scientific bulletin]. Avhsburh: Ukr. vilna akad. nauk. [In Ukrainian].
DOROSHENKO, V., 1948, Literaturno-naukovyi vistnyk (Z nahody 50-littia zasnuvannia) [Literary-scientific bulletin (On the occasion of the 50th anniversary of its foundation)]. Literaturno-Naukovyi Vistnyk, Lviv, T. XX-XII, Kn. I, 47–55. [In Ukrainian].
DRAHOMANOV, M., 1893, Zapysky Tovarystva im. Shevchenka, Narod, № 14, 128–130, № 17, 186–188, № 18, 207–208, № 19–20, 235–237. [In Ukrainian].
DRAHOMANOV, M., 1893, Zapysky Tovarystva im. Shevchenka [The Notes of the Shevchenko Scientific Society]. Narod, № 17, 186–188. [In Ukrainian].
DRAHOMANOV, M., 1893, Zapysky Tovarystva im. Shevchenka [The Notes of the Shevchenko Scientific Society]. Narod, № 18, 207–208. [In Ukrainian].
DRAHOMANOV, M., 1893, Zapysky Tovarystva im. Shevchenka [The Notes of the Shevchenko Scientific Society]. Narod, № 19–20, 235–237. [In Ukrainian].
ZAITSEVA, Z. I., 2004, «Zapysky Naukovoho tovarystva im. T. H. Shevchenka»: zapochatkuvannia ta shliakh do akademichnoho standartu (1892–1914 rr.) [The «Notes of the Shevchenko Scientific Society»: the beginning and the path to the academic standard (1892–1914)]. Ukrainskyi istorychnyi zhurnal, № 2, 104–112. [In Ukrainian].
ZAITSEVA, Z. I., 2004, «Zapysky Naukovoho tovarystva im. Shevchenka»: zapochatkuvannia ta shliakh do akademichnoho standartu (1892–1914 rr.): [Zakinch.] [The «Notes of the Shevchenko Scientific Society»: the beginning and the path to the academic standard (1892–1914)]. Ukrainskyi istorychnyi zhurnal, № 5, 122–134. [In Ukrainian].
ZELINSKA, N., PYLYPIV, O., 1995, M. Hrushevskyi i «Literaturno-naukovyi visnyk»: Kroky do kulturnytskoho obiednannia Ukrainy [M. Hrushevsky and «Literary-Scientific Bulletin»: Steps to the cultural association of Ukraine]. Mykhailo Hrushevskyi i Zakhidna Ukraina: Dopovidi i povidom, nauk. konf., Lviv: Svit, 318–321. [In Ukrainian].
KANTSELIARUK, B. I., 1975, Ivan Franko – spivredaktor zhurnalu «Literaturno-naukovyi visnyk» (1898–1906 rr.) [Ivan Franko – co-editor of the journal «Literary and Scientific Bulletin» (1898–1906)]: dys. … kand. filoloh. nauk. Kyiv. [In Ukrainian].
KAPELIUSHNYI, V. P., KUZINA N. V., 1998, Vysvitlennia v literaturi diialnosti M. S. Hrushevskoho po perenesenniu «Literaturno-naukovoho vistnyka» do Kyeva [The coverage in the literature of the activities

of M.S. Hrushevsky on the transferring of «Literary and Scientific Bulletin» to Kiev]. Visnyk Akademii pratsi i sotsialnykh vidnosyn Federatsii profspilok Ukrainy, K., № 2, 151–156. [In Ukrainian].
KVITKO, I., 1995, Hrushevskyi yak redaktor [Hrushevsky as an editor]. Mykhailo Hrushevskyi i Zakhidna Ukraina: Dopovidi i povidom. nauk. konf., Lviv: Svit, S. 313–316. [In Ukrainian].
KOKORUDZ, I., 1898, Diialnist vydilu. Veresen – hruden 1897 r. [The activities of the board. September – December 1897]. Zapysky NTSh, Lviv, T. XXI, Kn. I, 5. [In Ukrainian].
KONOVETS, O., 1995, M. Hrushevskyi – fundator Ukrainskoi natsionalnoi naukovoi presy [M. Hrushevsky is the founder of the Ukrainian National Scientific Press]. Mykhailo Hrushevskyi i Zakhidna Ukraina: Dopovidi i povidom. nauk. konf., Lviv: Svit, 312–313. [In Ukrainian].
KORBYCH, H., 1994, Bilia vytokiv Vseukrainskoho vydannia: Diialnist redaktoriv chasopysu «Literaturno-naukovyi vistnyk» u Lvovi protiahom 1898–1906 rr. [At the origins of the All-Ukrainian edition: The activities of the editors of the magazine «Literary-Scientific Bulletin» in Lviv during 1898–1906.]. Kyivska starovyna, № 2, 113–122. [In Ukrainian].
KRYMSKIY, A., 1893, Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka. Vydannia, prysviachene nautsi i pysmenstvu ukrainsko-ruskoho narodu, Vporiadkuvav dr. Yu. Tselevych, T. 1, Lviv. 1892 [Notes of the Shevchenko Scientific Society. The publication devoted to the science and literature of the Ukrainian-Russian people was edited by Dr. Yu. Tselevych, Vol. 1, Lviv. 1892]. Etnohraficheskoe obozrenie, M., Kn. 18, № 3, S. 177–179. [In Ukrainian].
KRYMSKIY, A., 1894, Zapysky Naukovoho tovarystva im. Shevchenka. Vydannia, prysviachene nautsi i pysmenstvu ukrainsko-ruskoho narodu. Vporiadkuvav O. Barvinskyi, T. 3, Lviv, 1894 [Notes of the Shevchenko Scientific Society. The publication devoted to the science and literature of the Ukrainian-Russian people was edited by O. Barvinsky, Vol. 3, Lviv]. Etnohraficheskoe obozrenie, M., Kn. 23, № 4, 192–193. [In Ukrainian].
KUZINA, N., 1998, Redaktsiina diialnist M. S. Hrushevskoho v «Literaturno-naukovomu vistnyku» v 1907–1908 rokakh [The editorial activity of M.S. Hrushevsky in the «Literary-Scientific Bulletin» in 1907–1908]. Mykhailo Hrushevskyi i suchasnist: Materialy mizhnar. nauk, konf., prysviach. 130-rich. vid dnia narodzh. M. S. Hrushevskoho, K., 26–28. [In Ukrainian].
KUPCHYNSKYI, O., 1995, 230 tomiv «Zapysok NTSh» [230 volumes of the «Notes of NTSh»]. Zapysky NTSh, Lviv, T. CCXXX. Pratsi Sektsii etnohrafii ta folklorystyky, 5–30. [In Ukrainian].
KUCHER, R. V., 1992, Naukove Tovarystvo im. Shevchenka: Dva yuvilei [Shevchenko Scientific Society: two anniversaries]. Kyiv. [In Ukrainian].
LEV, V., 1972, Sto rokiv pratsi dlia nauky y natsii. Korotka istoriia Naukovoho Tovarystva im. Shevchenka [The one hundred years of work for science and the nation. A brief history of the Shevchenko Scientific Society]. Niu-York: Naukove tovarystvo im. Shevchenka v ZDA. [In Ukrainian].
MAKOVEI, O., 1899, Literaturno-naukovyi Vistnyk [Literary-Scientific Bulletin]. Zapysky NTSh, Lviv, T. XXVII, 1–7. [In Ukrainian].
PANKOVA, S., 2005, «Literaturno-naukovyi vistnyk» – rupor hromadsko-politychnoi pratsi Mykhaila Hrushevskoho (1907–1914 rr.) [«Literary-Scientific Bulletin» – the mouthpiece of socio-political activities of Mikhail Hrushevsky (1907–1914)]. Kyiv i kyiany: Materialy shchorichnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (Muzei istorii mista Kyieva), K., Vyp. 4, 139–157. [In Ukrainian].
ROMANIV, O., 1992, Vidrodzhennia «Zapysok NTSh» [The revival of «Notes of NTSh»]. Visnyk AN Ukrainy, № 5, 62–65. [In Ukrainian].
RUSINA, O. V., 1991, «Zapysky» NTSh [The «Notes of NTSh»]. Ukrainskyi istorychnyi zhurnal, № 8, 95–97. [In Ukrainian].
STUDYNSKYI, K., 1928, Naukove Tovarystvo im. Shevchenka u Lvovi (1873–1928 rr.) [Shevchenko Scientific Society in Lviv (1873–1928)]. Zapysky NTSh, Lviv, T. 150. Pratsi filolohichnoi ta istorychno-filosofichnoi sektsii, XI–XVIII. [In Ukrainian].
TKACHENKO, I. V., 2010, Redaktsiina polityka M. Hrushevskoho v «Literaturno-naukovomu vistnyku» (1907–1914 rr.) [The editorial policy of M. Hrushevsky in the «Literary-Scientific Bulletin» (1907–1914)]. Ukrainskyi istorychnyi zhurnal, № 5, 90–103. [In Ukrainian].
FRANKO, A., 1998, Ivan Franko – redaktor vydavnychoi serii Naukovoho tovarystva im. T. H. Shevchenka «Ukrainsko-ruska biblioteka» [Ivan Franko – editor of the publishing series of the Shevchenko Scientific Society «Ukrainian-Russian Library»]. Ivan Franko – pysmennyk, myslytel, hromadianyn: materialy mizhnar. nauk. konf., Lviv, 25–27 veresnia 1996, Lviv: Svit, 578–585. [In Ukrainian].
FRANKO, A. D., 1995, Naukovo-orhanizatsiina i vydavnycha diialnist Ivana Yakovycha Franka u naukovomu tovarystvi im. T. H. Shevchenka [Scientific, organizational and publishing activity of Ivan Yakovlevich Franko in the Shevchenko Scientific Society]: dys. ... kand. ist. nauk. 07.00.02. Lviv. [In Ukrainian].
TSYBENKO, I., 2004, Krytyko-bibliohrafichna diialnist Mykhaila Hrushevskoho na storinkakh «Zapysok NTSh» ta «Literaturno-naukovoho visnyka»: (Lvivskyi period zhyttia i tvorchosti vydatnoho vchenoho: 1894–1914

roky) [The critical and bibliographic activity of Mykhailo Hrushevsky on the pages of «Notes of NTSh» and «Literary-Scientific Bulletin»: (Lviv period of life and work of the outstanding scientist: 1894–1914)]. Visnyk Knyzhkovoi palaty, K., № 3, 30–35. [In Ukrainian].
TSYBENKO, I. P., 2005, Bibliohrafichni aspekty naukovoi spadshchyny M. S. Hrushevskoho [Bibliographic aspects of scientific heritage of M.S. Hrushevsky]: avtoref. dys. … kand. ist. nauk: 07.00.08. Kyiv. [In Ukrainian].
SHAPOVAL, Yu., 1997, «Literaturno-naukovyi visnyk» pid redaktorstvom Ivana Franka (1898–1906 rr.): Henezys etnohrafichnykh i literaturno-mystetskykh protsesiv [«Literary-Scientific Bulletin» edited by Ivan Franko (1898–1906): Genesis of ethnographic and literary-artistic processes]. Narodoznavchi zoshyty, № 4, 215–217. [In Ukrainian].
YAKYMOVYCH, B., 2006, Ivan Franko – vydavets: knyhoznavchi ta dzhereloznavchi aspekty [Ivan Franko – publisher: bibliological and source studies aspects]. Lviv: Vydavnychyi tsentr LNU imeni I. Franka. [In Ukrainian].
YAKYMOVYCH, B., 2006, Ivan Franko – vydatnyi teoretyk i praktyk vydavnychoi spravy v Ukraini [Ivan Franko is an outstanding theoretician and practitioner of publishing in Ukraine]. Halychyna, № 12–13, 68–85. [In Ukrainian].
YAKYMOVYCH, B., 2007, Vydavnycha diialnist Ivana Franka v Naukovomu Tovarystvi im. Shevchenka [The publishing activity of Ivan Franko in the Shevchenko Scientific Society]. Buttia v mystetstvi, Lviv, 506–510. [In Ukrainian].
YAKYMOVYCH, B., 2008, Vydavnycha diialnist Ivana Franka: ad fontes [The publishing activity of Ivan Franko: ad fonts]. Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriia: Knyhoznavstvo, bibliotekoznavstvo ta informatsiini tekhnolohii: zbirnyk naukovykh prats, Lviv, Vyp. 3, 116–144. [In Ukrainian].
YAKYMOVYCH, B., 2008, Ivan Franko yak knyhoznavets i vydavets [Ivan Franko as a bibliologist and publisher]. Donetskyi visnyk Naukovoho tovarystva im. Shevchenka, Donetsk, T. 23: Literatura, 101–123. [In Ukrainian].
YAKYMOVYCH, B. Z., 2007, Ivan Franko yak knyhoznavets i vydavets (1890-ti roky XIX st. – 1916 p.) [Ivan Franko as a bibliologist and publisher (1890s of the XIX century – 1916 p.)]: dys. … doktora ist. nauk: 07.00.08. Kyiv. [In Ukrainian].
YAS, O. V., 2000, Literaturno-naukovyi vistnyk: Pokazhchyk zmistu. T. 1–109 (1898–1932) [Literary-Scientific Bulletin: Index of contents. T. 1–109 (1898–1932)]. K., Niu-York: «Smoloskyp». [In Ukrainian].
YAS, O. V., 2009, Literaturno-naukovyi visnyk, Entsyklopediia istorii Ukrainy [Literary and Scientific Bulletin, Encyclopedia of the History of Ukraine]: T. 6: La – Mi, K.: Naukova dumka. [In Ukrainian].
DOROSHENKO, V., 1993, Literaturno-naukovyi vistnyk [Literary and Scientific Bulletin]. Encyclopedia of Ukraine: University of Toronto Press, Vol.III, 157–158. [In English].

Дослідження видавничої діяльності Наукового товариства імені Шевченка у Львові: етнологічний аспект

У статті висвітлюється проблема дослідження видань Товариства в контексті розвитку етнологічних знань в цій інституції. В періодичних виданнях НТШ містяться оцінки стану розвитку етнології в цій організації як самими її членами, так і відомими тогочасними європейськими вченими. Аналізується проблема історіографічного дослідження таких друкованих органів Товариства, як «Записки НТШ» та «Літературно-науковий вістник». У цих періодичних виданнях знаходяться важливі відомості щодо оцінки етнологічних здобутків членів Товариства, інформація про етнографічні наукові пошуки в цій організації, а також подається огляд видань Етнографічної комісії – відповідного структурного підрозділу в межах якого проводились народознавчі дослідження. На сторінках зазначених друкованих органів можна простежити наукову полеміку вчених стосовно проблеми розвитку етнології в НТШ. Під таким кутом зору періодичні видання Товариства не аналізувалися, хоча на сьогодні наявна низка статей, монографій, дисертаційних досліджень, бібліографічних покажчиків, які присвячені окремим виданням Товариства. Зокрема, «Літературно-науковий вістник» найчастіше ставав об'єктом наукових досліджень учених. Водночас, незважаючи на наявність окремих праць, присвячених дослідженню розвитку науки у Товаристві, в них не виділений саме етнологічний контекст. Зазначеного проблема потребує комплексного підходу, що вимагає системного аналізу видавничої діяльності Товариства народознавчого характеру з охопленням праць, що стосуються етнології, етнографії, фольклористики, музикознавства, звичаєвого права тощо.

Ключові слова: історіографія, етнологія, етнографія, фольклористика, Товариство, періодичні видання.

Konta Rostyslav, Doctor of Historical Sciences, Professor of Department of Ethnology and Local History, Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Конта Ростислав, доктор історичних наук, професор кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-6803-3242

Ховайба Наталя, кандидат історичних наук, асистент кафедри історії мистецтв Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Khovaiba Natalia, Candidate of Historical Sciences, Assistant of the Department Art History, Taras Shevchenko National University of Kyiv.

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-0763-6645
Received: 03-10-2020
Advance Access Published: October, 2020

https://doi.org/10.17721/2518-1270.2020.62.05

ВПЛИВ КЕЛЬТСЬКОЇ МІФОЛОГІЇ НА КАЗКИ ЄВРОПИ

Анастасія Рибальченко

THE INFLUENCE OF CELTIC MYTHOLOGY ON THE TALES OF EUROPE

Anastasiia Rybalchenko

Today, the influence of Celtic folklore on the ethnic processes and cultural heritage of the peoples of the world is a generally accepted fact. However, Celtic folklore as a component of ethnology – the study of ethnicities and the diversity of cultures of the world – appears before us in a veiled and sometimes distorted form of reinterpretation of folklorists who tried to adapt the original texts and fit them to the tastes of contemporary readers. Accordingly, this exploration is dedicated to revealing the authentic features of Celtic fairy tales which laid the foundation for entire European tradition of fairy tales reading. After all, the Celtic peoples had long inhabited the territory of Europe. Their way of life, traditions and beliefs influenced the formation of the culture of the European continent. We believe that the Celtic literary heritage and mythology were reinterpreted in the early Middle Ages and adapted in the tales of European nations.

In our opinion, such an important topic as the influence of Celtic mythology on the folklore of the peoples of Europe should be studied appropriately at a high level by scholars all over the world. The Celts lived throughout Europe and were able to influence the folklore of all countries in the region. Analyzing the Celtic legends, you can see how they are adapted to the folklore of the peoples of the world. The Celts were among the first ones in the world who provided symbols and objects of the world around with sacred meanings, and gave sacred and metaphorical meanings to figures and numbers.

The Celtic peoples had a huge number of gods and a unique worldview. One can see the strong influence of Christian beliefs in fairy tales, though they could not displace the pagan roots. The sacred symbolism of water, superstition, the motif of transformation as a result of resistance to the gods – all these motifs appear in both fairy tales and beliefs of the Celts. The folk tales of the world reflect the ways the Celts looked at the world around them, and following them you can learn the depth of Celtic traditions. Although these tales have been adapted and influenced by future generations, they still have their original roots, which reflect for us the lifestyle, housekeeping traditions and worldview of the Celtic peoples

Keywords: Celts, mythology, folklore, tradition, ethnology, beliefs, fairy tales.

Питання аналізу казок не є новою темою для інтелектуально-наукових дискусій. Дана проблематика набула свого розмаїтого прочитання як з точки зору фольклору народів Європи, так і, з точки зору соціології, феноменології та традицій. Свою дослідницьку увагу цій темі присвятили такі науковці як казковий терапевт Лободара Лобченко, фахівець феменології Юлія Кеня, фольклорист Марія Татар, фольклорист Максим Люті, психолог Марія-Луїза фон Франц та інші. Дані автори сфокусували свою дослідницьку увагу на соціологічному та психологічному аспектах феномену казок, але залишили осторонь питання кельтської міфології. Відповідно, об'єктом нашої дослідницької уваги є кельтська міфологія. Наш пошук зумовлений тим, що й досі залишається невивченим вплив вірувань кельтських традицій та сказань на казки та епоси народів Європи. Ми прагнемо осмислити та обґрунтувати вплив кельтської міфології на європейський контекст становлення феномену казок. Емпіричним матеріалом нашого дослідження є аналіз таких казок як «Попелюшка», «Geal, Donn and Critheanach», «Очеретянка», «Осляча

© Анастасія Рибальченко

шкура», «Спляча красуня», «Ліон та Австрійська принцеса», «Принцеса Маркаса», «Білосніжка», «Дівчинка-дикунка», «Король Дроздобород», «Гордовита принцеса», «Принц-ворон», «Покарана гордість», «Трапила коса на камінь», «Рапунцель», «Діва Малейн», «Пані Метелиця», «Румпельштільцхен», «Співаючий жайворонок», «Красуня та чудовисько», «Нев'януча квітка», «Білосніжка та Багряник», «Король-жабенятко, або залізний Генріх», «Снігова королева», «Русалонька», «Дикі лебеді», «Зла мачуха».

Ми переконані, що становлення християнства негативно вплинуло на духовний спадок кельтів. Заборона язичництва зумовила масове зникнення автентичних версій кельтських сказань та їх трансформацію у християнські історії та дитячі казки. Цікаво, що казки Англії, Ірландії, Франції та Німеччини ведуть своє походження з джерел кельтських традицій та вірувань. Більшість з них було християнізовано та трансформовано такими відомими письменниками як Шарль Перо та мовознавцями братами Грімм, котрі адаптували їх кельтське походження під тогочасні літературні реалії. Тобто, кельтська міфологія отримала своє нове прочитання у творчості відомих нам казкарів світу. Детальний аналіз цих казок свідчить на користь того, що вони походять із джерел кельтського народного спадку.

Казки європейських народів були популяризовані завдяки зусиллям Шарля Перо та братам Грімм. Працюючи безпосередньо з казками, ми можемо стверджувати, що Шарль Перо запозичив елементи своїх казок із старовинних французьких, повністю перемістивши хронологію казки у XVII століття, а брати Грімм просто скомпонували та записали казки, не заглиблюючись у їх походження.

Найвідомішою казкою всіх часів є «Попелюшка», записана вперше Шарлем Перо у 1697 році. Письменнику вдалося максимально адаптувати сюжет казки під реалії XVII століття, він додав образ мачухи, карети, лакеїв та гарбуза. Сюжет казки про бідну дівчину Попелюшку є надзвичайно популярним у всіх народів світу, але французька версія безумовно була сформована під впливом кельтських вірувань жителів Бретані та Великої Британії. До речі, шотландці мали свою версію цієї казки. Ця казка називається «Geal, Donn and Critheanach» (Peter Berresford Ellis 2003, с. 278–289), що з гельської перекладається як «Білий, коричневий та тремтячий». Дивна назва казки відноситься до імен дівчат-головних героїнь (трьох сестер): Geal (Джел) мала світле волосся, у Donn (Донн) було коричневе волосся, а Critheanach (Крітханах) одержала своє ім'я тому, що її краса змушувала людей тремтіти від захвату. Так само і в канонічній «Попелюшці» сестер було троє. Приступаючи до аналізу цієї казки, ми одразу помічаємо кельтський вплив – традиційне число три, що здавна було для цього народу найбільш сакральним, бо кельти часто зображували своїх божеств у вигляді трицефалів, божеств з трьома обличчями. Така увага до символів, сакральності чисел є характерною і для міфології. Богинь зазвичай наділяли трьома різними іменами: Морриган, Бадб і Немайн, котрі всі разом еквівалентні Моррігне. Вчені Франсуаза Леру та Крістіан Гіонварк писали: «Кельти, як і велика частина індоєвропейців, зберегли звичку потрійного бачення світу, істот і речей, що йде з часів початкової спільності народів» (Широкова 1990). Крім того, у кельтів зустрічається поділ світу на три частини: небо, земля та Потойбіччя.

За сюжетом казки дівчатка залишилися без матері, а тому були вимушені допомагати батькові по господарству. Старші сестри змушували молодшу Крітханах виконувати найтяжчу роботу. В цій версії казки немає образу злої мачухи, функцію негативних героїв виконують Джел та Донн. Шарль Перо зробив сестер нерідними, щоб пом'якшити негативну думку про них, а головним антагоністом зробив мачуху Попелюшки. Кожну суботу старші сестри одягалися в найкращі шати і йшли на ярмарок, сподіваючись привабити гарного хлопця. Можна припустити, що даний фрагмент відноситься до традицій зборів кельтів на важливі свята, а цей уривок казки було перероблено у християнські часи та перенесено на суботу, бо неділя за християнськими канонами вважається священним днем, який приділяють відвідуванню церкви, а не розвагам. Можливо, що це був Самайн, оскільки на це свято відбувалися найбільші народні гуляння кельтів. У Шарля Перо замість прогулянки на ярмарку з'являється модне богемне зі-

брання – бал. Це було адаптацією автора казки під XVII століття, коли на балах збирався увесь бомонд країни. Одного дня, коли сестри пішли, в дім постукала стара жінка Баоб та запропонувала Крітханах купити амулет, але дівчина поскаржилася, що не має грошей, бо все забирають сестри. Старенька здивувалася, чому Крітханах не на ярмарку, а та відповіла, що в неї немає святкової сукні, а сестри будуть лаяти її за невиконану роботу. Тоді Баоб вирішила нагородити працьовиту дівчину та, за допомогою чар, створила сукню її мрії і коштовні черевички. Відразу зрозуміло, що Баоб є сидом або навіть кельтським божеством. Можливо, це богиня Калех (Бейра), котру кельтські легенди описують як стареньку бабусю, вдягнену у сірий одяг (Monaghan 2004, с. 68). Також можна припустити, що це була богиня Маха, котру кельти нерідко асоціювали як покровительку коней і вона часто приймала вигляд старої бабці. Ще одним з доказів, що свято було Самайн, є те, що божества в цей день могли вільно переміщатися з світу богів до світу людей, а пропозиція купити амулет є зрозумілою, бо люди в період Самайну боялися негативного впливу злих духів та проводили магічні ритуали. Амулети для кельтів були дуже важливими, тому що вони захищали від злого ока і приносили щастя та успіх. Доказом, що мова йде про Калех є і те, що в Шотландії її вважали богинею врожаю та називали головним духом Самайну. У казці Шарля Перо роль старенької виконувала фея-хрещена Попелюшки.

Старенька заборонила дівчині говорити з сестрами та молодими юнаками. І так Крітханах їздила на ярмарок три рази, так само як і Попелюшка на бал. Історія про таємничу красуню дійшла про принца Дункана і він приїхав на неї подивитись. Крітханах відмовилась говорити з юнаком та почала тікати на коні. Принц хотів зупинити скакуна, але замість стремен схопив черевичок, а красуня втекла. Цей епізод Перо залишив майже без змін. До речі, кінь у кельтів вважався супутником богинь Ріаннон та Епони, а також провідником в Потойбіччя (Monaghan 2004, с. 249). Отже, це ще один доказ, що подарований старенькою кінь був з Іншого світу і демонстрував обраність богами милої Крітханах. Можна припустити, що первісна версія казки відбувалася якраз за три дні до Самайну та на саме свято, але християнські монахи наділили її більш духовним сенсом. Принц оголосив пошук незнайомки та, об'їхавши усю країну, потрапив до будинка батька трьох сестер. Черевичок не підійшов Джел та Донн, але відразу сів на ніжку Крітханах. Читача дивує, чому черевичок не підійшов жодній іншій дівчині країни, крім Попелюшки, а шотландська казка дає просту відповідь – черевичок був чарівним, а отже створеним в Потойбіччі, він мав божественне походження, що повністю доводить версію про благодійницю Калех або іншу жительку сиду. Ще одним суто кельтським елементом цієї казки, пропущеним Перо, було завдання від жителів міста принцу, що полягало в бою з дев'ятьма найкращими юнаками за руку дівчини. Даний сюжет популярний у кельтських сказаннях, де чоловік повинен був здобути руку коханої, пройшовши перешкоди (британська легенда «Принцеса в зачарованому палаці»). Число дев'ять не є випадковим – дев'ятка пов'язана з ритуалом Белтанського вогню, в якому беруть участь вісімдесят одна людина, по дев'ять за один раз. В Ірландії дев'ять округів в кожному королівстві. Також це число є точним степенем числа три. Принц зміг перемогти усіх юнаків. Щоправда, казка на цьому не скінчилась, злі сестри хотіли вбити Крітханах, але випадково Джел вбила Донн замість молодшої сестри. На цьому заздрісна Донн не зупинилася, вона зіштовхнула Крітханах зі скелі, але чарівне заступництво старої Баоб врятувало красуню – її проковтнув кит. У кельтів кит подається як благородна тварина в християнізованій історії про святого Брендана, одного з перших ірландських монахів, що був врятований від смерті китом. Ця морська тварина дозволила святому провести Великодню службу на своїй спині. Хитра Донн перевдягалася у сукню сестри, але принц відчув серцем підміну. Це йому підтвердила чарівна шпага, котрою він переміг дев'ять юнаків-залицяльників. Принц вважав, що якщо кохана справді поряд з ним, то меч стане гарячим. Це не трапилось, отже цей предмет зброї також був благословенний богами під час бою та став талісманом закоханої пари. Для кельтських народів зброя мала велике магічне значення – наприклад, у героя Маннан Мака був чарівний меч, що бив без промаху. На наступний день до слуги принца звернулася та сама Баоб і розповіла, що зачарувала кита, аби врятувати свою улюбленицю.

Доказом того, що це була Калех є те, що старенька не була присутня під час підлого вчинку Донн і не могла дізнатися про це, але Калех, згідно до легенд, володіла дуже гострим зором та бачила на двадцять миль. Дункан визволив дружину з черева кита, а підлу сестру було покарано.

Ще однією казкою шотландського епосу, що нагадує «Попелюшку», є «Очеретянка» (Chambers 1870, с. 66–70). По сюжету принцеса Очеретянка відмовлялася вийти заміж за нелюбого та видавала, за порадою старої птахівниці, небажаному нареченому нереальні завдання: принести їй сукню з золота, з пір'я усіх птахів земних та сукню і черевички з очерету. Це є першим доказом кельтського походження – законодавство цих країн забороняло видавати дівчат заміж без їх дозволу, що різко контрастує з законодавством греків, римлян, індусів та слов'ян, де дані питання самовільно вирішували батьки. У давніх ірландських законах згадуються жінки, які виставляють важкі умови, тобто вважають, що силою їх не візьмеш, бо вони можуть постояти за себе, і тому кидають виклик: «Ось здобудь перемогу наді мною, тоді я стану твоєю дружиною!». Вони вимагають за себе незвичайне придане: матрац, набитий струнами для арфи, або жменю бліх. Сюжет про відмову від нареченого також не рідкісний для кельтського епосу. Герой Фінн сватався до доньки ірландського короля Кормака Грайне, але дівчині був не до смаку. Вона давала нареченому нереальні завдання, з якими Фінн справлявся, але дівчина не змогла примусити себе вийти за нього заміж, і втекла з коханцем Діормайдом. Як і Фінн, наречений зумів знайти сукні, але красуня не могла вийти заміж за нелюба. Очеретянка вчинила схоже на рішення Грайне, забравши сукні, вона покинула батьків дім та стала служницею в палаці іншого короля. Одного разу до неї прийшла фея (образ милосердної жительки сиду) та наказала їй вдягти золоту сукню і йти в церкву. Церква – це християнізований елемент історії, як і в минулій казці мова йшла про велике святкування. В церкві у дівчину закохався принц. Очеретянка відвідала церкву ще двічі, але на третій раз, коли нетерплячий принц хотів спіймати її, вона втекла, залишивши по собі черевичок з очерету. Юнак вирішив приміряти туфельку усім дівчатам королівства, але вона підійшла за розміром доньці пташниці. Образ старої пташниці негативний – вона обдурила Очеретянку, ледь не зіпхнувши її в обійми до нелюба та привласнила черевичок дівчини. Можна припустити, що пташниця, оскільки Очеретянка радилась з нею, була представником класу знахарок та з самого початку прагнула не дати Очеретянці шансу вийти заміж за красеня принца. По дорозі до вінчання з донькою пташниці юнак чує спів пташки, що стверджує, що принца обдурили. Птахи в кельтів є посланцями з Потойбіччя. За їх співом робили передбачення майбутнього, сова вміла розкривати недобрі наміри та обман, орел знався на магічних ритуалах, а пташка золотомушка була одним з найважливіших посланців богів. Попередження пташечки демонструє обраність богами та підтримку Очеретянки. Птиця повідала принцу, де йому шукати незнайомку. Юнак повернувся до палацу та знайшов свою кохану.

Ще однією казкою, що веде своє коріння до кельтських часів, була «Осляча шкура». Оригіналом творіння Перро була старовинна французька казка «Дочка іспанського короля». Головна героїня, як і Осляча шкура, втратила матір. Її батько, король Іспанії, поклявся одружитися лише з тією, котра виглядатиме так само, як і померла дружина. Юна принцеса була копією матері і, збожеволівший від горя, батько вирішив одружитися на своїй дочці. Інцест у кельтських народів не був популярним, але мав приклади в міфології: Модред був народжений від короля Артура та його сестри Моргани, героя Конайра Мор було випадково зачато королем Еохайдом та його донькою Етайн.

Видатний науковець Зігмунд Фрейд у своїй роботі «Тотем і табу» пояснює засудження інцесту традиціями, які виникли ще в первісному суспільстві. Не випадковим є вибір національності божевільного батька. Казка була трансформована у XVII столітті, коли Франція розпочала у 1635 році військові дії проти Іспанії. Нагальною потребою було виставити ворога аморальним та недуховним, щоб прищепити молодому поколінню зневагу до монархії Габсбургів. Як і в казці про Очеретянку, головна героїня за порадою старої жінки вимагає від батька сукню ко-

льору зірок, місяця та сонячного кольору. Це відображає традицію кельтських народів платити викуп за наречену її батькам. В Уельсі існувала традиція, коли батьки дарували своїй доньці перед заміжжям побутове приладдя, прикраси та одяг, що було її приданим. До речі, юрист Ульпіан знаходив аналог цієї традиції в римському праві та називав її пекулієм. Після того, як батько зумів виконати усі завдання, принцеса, за порадою старенької, втекла з палацу. Вона влаштувалася пасти свиней в іншому королівстві та іноді вдягала свої сукні на прогулянку. Дівчину помітив молодий неодружений власник замку, в творі він іменується принцом та сеньйором, що є вже середньовічною адаптацією. Юнак не міг зрозуміти, чи є бідна дівчина-служниця таємничою незнайомкою в розкішних сукнях та чому вона приховує своє знатне походження. Принц вирішив піти на хитрість і прикинувся хворою старенькою. Його відвідали три наречені, що зізналися в страшному гріху – вбивстві своєї дитини. Мотив залишення грошей старій бабусі є середньовічним додатком – кельти до вторгнення римлян не мали грошової валюти. Для кельтів аборт не був гріхом, а особистим правом жінки, отже, даний фрагмент зазнав впливу християнських вірувань, згідно з яких жінка повинна була бути цнотливою до шлюбу та не порушувати заповідей Біблії. Іспанська принцеса зізналася старенькій (принцу), що має високе походження, пасе свиней, бо не хотіла вчинити гріх та вступити на путь блуду. Принц покарав горе-матерів та одружився на іспанській принцесі. Ця казка отримала найбільше християнських коректив та фактично втратила свій початковий вигляд, зберігши лише деякі елементи. Цікаво, що схожий сюжет зустрічається і в казці «Дівчинка-дикунка», що була записана братами Грімм у 1812 році.

Кельтське походження має і сюжет казки Перо «Спляча красуня». Даний сюжет користувався популярністю у кельтських народів. У казки декілька прототипів: французька казка з гір Вогези «Ліон та Австрійська принцеса» та британська «Принцеса Маркаса» (Markale 1986, с. 54–55, 73). Сюжет обох казок фактично ідентичний «Сплячій красуні». У версії Перо збереглося багато кельтських елементів. Першими з них є образи фей – це гості з сидів, прототипи богинь. Образ злої феї можна асоціювати одразу з двома богинями –Калех (як вважають деякі науковці, у казці відображено боротьбу зими та весни) та богинею війни Мориган. На користь версії про Калех свідчить те, що принцеса засинає в захованому мертвою природою палаці, а прокидається від поцілунку принца і весь світ оживає разом з нею. Отже, згідно з цією версією, добра фея-покровителька принцеси є богинею весни Бріг. На користь версії про Мориган є аргумент, що ця богиня вміла передбачати майбутнє, була персоніфікацією смерті, її ім'я перекладається як «королева смерті» (Monaghan 2004, с. 340). Англійське слово nightmare має спільний корінь з ім'ям богині та асоціюється з жахом ночі. Образ веретена не має особливого духовного значення у кельтів, але археологи знаходять його у похованнях кельтських народів. Можна припустити, що цей прилад мав зв'язок з круговоротом життя та смерті, як символ долі-принцеса мала вколоти пальчик. Надією на порятунок принцеси була прялка, її кругла форма нагадувала коло, а воно є символом вічності, сонця та життя. Сон принцеси є ніби персоніфікацією солярного символу – дівчина заснула(захід сонця), але прокинеться від поцілунку – світанок, з англійської та французької перекладається як Аврора, тому Дісней використав саме це ім'я. У казці «Принцеса Маркаса» красу дівчини порівнюють з найпрекраснішим світанком (Markale 1986, с. 54). Проходження принцем «смуги перешкод» має кельтський корінь – ці народи вважали, що чоловік, щоб здобути жінку, повинен вбити магічних істот(гігантських змій-прототипів Василіска, левів, людожерів). Чарівні палаци з принцесами були розташовані в покинутих землях, серед озер та боліт – для кельтів ці території символізували морок та загрозу смерті. В казці «Ліон та Австрійська принцеса» юнак навіть побачив напис поряд з красунею: «Щоб здобути мене, слід продемонструвати мужність та силу» (Markale 1986, с. 73). Кельтський чоловік з повагою ставився до жінки, на відміну від греків, римлян та германців, для нього жінка була трофеєм, здобутим тяжкою працею у бою. Мотив поцілунку не був розповсюджений у всіх версіях казки, у Перо дівчина прокинулася сама(мотив долі), а в кельтських міфах були різні інтерпретації – у міфі «Принцеса Маркаса» юнак цілує красуню, а потім у них народжується ди-

тина (Markale 1986, с. 54). Мотив інтимного зв'язку у міфологіях німців був більш розповсюджений, ніж поцілунок, але кельти найчастіше поєднували обидві дії, перетворюючи цей зв'язок не в акт зґвалтування, а так звану реєстрацію кохання принца та Сплячої красуні. Сексуальні відносини до весілля не вважалися гріхом у кельтів, хоча й існувала плата за невинність, але її сплачували до першої шлюбної ночі, на відміну від римлян та германців. Кельти не засуджували коханих за зв'язок до весілля. Безліч подібних фрагментів було трансформовано християнською цензурою. В французькій казці «Ліон та Австрійська принцеса» дівчина прокидається сама, ця казка втратила деякі ключові фрагменти.

Використовували кельтські запозичення й брати Грімм. Казка «Білосніжка» має багато пов'язаних з кельтами символів. Образ злої мачухи може асоціюватися з жінкою-друїдом, що практикувала чорну магію. Символіка дзеркала була створена вже в часи Середньовіччя, хоча кельти славилися своєю майстерністю створювати красиві дзеркала. Гноми не є кельтським символом, а запозиченням з міфології германців, в первісному варіанті їх будинок міг бути сидом-прихистком, а самі вони – добрими сидами. Візит злої мачухи Білосніжки теж символічний, вона вторглась у прихисток-сид, щоб вбити ненависну красуню. Мотив про шнурок для сукні є вже пізнішою вигадкою, а ось отруйний гребінець та яблуко мають кельтський слід. Гребінець для волосся асоціювався у кельтів з русалками, існувала заборона розчісувати волосся, коли рідні були в морі, щоб не накликати біду. Було також вірування, котре досі не знайшло пояснення у вчених, що якщо розчісувати волосся у середу, то жінка стане безплідною. Мачуха хотіла зробити шкоду здоров'ю Білосніжки, даруючи їй гребінець. Яблуко для кельтів було символічним фруктом, воно з'являється у міфі про принца Кондлу Прекрасного та про короля Артура (Freeman2017, с. 145–146). Яблуко має тісний зв'язок з Іншим світом, тому мачуха, як особа пов'язана з Потойбіччям, принесла саме його. Крім того, кельти вважали, що яблуня, котра зацвіла невчасно, символізує смерть та небезпечно спати під цим деревом, дух дерева може умертвити. В Сомерсеті існувала традиція 17 січня вночі приносити дари до яблуні, щоб задобрити божество. На третій раз мачуха планувала вбити Білосніжку. На щастя, Білосніжка прокинулася, коли її труну несли в палац до принца і яблуко вилетіло з її горла. Злу чародійку було жорстоко покарано.

Казка «Король Дроздобород», записана братами Грімм, зазнала певних змін накладених прийдешніми століттями, але мала англійський ідентичний первісний аналог – казку «Гордовита принцеса» (Шерешевская Наталья 1988, с. 402–405). Першим кельтським елементом був вибір гордовитою красунею нареченого. У більшості народів право вибору другої половинки належало чоловіку, а оглядини наречених проводилися в Візантії та у XVI століття на Русі. Чоловіки- імператори та царі обирали дружину серед певної кількості дівчат. Саме так було обрано Феофано (матір принцеси Візантії Анни, дружини Володимира Великого), усі дружини Івана IV Грізного та «Російська Попелюшка» Наталя Наришкіна (мати Петра I). Для кельтських народів з їх характерною повагою до жінки існували інші традиції. В римських та грецьких джерелах було сказано, що кельтську жінку заборонено видавати заміж без її бажання. Вона має право сама обрати нареченого. Коли настає час обрання, батьки влаштовують пишний бенкет, на який запрошуються молоді юнаки. Дівчина демонструє обрання судженого поданням йому води помити руки. Батьки мали затвердити шлюб, але нав'язати обранця не могли. Кельти використовували у ритуалі саме воду, бо вона вважалась священною у цих народів. У казці братів Грімм події обрання нареченого відбувалися у палаці, а ось англійська казка зберегла більш кельтський слід – на природі, як символ зв'язку з нею та прихильництва богів. Принцеса щиро закохується в найкрасивішого молодого короля, але вирішивши подратувати обранця, звернула увагу оточуючих на його волосся на підборідді. Для кельтів волосся наділялось сакральністю – існували застереження не кидати волосся у вогонь, бо воно – джерело духовної сили. «Наступного ранку біля палацу з'явився хлопець – весь в дранті, з волоссям до плечей, з густою рудою бородою, яка закривала йому майже все обличчя, і заспівав під вікнами» – цей фрагмент доводить, що юнак був наділений великим духовним благородством та мав

покровительство богів, бо червоний колір був кольором з Потойбіччя, хоча в казці вказано, що справжній колір волосся короля – каштановий. Гордовиту красуню було видано заміж за бідного хлопця. Мотив захвату принцеси від володінь втраченого нею короля є також кельтським – кельти захоплювались природою та вважали її найвищим даром богів. Казка теж перетерпіла християнських змін як образ священника та п'яти гіней. Хоча образ грошей можна поєднати з кельтською традицією давати батьком придане, котре мало складати усю країну, але в кару за її непокірність та пиху склало лише п'ять гіней. Комічні фрагменти, коли принцеса ріже руки під час прядіння є символічними – в кельтському суспільстві жінка повинна була вміти прясти та шити, цей фрагмент демонструє нездатність дівчини до цих хатніх справ, демонструючи її колишні лінощі та небажання вчитися. Чоловік влаштовує її служницею до королівського палацу. Одного дня весь палац готував весілля короля з незнайомкою. В казці сказано, що коли колишня принцеса та повариха підкралися до дверей залу, щоб заглянути в щілинку на гостей, як раптом звідти виходить сам красень-король. Він пропонує привабливій служниці-принцесі потанцювати вдвох. В німецькій версії назву танцю не вказано, а в англійській він називається джига. Джига веде своє коріння з кельтських часів, коли танці виконувалися по колу або в ряд. Такт джиги є найдавнішим в кельтській музиці. Цей танок набув свого теперішнього вигляду в XIII столітті, був дуже популярним при королівських дворах та став національним в Ірландії та Шотландії.

Казка «Король Дроздобород» має аналоги в казках не тільки Англії та Німеччини, а і в казках Іспанії («Принц-ворон»), Чехії («Покарана гордість»)та України («Трапила коса на камінь»). Цікаво, що в своїх нотатках брати Грімм пишуть про ще одну версію цієї казки у Німеччині, записану в княжестві Падерборн. Вона дуже нагадує казку «Свинопас» Андерсена, бо в ній дівчина одружується з бідняком через красиві музичні інструменти. Кельтські народи пов'язували музику з Потойбіччям та магією. Наприклад, ірландська героїня Міс, яка збожеволіла від втрати батька, повернулася до життя, коли почула гру арфіста, в якого закохалася. В третій версії цієї казки, почутої братами Грімм, принцеса змушує наречених вгадувати з чого зроблено тканину, а це нагадує казку «Трапила коса на камінь».

Не можемо не згадати про казку «Рапунцель», записану братами Грімм, сучасними літературознавцями трактується як історія ізоляції дитини авторитарними батьками (Гримм 1989, с. 49–53). Даний мотив зустрічається в кельтській міфології – в легенді про народження бога Луга (Rolleston 2003, с. 110–112). У короля фоморів Балора була донька-красуня Етлін (Етайн), але батькові напророчили, що він помре від руки свого онука. Наляканий Балор ув'язнив доньку в палаці на острові Торі та наказав приховати від доньки існування чоловіків. Щоправда, винахідливому богу Кіану вдалося потрапити у замок і в дівчини народилися діти від юнака. Цей сюжет має багато спільних рис з казкою «Рапунцель». Також легенду про Балора можна вважати прототипом до ще однієї казки братів Грімм – «Діва Малейн», де жорстокий батько зачинив свою доньку в башті, щоб вона не вийшла заміж за коханого.

Багато кельтських елементів є в казці «Пані Метелиця» (Гримм 1989, с. 99–102). Першим елементом є стрибок бідної дівчини в колодязь за втраченим веретеном. Веретено, як вважають науковці, є символом долі. Колодязі у кельтських народів наділялися особливою сакральністю. Вони вірили, що вода в криниці пов'язана з Потойбіччям. Під час інавгурацій королів існував звичай пити воду з священного колодязя, а зараз в Ірландії є традиція прикрашати криницю квітами. Бажання мачухи змусити небогу витягти втрачене веретено також можна пояснити кельтською забороною кидати в колодязь сміття або непотріб. Після стрибку дівчина опинилася в Іншому світі. Доказом цього також слугує чарівна яблуня, котра попросила красуню струсити яблука, а яблуневе дерево у кельтів було пов'язане з світом сидів. Образ печі є доданим набагато пізніше і не є кельтським. Мотив зустрічі небоги з старою бабцею теж не випадковий – кельти вірили, що у кожної криниці є богиня-охоронець. Це могла бути або красива жінка, або стара бабуся. В деяких легендах богиня Калех фігурує як хранителька колодязя. Ще одним доказом, що пані Метелиця та Калех є одним образом є те, що Калех була персоніфіка-

цією зими. Пані Метелиця дає дівчині завдання гарно збивати перини та подушки. В Англії під час великих хуртовин та снігопадів була поговірка: «Калех вибиває ковдри» (Monaghan 2004, с. 69). Також Калех пов'язували з зимовими вітрами та хурделицями. За гарну роботу богиня щедро нагородила дівчину золотом. Кельтські боги не скупилися на розкішні подарунки добрим та працьовитим людям. Наприклад, бог Маннан Лір подарував королю Кормаку чарівну гілку, шелест листків якої нагадував найпрекраснішу музику (Широкова 2005, с. 91). Образ казкового півня мачухи також має символічне значення, він вважався захисником від небезпеки. Можна припустити, що мачуха боялася візиту злих духів після зникнення дівчини. Красуня повернулася після того, як виконала усю роботу в пані, отже навесні, а півні, як вважалося, мали найбільшу силу саме в березні. Злу дочку мачухи було покарано. Причиною цьому були її лінощі та те, що вона спеціально кинула веретено у колодязь, а отже порушила заборону засмічувати криницю.

Елементи кельтських вірувань є і в німецькій казці «Румпельштільцхен», в іншому перекладі на англійську як «The Gold Spinner» (Grimms 1903, с. 92–98). В ній на допомогу дівчині, котру король примусив спрясти з сіна золоті нитки, приходить дивна маленька істота. Кельти вірили, що феї та магічні істоти є майстрами у прядінні та ткацтві. У цих вміннях вони значно переважали над людьми та нерідко критикували людей за це. Схожий сюжет має і англійська казка «Лінива красуня та її тітоньки» та німецька «Три пряхи», де старенькі бабусі спряли лінивій дівчині тканину, а та запросила їх на своє весілля з принцом. Мотив бажання за послуги забрати першу дитину є кельтським – феї нерідко викрадали дітей у людей, бо у них самих рідко народжувалися діти або вони були негарними.

Кельтські мотиви в казках відбилися у формі страху цього народу до незвичайних істот. Найбільш відомою з цих казок є «Співаючий жайворонок» братів Грімм та «Красуня та чудовисько» у версії Шарля Перо. Ці казки зазнали величезних змін та були адаптовані до тогочасного європейського життя. Мотив пропозиції доньки привезти саме троянду пояснюється тим, що кельтські дівчата використовували ці квіти під час магічних ритуалів, що мали на меті привабити коханого. Історія чудовиська нагадує долю Кухуліна, котрий відхилив залицяння закоханої богині Мориган, через що зазнав переслідувань від неї. В оленя була перетворена богиня Садб через те, що відмовила друїду у коханні. Щоправда, версія Перо зазнала змін на думку науковця Марії Татар, бо присутність образу людей середнього класу не зустрічалася в казках раніше і казка адаптована під XVIII століття. Кожне століття накладає на казки свою історію прочиттаня звичних казок. На мою думку, більш ранніми прототипами цих казок з кельтським корінням була фінська – «Нев'януча квітка» (Завгородній 2000, с. 7–12). В казці чудовисько було описано як ведмідь і це не випадково. Кельтські народи ототожнювали ведмедя з людиною, бо ця тварина могла стояти на двох лапах. Перетворення ведмедя на принца також легко пояснити – ведмідь був королівським символом. Доказом, що цей мотив зазнав впливу кельтських сказань та традицій, є наявність у братів Грімм схожої казки «Білосніжка та Багряник», де королевич був перетворений карликом на ведмедя, казки «Король-жабенятко, або залізний Генріх», де головний герой був перетворений у жабу злою відьмою. Мотив перетворень був дуже популярний в кельтській міфології. Наприклад, зла мачуха дітей Ліра перетворила їх на лебедів на строком на триста років; ревнива дружина Мідіра Фуанмах перетворила його кохану Етайн на метелика; підступна Блодеувед, що прагнула вбити чоловіка, була перетворена на сову.

Творчість Андерсена століттями обговорюється літературознавцями.

Найбільш відомою казкою письменника є «Снігова королева». Серед кельтських елементів можна помітити образ Снігової королеви – вона є персоніфікацією зими, її можна порівняти з кельтською богинею Калех, що теж була божеством зими. Згідно з Артурівського циклу, Калех могла приймати дві подоби – старої бабусі та привабливої жінки. Нерідко Снігову королеву зображували у вуалі, а ім'я Калех перекладається як «жінка у вуалі» (Monaghan 2004, с. 68). Калех в Шотландії називали королевою зими. Троянда для кельтів символізувала любов та

вірність, теж саме, що й для Кая та Герди. Образ троянди є ключовим у казці – дівчинка проходить усі іспити долі, аби знайти коханого. Олень для кельтів був символом сонця, отже весни, тому можна зіставити роль оленя, що віз Герду до палацу, з надією на швидкий прихід весни.

Образ Русалоньки з однойменної казки теж пов'язаний з кельтами. Русалка у кельтів була частою героїнею сказань, нерідко вступала в шлюб з людськими чоловіками. В Шотландії існувало повір'я, що Русалка при бажанні може скинути хвіст та мати звичайні ніжки. Хоча Русалки і шкодили людям, але жителі Альби вважали, що Русалка у жіночій подобі може бути дуже корисною помічницею. Наприклад, у англійській народній казці «Джон Рід та Русалонька» морська красуня допомогла юнаку одружитися на коханій Елен (Шерешевская Наталья 1988, с. 71–74). Мотив закоханості гості з іншого світу в смертного був надзвичайно популярним у кельтів. Наприклад, гостя з Потойбіччя покохала принца Кондлу та забрала його з собою, герой Кухулін покохав сиду Фанд та потрапив в Інший світ, але відмовився від кохання богині Мориган. В кінці казки русалонька перетворилась на сильфіду – кельтське божество повітря.

Найбільше зв'язків з кельтськими традиціями має казка «Дикі лебеді» (Андерсен 2003, с. 61–76). Вона поєднує в собі два кельтських сюжети – легенду про дітей Ліра та англійську казку «Зла мачуха» (Kennedy1866, с. 17–21).Також ідентичний сюжет був і в німецькому фольклорі, брати Грімм записали надзвичайно схожу казку «Шість лебедів».

З казки Андерсен взяв сюжет ненависті мачухи до небоги, мачуха виставляє її перед батьком у неправдивому світлі. У казці є мотив чарівного джерела, що повернуло Елізі її справжню зовнішність, а героїні казки кельтів – поранені руки. З легенди про дітей Ліра було взято мотив перетворення мачухою ненависних дітей у лебедів. Казку Андерсена можна легко проаналізувати з точки зору кельтської міфології. Мотив віддавання Елізи у чужу родину був стандартним для кельтських народів – вони нерідко віддавали синів до сімнадцяти років(повноліття) та дівчат до чотирнадцяти (вік можливості вступу у шлюб) в інші родини на виховання. Про ці традиції згадує Цезар. Мачуха була злою чародійкою, її прототипом була жорстока дружина бога Ліра, що перетворила дітей з ревнощів у лебедів. Мачуха Елізи бажала перетворити принців у «птахів без голосу» – воронів, а ці птахи в міфології кельтів асоціювалися з війною та смертю. В Англії існувало повір'я, що якщо ворон визирає з комину, то це знак близької смерті. Ворон асоціювався в основному з негативними явищами. Лебеді ж були символами щастя, духовної чистоти та любові. Видіння лебедів означало життєвий успіх протягом тієї кількості років, скільки було лебедів. Кельти вважали, що лебеді були зачарованими людьми. Існувало багато сказань про красивих дівчат, що вдень були лебедями, а вночі мали людську подобу. Цей мотив з'являється у сказанні про богиню Айне, котра перетворювалась на лебедя. Мачуха є асоціацією з язичництвом, а Еліза – з християнством, бо у творі представляється духовна чистота дівчини та її віра в Бога. Мачуха хотіла нанести шкоду Елізі використавши жаб, у кельтській традиції жаба була символом зв'язку світу людей з Потойбіччям. Мотив троянд, в котрі перетворилися жаби, має як кельтське, так і християнське коріння. Троянда вважається символом чистоти серця та любові. Елізу впізнали лише пес та ластівки – ці істоти у кельтських народів мали дар бачення прихованих речей. Фрагмент, у якому вода змила з Елізи чари злої мачухи, також суто кельтський, бо ці народи вірили, що джерела мають цілющі властивості. Мотив подорожі братів-лебедів за море дає читачу можливість припустити, що батьківщина дітей була Франція, а дивна заморська країна – Англія, бо автор каже, що країна за морем була «так само прекрасна» як батьківщина, а природа заходу Франції нагадує англійську. Побут та деякі традиції в Англії та Франції були схожими внаслідок спільного кельтського походження. Старенька бабуся, що розповіла Елізі про лебедів, та красуня – фея з чарівного замку є однією особою, як пише Андерсен: «Сама фея, чарівна й осяйна, виходить їй назустріч, але водночас вона дуже схожа на ту бабусю, що дала їй у лісі ягід і розповіла про лебедів з золотими коронами» (Андерсен 2003, с. 69). Можна зіставити цей образ з кельтською богинею Калех, що приймала дві подоби – старої бабці та красивої жінки-феї. Кропива також має глибоке фольклорне та побутове коріння, кельти використовували цю траву в медицині – з неї готували напій проти

ревматизму, чай проти хвороб, використовували в боротьбі з анемією, зупиняли кровотечі. З точки зору міфології, кропива була незвичною рослиною, бо в Середньовічні часи рослину назвали «кігтем диявола», її місце проростання було дороговказом місцю проживання фей. Кропива мала ще й надзвичайні можливості – її укуси захищали людину від чар, а одяг з кропиви знімав з людини негативний вплив магії. Символічним було й те, що король знайшов Елізу в печері. Печера у кельтів вважалась входом в Потойбіччя та місцем проживання фей. Тому архієпископ відразу з підозрою ставиться до дівчини, він вважає її відьмою. Образ архієпископа взятий з казки «Шість лебедів», де роль ворога королеви відіграє зла свекруха, в Андерсена цей сюжет став більш християнським. Мовчання дівчини також мало кельтське коріння, друїдам заборонялося під час збору трав та магічних ритуалів розмовляти, таким чином Еліза мала виконати свою роботу в усіх межах правил магії. Збирання кропиви Елізою представило її в очах архієпископа як відьму, бо ця рослина вважалась травою чародійок. Вона росла на кладовищах, де збирались відьми, отже, на думку священика, дівчина мала зв'язки з нечистою силою та чаклунством. Мотив невтручання короля у вирок народу Елізі також кельтський – король кельтів мав слухатися свій народ в усіх аспектах свого життя та виконувати його, навіть якщо це суперечило його душевним прагненням. Приліт братів-лебедів на допомогу сестрі був символічним для народу. Це означало, що якщо лебеді, символи духовної чистоти, захищають Елізу, то вона невинна. Сорочки з кропиви виконали свою магічну функцію-перетворили братів остаточно на людей та зняли чари. Троянди, що виросли з дрів для вогнища королеви, стали доказом глибокої душевної чистоти дівчини. В цій казці Андерсен поєднав кельтські вірування та християнські традиції.

Проаналізувавши величезний масив казок, ми можемо підвести певні підсумки. Маємо констатувати той факт, що левову частку народних казок кельтів у їх автентичному вигляді було втрачено, а ті, з них, що збереглися, отримали нове прочитання і стали культурним надбанням Європи.Саме, за допомогою сказань і легенд ми можемо відслідковувати життя кельтських народів, можемо пояснювати реципієнтам фрагменти особливостей їх вірувань.

У казках Європи віддзеркалені основні погляди кельтських народів на навколишній світ. Ці казки хоч і зазнали адаптації та впливу подальших поколінь, але все ж зберегли своє оригінальне коріння, відобразивши для нас стиль життя, побут та світогляд кельтських народів.

Можемо стверджувати, що в народних казках відбилися основні релігійні вірування кельтських народів. Кельти слідували принципам світового порядку, які підтверджуються значущістю в їх культурі – сакральних чисел. Коріння усіх європейських народів походить від кельтів, їх світогляд вплинув на формування фольклору. Окрім того, дані народи класифікували світ на три частини, що ріднить їх з іншими індоєвропейськими народами. Можна зробити висновок, що сакральність світу та поділ світу на три частини у казках пов'язаний з міфологією. Розуміння вірувань народів надає можливість пізнання культури. Фольклор є одним з чинників, який характеризує ментальність народу.

Список джерел та літератури

BERRESFORD, ELLIS, P., 2003, The Mammoth Book of Celtic Myths and Legends. London: Robinson.

BIGGAM, C. & HOUGH, C., & KAY, C., & SIMMONS, D., 2011, New Directions in Colour Studies. Amsterdam. Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.

BORD, J. and C., 1976, The Secret Country: An Interpretation of the folklore of ancient sites in the British Isles. New York: Walker and Co.

CHAMBERS, R., 1870, The popular rhymes of Scotland, with illustr., collected by R. Chambers. London and Edinburgh: W&R Chambers.

CONWAY, D. J., 2004, Maiden, Mother, Crone: The Myth and Reality of the Triple Goddess. St. Paul, Minnesota: Llewellyn Publications; 1st edition.

CONWAY, D. J., 1994, By Oak, Ash, &Thorn: Modern Celtic Shamanism. Woodbury: Llewellyn Publications; 1st edition.

FREEMAN, P., 2017, Celtic mythology: tales of gods, goddesses, and heroes. Oxford: Oxford University Press.

GRIMM, J., & GRIMM, W., 1884, Household Tales.Translator: Margaret Hunt. In two volumes. London: George Bell and sons.
Grimm's Fairy Tales. Selected and edited for primary reader grades by Edna Henry Lee Turpin, 1903. New York: Maynard, Merill&Co.
KENNEDY, P., 1866, Legendary fictions of the Irish Celts. London: Macmillan and Co.
KNOWLES, M., 2002, Tap Roots: The Early History of Tap Dancing. Jefferson, North Carolina and London: McFarland&Company Publishers.
MARKALE, J., 1986, Women of the Celts. Translated by A. Mygind, C. Hauch, and P. Henry. Rochester, Vermont: Inner Traditions; 1st U.S. edition.
MONAGHAN, P., 2004, The Encyclopedia of Celtic Mythology and Folklore. New York: Facts OnFile, Inc.
ROLLESTON, T., 2003, Celtic myths and legends. New York.: Dover publications Inc.
АНДЕРСЕН, Г.-Х., 2003, Казки Андерсена. К.: Махаон-Україна.
Антология. Сквозь волшебное кольцо. Британские легенды и сказки,1988, Перевод: Шерешевская Наталья. – М.: Правда.
БРАТЬЯ ГРИММ. Сказки, 1989, / Перевод с немецкого: Г. Петникова. – М.: Издательство «Правда».
Волшебные сказки Испании, 2013, / Пересказ А. Н Печерской. –М.: Рипол-Классик.
Волшебный мир сказки: О чем поведали сказочники разных народов, 1996, К.: Головна спеціалізована редакція літератури мовами національних меншин України.
Казки народів світу. Фінські народні казки, 2000, / Переказ: О. Завгородній. – К.: Веселка.
Казки народів світу. Чеські народні казки, 1980, /Переказ: О. Микитенко. – К.: Веселка.
МАККАЛОХ, Д., 2000, Религия древних кельтов. М.: Центрполиграф.
ПЕРРО, Ш., 2008, Найкращі казки. / Укладач: В. Рябченко. К.: Махаон-Україна.
РАГАШ, К.-К., 1996, Метаморфози. М.: Диалог.
РОСС, Е., 2005, Кельты-язычники. Быт, религия, культура. М.: Центрполиграф.
Антология. Французские сказки, 1992, М.: Интерграф Сервис.
Серія кращі казки. Українські народні казки, 2016, К.: Ранок. – 2016.
Сказки. Ш. Перро, Э. Т. А. Гофман, братья Гримм, В.Гауф, Г.Х.Андерсен, О. Уайльд. С. Лагерлёф, 1986, / Составитель: З.Петрушеня. – Минск: Полымя, Вышэйшая школа.
ТЕРЕНС, П., 2009, Кельты. Воины и маги. М.: Центрполиграф.
ФРЕЙД, З., 2015, Тотем и табу. К: Азбука.
ШИРОКОВА, Н., 2005, Мифы кельтських народов. М.: АСТ, Астрель, Транзиткнига.
Шотландские народные сказки и легенды, 2017, /Переводчик: Клягина-Кондратьева. – СПб.: Речь.
JEREMY, GIRARD. Visual Color Symbolism Chart by Culture. Режим доступу: https://www.lifewire.com/visual-color-symbolism-chart-by-culture-4062177
ШИРОКОВА, НАДЕЖДА. Жебелевские чтения-II. 1999. Режим доступу: http://centant.spbu.ru/centrum/publik/confcent/1999-10/shirok.htm

References

BERRESFORD, ELLIS, P., 2003, The Mammoth Book of Celtic Myths and Legends. London: Robinson.
BIGGAM, C. & HOUGH ,C., & KAY, C., & SIMMONS, D., 2011, New Directions in Colour Studies. Amsterdam. Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
BORD, J. AND C., 1976, The Secret Country: An Interpretation of the folklore of ancient sites in the British Isles. New York: Walker and Co.
CHAMBERS, R., 1870, The popular rhymes of Scotland, with illustr., collected by R. Chambers. London and Edinburgh: W&R Chambers.
CONWAY, D. J., 2004, Maiden, Mother, Crone: The Myth and Reality of the Triple Goddess. St. Paul, Minnesota: Llewellyn Publications; 1st edition.
CONWAY, D. J., 1994, By Oak, Ash, &Thorn: Modern Celtic Shamanism. Woodbury: Llewellyn Publications; 1st edition.
FREEMAN, P., 2017, Celtic mythology: tales of gods, goddesses, and heroes. Oxford: Oxford University Press.
GRIMM, J., & GRIMM, W., 1884, Household Tales.Translator: Margaret Hunt. In two volumes. London: George Bell and sons.
Grimm`s Fairy Tales, 1903, Selected and edited for primary reader grades by Edna Henry Lee Turpin. New York: Maynard, Merill&Co.
KENNEDY, P., 1866, Legendary fictions of the Irish Celts. London: Macmillan and Co.
KNOWLES, M., 2002, Tap Roots: The Early History of Tap Dancing. Jefferson, North Carolina and London: McFarland&Company Publishers.

MARKALE, J., 1986, Women of the Celts. Translated by A. Mygind, C. Hauch, and P. Henry. Rochester, Vermont: Inner Traditions; 1st U.S. edition.
MONAGHAN, P., 2004, The Encyclopedia of Celtic Mythology and Folklore. New York: Facts OnFile, Inc.
ROLLESTON, T., 2003, Celtic myths and legends. New York.: Dover publications Inc.
ANDERSEN, H.-KH., 2003. Kazky Andersena. K.: Makhaon-Ukraina.
Antologiya. Skvoz' volshebnoe kol'tso. Britanskie legendy i skazki. Perevod: Shereshevskaya Natal'ya [Anthology. Through the magic ring. British Legends and Tales]. M.: Pravda. 1988. [In Russian].
BRAT'YA GRIMM, 1989,Skazki. Perevod s nemeckogo: G. Petnikova [The Brothers Grimm. Fairy tales.]. M.: Izdatel'stvo «Pravda». [In Russian].
Volshebnye skazki Ispanii, 2013, / Pereskaz A. N. Pecherskoj [Magical Tales of Spain]. M.: Ripol-Klassik. [In Russian].
Volshebnyj mir skazki: O chem povedali skazochniki raznyh narodov, 1996, [The magical world of fairy tales: What storytellers of different nations told about]. K.: Golovna specializovana redakciya literaturi movami nacional'nih menshin Ukraini. [In Russian].
Kazky narodiv svitu. Finski narodni kazky, 2000, [Tales of the nations of the world. Finnish folk tales]. Perekaz: O. Zavhorodnii. K.: Veselka. [In Ukrainian].
Kazky narodiv svitu. Cheski narodni kazky, 1980, [Tales of the nations of the world. Czech folk tales]. Perekaz: O. Mykytenko. K.: Veselka. [In Ukrainian].
MAKKALOH, D., 2000, Religiia drevnih kel'tov [The Religion of the Ancient Celts]. M.: Centrpoligraf. [In Russian].
PERRO, Sh., 2008, Naikrashchi kazky [The best fairy tales]. Ukladach: V. Riabchenko. K.: Makhaon-Ukraina. [In Ukrainian]
RAGASH, K.-K., 1996, Metamorfozy [Metamorphosis] M.: Dialog. [In Russian].
ROSS, E., 2005, Kel'ty-yazychniki. Byt, religiya, kul'tura [Pagan Celts. Life, religion, culture]. M.: Centrpoligraf. [In Russian].
Antologiya. Francuzskie skazki, 1992, [Anthology. French fairy tales]. M.: Intergraf Servis. [In Russian].
Seriia krashchi kazky. Ukrainski narodni kazky, 2016, [The series of beautiful fairy tales. Ukrainian national fairy tales.]. K.: Ranok. [In Ukrainian]
Skazki. Sh. Perro, E. T. A. Gofman, bratya Grimm, V. Gauf, G. H.Andersen, O. Uajld. S. Lagerlyof, 1986, [Fairy tales. C. Perrault, E. T. A. Hoffmann, Brothers Grimm, W. Hauf, G. H. Andersen, O. Wilde. S. Lagerlöf]. Sostavitel: Z. Petrushenya, Minsk: Polymya, Vyshejshaya shkola. [In Russian].
TERENS, P., 2009, Kel'ty. Voiny i magi. [Celts. Warriors and magicians]. M.: Centrpoligraf. [In Russian]
FREJD, Z., 2015, Totem i tabu. [Totem and Taboo]. K: Azbuka. [In Russian].
SHIROKOVA, N., 2005, Mify kel'ts'kikh narodov. [Celtic myths]. M.: AST, Astrel', Tranzitkniga. [In Russian].
Shotlandskie narodnye skazki i legendy, 2017, [Scottish folk tales and legends]. Perevodchik: Klyagina-Kondrat'eva, SPb.: Rech'. [In Russian].
JEREMY, GIRARD. Visual Color Symbolism Chart by Culture. Available from: https://www.lifewire.com/visual-color-symbolism-chart-by-culture-4062177
SHIROKOVA, NADEZHDA, 1999, Zhebelevskie chteniya-II. Available from: http://centant.spbu.ru/centrum/publik/confcent/1999-10/shirok.htm

Вплив кельтської міфології на казки Європи

Вплив кельтського фольклору на етнічні процеси і культурну спадщину народів світу сьогодні є загальновизнаним фактом. Незважаючи на це, кельтський фольклор як складова етнології – науки про етноси і різноманіття культур світу – постає перед нами у завуальованій і подекуди спотвореній формі переінтерпретацій фольклористів, які намагалися адаптувати оригінальні тексти і підлаштувати їх під смак тогочасних читачів. Відповідно, дана розвідка присвячена розкриттю автентичних особливостей кельтських казок, які були покладені в основу усієї європейської традиції прочитання казок. Адже, кельтські народи здавна населяли територію Європи. Їх побут, традиції та вірування вплинули на формування культури європейського континенту. Ми вважаємо, що кельтський літературний спадок та міфологію були переосмислені в часи раннього Середньовіччя та адаптовані в казках європейських народів. На нашу думку, така вважлива тема, як вплив кельтської міфології на фольклор народів Європи має вивчатися на високому належному рівні науковцями усього світу. Кельти проживали по всій території Європи й змогли вплинути на фольклор усіх країн цього регіону. Проаналізувавши кельтські легенди, можна помітити, наскільки

вони є адаптованими до фольклору народів світу. Кельти одними з перших у світі почали наділяти сакрального смислу символам та предметам навколишнього світу, наділяти цифри і числа сакральним і метафоричним смислами. Кельтські народи мали надзвичайно велику кількість богів та унікальний світогляд. У казках можна помітити сильний вплив християнських вірувань, які, однак, не змогли витіснити їх язичницьке коріння. Сакральний символізм води, забобони, мотив перетворень внаслідок опору богам – усі ці мотиви фігурують як в казках, так і віруваннях кельтів. У народних казках світу віддзеркаленні погляди кельтів на оточуючий світ і слідуючи за ними можна пізнавати глибину кельтських традицій. Ці казки хоч і зазнали адаптації та впливу подальших поколінь, але все ж зберегли своє оригінальне коріння, яке відображає для нас стиль життя, побут та світогляд кельтських народів.

Ключові слова: кельти, міфологія, фольклор, традиція, етнологія, вірування, казки.

Rybalchenko Anastasia, second year student, Institute of Law, Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Рибальченко Анастасія, студентка другого курсу ОС «Бакалавр», Інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-4692-540X
Received: 26-09-2020
Advance Access Published: October, 2020

https://doi.org/10.17721/2518-1270.2020.62.06

ВАРВАРСЬКА ПЕРИФЕРІЯ ВІЗАНТІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (ДО ПИТАННЯ ПРО ЕТНОГЕНЕЗ ТЮРКСЬКИХ НАРОДІВ РАННЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ)

Олеся Жданович

THE BARBARIAN'S PERIPHERY OF BYZANTINE EMPIRE (SOME ARGUMENTS ABOUT THE ORIGIN OF TURK'S TRIBES)

Olesia Zhdanovych

This article describes some of barbarians in the northern periphery of the Byzantine Empire. The barbaric periphery of Byzantium in the early Middle Ages was quite diverse. World historiography is rich in research on Western European barbarians. There are still many questions about the nomadic peoples that appeared at different times on the territory of the Dnieper, the Black Sea and the Danube, and their relations with the Byzantine Empire in the early Middle Ages. Oriental scholars research the northeastern nomads separately, while the medieval Byzantine scholars focus on problems related to the inner life of the Empire. The foreign policy focus is mainly directed at the closer barbarians who established themselves in the territory of the West. However, there are many questions about cooperation between the Turkic nomads and romans during the period of their active contacts. Official diplomatic missions between two civilized worlds, thanks to the sources that describe embassies, allow us to see not only relations between empires, but also some ways of life, social structure and political organization in nomad's states.

In the context of the analysis of active contacts between the romans and the nomads, we turn to the problem of the origin of «barbarians»and their contacts with the Byzantines. The ethnogenesis of some Turkic peoples and their migration from northeast to southwest still raises more questions in the world historiography than answers. Our attempt to understand this situation is based mainly on Roman-Byzantine written evidence. A deliberately chosen analysis of the subjective Byzantine view of the origin of Turkic nomads clarifies some confusing situations regarding the researching of intercivilizational processes in Europe during the last period of the Great Migration.

Keywords: ethnogenesis, barbarians, Turkic peoples, Byzantium.

Питання етногенезу вкрай важливі для історії будь якого суспільства. Однак не всі народи можуть похвалитися чіткими і зрозумілими етапами своєї історії. У даній статті мова піде, насамперед, про тих «варварів», котрі у ранньому середньовіччі створили власні державні утворення і мали активні контакти з Візантійською імперією – це тюрки і авари. Кочові племена з передгір'їв південного Алтаю не мали своїх писемних творів, які б могли гідно репрезентувати їх. Тому усі наші знання про них базуються на даних археології та свідченнях про них інших народів – китайців, візантійців, арабів тощо.

Одним з перших в історіографії почав вивчати тюркські кочові народи ще у середині XIX ст. німецький дослідник російського походження В. Радлов. Дослідження вченого можна поділити на три великі групи: 1) етнографічні студії малодосліджених тюркських народів Західного Сибіру і Середньої Азії; 2) вивчення археологічних пам'яток Сибіру; 3) специфіка історичного розвитку кочових народів (Радлов 1989).

Основний пласт історіографії складають узагальнюючі праці, в яких тюркські народи згадуються в контексті загальноісторичного процесу епохи Великого переселення народів. Останнім часом багато уваги приділяють екстраполяції етнографічних даних різноманітних кочових пле-

© Олеся Жданович

мен більш пізнього часу на ранні кочові суспільства. Важливе місце посідає археологія: опис і аналіз знахідок матеріальної культури регіону, поховань, надгробних каменів тощо.

Серед дослідників історії Візантійської імперії, котрі торкалися історії появи тюркомовних варварів на території Європи можна виділити Ю. Кулаковського (Кулаковский 1996), Ш. Діля (Диль 1908), Ф. Успенського (Успенский 1996), А. Васильєва (Васильев 2000), Е. Люттвака (Люттвак 2010), Дж. Б'юрі (Bury 1889), В. Кегі (Kaegi 1981) тощо. Дослідження епохи Великого переселення народів і ролі тюрків і аварів у цьому процесі присвячені твори вчених, котрі активно використовували археологічні матеріали у своїх дослідженнях – В. Буданової (Буданова 2011), М. Артамонова (Артамонов 1962), А. Бернштама (Бернштам 1951), Історії степових народів присвячені праці С. Плєтньової (Плетньова 1982), А. Хазанова (Хазанов 2002), С. Кляшторного і С. Султанова (Кляшторный, Султанов 2009), А. Гадло (Гадло 1979), І. Ізмайлова, Д. Ісхакова (Исхаков, Измайлов 2000), Р. Груссе (Grousset 1970), П. Голдена (Golden 1992), Г. Моравчика (Moravchik 1983), Д. Крістіана (Christian 1998) тощо. Важливою працею є хрестоматійне видання О Гаркавця (Гаркавец 2005), де зібрані фрагменти давніх авторів про народи, що населяли Великий Степ. Примітною є стаття російського вченого Г. Літавріна про аваро-слов'янські відносини на основі свідчень Менандра Протектора (Литаврин 1991, с. 7–18).

Більшість давніх народів мали власну легенду про походження. Як правило, сюжети були дуже схожі між собою у багатьох, навіть не споріднених етносів. Часто вони вели свій родовід від якоїсь тварини, або міфічної істоти. Особливо це стосується кочовиків, основними вірування яких був шаманізм та поклоніння тотему, тобто якійсь істоті чи тварині, котра охороняла плем'я від нечисті і зла. Не винятком стали й тюркомовні кочові племена. За переказами, на один невеликий рід, що мешкав у монгольських степах, напали воїни сусіднього правителя і дощенту знищили усіх, окрім одного десятирічного хлопчика. Нападники не вбили його, а тільки повідрубували руки й ноги та викинули у трав'янисте озеро (Бичурин 1851, с. 256). Вони були впевнені, що дитина помре від мук, голоду, або захлинеться у воді. Проте дитину знайшла вовчиця, врятувала від загибелі, почала вигодовувати його м'ясом, мала з ним статевий зв'язок і невдовзі завагітніла. Сусід-агресор дізнався про те, що хлопчик живий і вбив його. Вовчиця ж змогла втекти до Алтаю і там заховалися в печері, поміж гір. У середині печери була величезна рівнина, на якій росло багато зеленої трави. Місце виявилося цілком безпечним. Саме тут вовчиця народила від хлопчика-каліки десятьох дитинчат, від яких згодом народилися ще діти. Серед нащадків вовчиці був чоловік на ім'я Ашина. Він був видатною і розумною людиною, тому саме йому випала честь очолити рід. З цього часу розпочалася історія тюрків.

Клан Ашина – засновників Тюркського каганату у 50-х рр. VI ст. також ототожнюють з іранцями. П. Голден зазначає, що перед тим, як прийти на Алтай, вони мешкали в іранський областях Східного Туркестану (Golden 2006, p. 4).

Тюрки дуже пишалися своїм походженням та ототожнювали себе з вовками (Худяков 1997, с. 15). Вони вважали вовчицю оберегом та дуже шанували її. Над входом до свого шатра, Ашина поставив голову вовчиці, щоб постійно пам'ятати, звідки саме пішов його народ. Плем'я Ашина розмножувалось, ставало дедалі більшим і досягло п'ятисот сімейств. Спочатку вони жили в печері і не ризикували вийти на зовні, поки нащадок Ашина вождь Асань-шад спромігся вийти за межі печери. Для того, щоб вижити в цьому буремному і невідомому світі, де необхідно було налагоджувати стосунки з іншими племенами і народами, Асань-шад вирішив визнати себе васалом жуань-жуаньського хана (Бичурин 1851, с. 257).

Існує й інша легенда про походження тюрків і появу їх на Алтаї. Вона переповідає, що в давнину існувало володіння Со, розташоване на північ від Хунну. Старійшиною племені, яке мешкало у Со, був Апанбу. У нього було сімдесят братів, одного з яких звали Ічжині-нішиду і народжений від був від вовчиці. Апанбу і його братів знищили, а Ічжині-нішиду народив чотирьох синів. Останній з його синів на ймення Надулу-шад прославився тим, що завдяки своєму умінню чаклувати, наслав тепло на землі, які були доволі холодними. І таким чином він викликав у своїх одноплемінників повагу і пошану. Його обрали вождем племені, яке стали називати тюрками (Бичурин 1851, с. 258).

Китайські хроніки називають давніх тюрків окремим племенем під назвою Ашина у складі хунну (Бичурин 1851, с. 256). У IV–V ст. хунну витіснили з китайського прикордоння племена сяньбійців, тож ті змушені були відійти до Турфану (Худяков 1997, с. 18). Легендарні перекази разом з відомостями з писемних пам'яток, зокрема, китайських, свідчать про те, що тюрки розселилися у передгір'ях Алтаю і жили з того, що виготовл яли залізо для жуань-жуанів. Цього металу було вдосталь в алтайських долинах. Це засвідчували також візантійські посли до тюркського кагана, про що довідуємось у праці Менандра:

«…деякі з тюрків які на це поставлені, пропонували купувати в них залізо. Гадаю, що вони робили це, аби довести, що рудники заліза є у них в наявності, говориться ж, що їм важко використовувати вироби з заліза. Таким чином, можна зрозуміти, що вони хизувалися тим, що їхня земля має залізо» (Жданович 2012, с. 157–164).

Землі південного Алтаю були досить родючими, до того ж, окрім заліза, там були значні родовища золота. Тюрки займались сільським господарством, були гарними ремісниками, зокрема, вони виготовляли з металів знаряддя праці, зброю та предмети розкоші. Усі ці чинники сприяли зростанню кількості населення у тюрків. Примітно, що алтайські тюрки не були однорідними у своєму етнічному складі. Вони асимілювались з народом юечжів та з іншими, переважно іранськими племенами, що мешкали на території Східного Туркестану. Про це свідчить інша китайська версія походження тюрків. Згідно з нею вони виникли внаслідок злиття частини хунну з кочовими племенами юечжів, що мешкали у прикордонних з Китаєм районах на захід від Ордоса. Юечжі були могутнім племінним союзом центральноазіатських кочовиків (Кляшторный, Савинов 2005, с. 21).

До середини VI ст. алтайські тюрки вже стали одним з наймогутніших народів Центральної Азії, але вони все ще були залежними від жуань-жуанів, яких вони вважали нижчими за себе в культурному плані. Однак, позбутися залежності тюркам було важко, вони не могли відкрито виступити проти влади жуань-жуаньского правителя через чисельні і збройні переваги армії останнього. 546 р. вони змогли вибороти незалежність за допомогою спорідненого тюркам племені теле або телесців, котрі у 40-х рр. кочували монгольськими степами і також перебували під владою жуань-жуанів. Потерпаючи від гніту останніх, теле наважились відкрито виступили проти своїх поневолювачів і спричинили масштабний бунт. Бумин – перший тюркський правитель, відомості про якого зустрічаються в китайських літописах – зголосився взяти на себе придушення виступу телесців, на що жуань-жуанський володар Анахуань з радістю погодився. Тюрки придушили повстання, але попросили передати бунтівне плм'я під їхню владу. Таким чином, Бумин став правителем тюркських племен на території басейну річок Орхон і Тола у Північній Монголії. Його володіння зміцніли і розрослись, армія стала більш потужною і сильною. Тож він, окрилений успіхами, наважився просити Анахуаня видати за нього доньку. Той відмовив у різкій формі, заявивши, що тюрки завжди були рабами жуань-жуанів, переплавляючи для них залізо.

Бумин обурився, але вирішив відкласти помсту на потім, а тим часом ще більше зміцнити свою владу і згуртувати тюрків навколо неї. До того ж, потрібна була ще сильніша армія, чого досягти швидкими темпами було не можливо. В цей час, близько 545 р. вождь тюрків встановив дипломатичні відносини з Китаєм. Для закріплення дружніх стосунків з Китаєм у 551 р. Бумин одружився з китайською принцесою. Такими діями тюрки кидали прямий виклик жуань-жуаням. Близько 546 р. Бумин розгромив і підкорив плем'я уйгурів, котрі воювали проти жуань-жуанів. Таким чином, коаліція проти ворога усіх тюркських народів стрімко зростала.

Згодом вони отримали підтримку від тобгачів, ще одного племені тюркського походження, що мешкало на північному заході Китаю (Grousset 1970, с. 81). Отже, спільними зусиллями об'єднаних тюркських народів жуань-жуанське царство було розгромлене. Таким чином, та територія Монголії, що колись була підконтрольна цим «варварам» кочового світу, остаточно перейшла до тюрків.

Бумин створив степове державне об'єднання, оголосив про його незалежність, а сам він почав іменуватися титулом «каган». Після смерті вождя у 552 р. держава була розподілена

між його сином Мугань-каганом і рідним молодшим братом Істемі. Мугань з титулом «каган» (553–572) отримав територію Монголії, де утворився східно-тюркський каганат.

Істемі іменувався титулом «ябгу» і став на чолі західно-тюркського каганату. До його володінь увійшла країна Джунгарія, території в басейні річок Йолдуза, Ілі, Таласа і Чу (Grousset 1970, с. 82), зараз населені казахами і киргизами. До того ж, Крим і Північне Причорномор'я також перебували під владою тюркського кагана. У каганаті було цілих дві столиці – Актаг на Алтаї і Талас, розташований на річці Чу на півночі Західного Туркестану.

Істемі продовжував справу Бумина: розширював кордони своєї держави, розбудовував і вдосконалював управлінський апарат. Необхідність утримування в покорі величезну територію, населену різними народами, дуже часто підкореними силою, відобразилась на специфіці державного устрою і організації влади у степовій імперії.

Щоб тримати в покорі завойовані народи і вберегтися від сепаратизму, необхідно було мати велику, сильну і боєздатну армію. Тому правителі тюрків багато уваги приділяли оснащенню війська, забезпеченню усіх потреб військових. Але для того, щоб управляти віддаленими територіями, заселеними завойованими племенами і народами, потрібно було поставити своїх людей на чолі військ, котрі охороняли ті території. Для цього тюрки запровадили удільну систему управління імперією.

На чолі великої імперії тюрків стояв каган Істемі, рідний брат Бумина. У візантійських джерелах його називають Дізавулом і Сільзівулом. Очевидно, це була спотворена ромейськими письменниками назва військового титулу «ябгу». Цей титул був запозичений тюрками у ефталітів (Кляшторный, Савинов 2005, с. 92). І недаремно каган його отримав, адже саме за правління Істемі тюркська держава досягла найвищого рівня своєї військової могутності.

Військові перемоги 50-х років VI ст., а саме – розгром жуань-жуанів, підкорення, киргизів, киданів, захоплення найкращих родючих територій Східного Туркестану, воєнні погрози китайцям, що змушували останніх загравати з тюрками, стимулювали каганів до нових завойовницьких походів на захід. Основною метою яких стало переслідування орд вцілілих жуань-жуанів, котрі тікали від тюрків на захід, по дорозі асимілюючись з іншими племенами і поступово перетворюючись на новий народ, знаний в історії під іменем аварів. Наприкінці 60-х років у Паннонії (територія сучасної Угорщини) авари створили державу Аварський каганат, у якому мешкало багато різних народів, але основу яких складали врятовані від тюрків жуань-жуані.

Єдиної відповіді на питання походження аварів та їх появи на території Європи у ранньому середньовіччі не існує. Проте, незаперечним залишається факт, що достатньо велика етнічна спільнота під іменем аварів у середині VI ст. оселилася в європейських степах.

Вони були одними з тих племен, котрі змінили геополітичну картину світу в епоху Великого переселення народів. Без ролі аварів складно собі уявити, яким би чином формувався етнічний склад Європи. Міграції гунів, тюрків, аварів на захід і південь з територій Північної Азії, асиміляція з іншими народами, котрі населяли території Придніпров'я, Подунав'я, Причорномор'я, комунікації з римо-візантійською цивілізацією – усе це та інші важливі фактори спричинили до формування нової політичної карти середньовічного світу.

Свою державу авари створили в Паннонії на території сучасної Угорщини, де в різні часи мешкали інші учасники процесу Великого переселення народів – германські племена гепідів, гуни; а пізніше – половці, слов'яни, мадяри (Дейвіс 2012, с. 73). З півночі цю рівнину оточують Карпати, на півдні тече Дунай. Однією з переваг у виборі Паннонії для поселення і створення аварами каганату була близькість кордону з Римською імперією, що дозволяло варварам проводити грабіжницькі набіги на її провінції, а також шантажувати ромейську владу і вимагати виплачувати данину.

Кочовий світ раннього середньовіччя був неоднорідним і не таким простим як може здатися на перший погляд людині, що належить до осілої цивілізації. Його неможливо розглядати окремо, як ізольований простір, а тільки в контексті і взаємодії з зовнішнім світом. Видатний антрополог А. М. Хазанов наголошує, що номади ніколи за всю свою історію не існували самі по собі, без зовнішнього світу з іншим, відмінним типом господарства і способом життя. А на-

віть навпаки, кочові суспільства успішно функціонували доти, поки цей зовнішній світ не просто був поряд, але й активно взаємодіяв з номадами (Хазанов 2002, с. 69). Для осілих суспільств відносини і співіснування з кочовиками також були важливими і необхідними.

Для кочовиків європейських степів епохи раннього середньовіччя зовнішнім світом виступає Візантійська імперія та інші народи, що населяли прикордонні з нею області. Тож, чітко локалізуючи в просторі і часі групу номадів під загальною назвою авари, я, в першу чергу, базуюсь на використанні свідчень візантійських авторів, зокрема Менандра Протектора. Розуміючи певний суб'єктивізм сприйняття аварів крізь призму і в контексті ромейського світогляду, я свідомо акцентую на висвітленні історії аварів і Аварського каганату з точки зору жителя осілої Європейської цивілізації.

Наприкінці правління імператора Юстиніана I, у 50-х рр. VI ст., кочові тюркомовні племена під умовною назвою «авари» рушили з азіатських степів на захід. Основною причиною міграції цих варварів можна назвати небажання підкорятися Великому Тюркському каганату. Їм пощастило, що тюрки в цей час всі свої сили зосередили на боротьбі проти ефталітів, тож у них не було ні можливості, ні ресурсів переслідувати втікачів. Менандр наводить слова тюркського кагана про те, що авари не птахи, щоб уникнути тюркських мечів, і не риби, щоб пірнути в воду і зникнути в глибині моря, а ходять по землі: *«…коли розберусь з ефталітами, то нападу на аварів і вони не уникнуть моєї помсти».*

Поки тюркський каган Істемі воював з ефталітами, авари спокійно, без метушні просувалися степами до придунайських областей. Звісно, що далеко не всі вони змогли втекти з територій, підконтрольних каганату. Згодом, у 568 р., під час тюркського посольства до Візантії, посли від кагана Дізавула (Істемі) розповіли василевсу Юстину II, що вони успішно розгромили і підкорили ефталітів, а з приводу аварів зазначили, що близько двадцяти тисяч цього народу мешкає під владою тюрків.

Питання походження аварів дуже складне й заплутане. Вчені й досі не дійшли до єдиної думки щодо даного питання. Існує кілька теорій, більшість з яких грунтується на відомостях ранньовізантійських джерел.

Зі свідчень Сіммокати випливає теорія про походження аварів – від племені хіонітів, яких ще ототожнюють з ефталітами. Про них писав Прокопій Кесарійський, який називав їх «азіатськими», або «білими» гунами:

«Ефталіти є гунським племенем і називаються гунами, але вони не змішуються і не спілкуються з тими гунами, про яких ми знаємо, оскільки вони не межують з ними і не розташовані близько від них, але вони є сусідами персів біля їх північних меж, там, де біля самої окраїни Персії є місто з назвою Горго. Тут через прикордонні землі вони зазвичай воювали один з одним. Вони не кочовики, як інші гунські племена, але здавна мешкають осіло на родючій землі… Серед гунів вони одні світлошкірі і не потворні на вигляд… Ними править один цар і мають вони державний устрій, що базується на законах. Живуть вони з сусідами чесно і справедливо, нічим не гірше за персів, або римлян. Але найзаможніші з них мають дружину, іноді до двадцяти чоловік, а то й більше, члени якої назавжди стають їм близькими, розділяючи і все їхнє багатство, адже у даному випадку все майно у них стає спільним. Коли ж той, у кого вони були дружинниками, помирає, ці мужі, за існуючим у них звичаєм живими лягають за ним у могилу…» (Procop. Bell. Paers. I, III).

Білими гунами хіонітів називали через те, що вони були несхожі на інших гунів своєю світлою шкірою і способом життя. Хіоніти-ефталіти були народом індоєвропейського походження, розмовляли на східно-іранському (сакському) діалекті. У V ст. вони створили могутню державу на просторах Середньої Азії, Афганістану, північно-західної Індії і частини східного Туркестану (Гаркавец 2005, с. 556). Китайські джерела згадують хіонітів в Согдіані, країні, яка увійшла до складу держави тюрків – Великого Тюркського каганату.

Багато дослідників пов'язує аварів з жуань-жуанями, племінного об'єднання кочовиків, що з'явилось у Центральній Азії у IV ст. Каганат жуань-жуанів вважається одним з останніх ве-

ликих племінних утворень у до тюркський період (Берштам 1951, с. 127). Протягом V–VI ст. каганат процвітав і був одним з потужних державний формувань у своєму регіоні. На початку VI ст. вони займали велику територію на схід від Каспійського моря (область в басейні річок Сирдар'ї й Амудар'ї). Усе V і початок VI ст. жуань-жуані вели війни з Китаєм і сяньбійцями, в яких то перемагали, то програвали.

Презирливим прізвиськом «жуань-жуань», що означає – «повзуча комаха» - цих кочовиків називали китайці. Можливо, самі вони називали себе «апар-апурум», що співзвучне терміну «авар» (Берштам 1951, с. 127). Але це лише припущення, які не мають під собою достовірного обґрунтування.

Тюрки, що мешкали на Алтаї і у першій половині VI ст. створили велике державне утворення – Тюркський каганат – розгромили жуань-жуанів, витіснили з монгольських степів і частково підкорили у 552 р. (Груссе 2005, с. 170). Частина народу втекла на захід у прикаспійські степи. Протягом 561–562 жуань-жуані під іменем аварів почали масово розселятися по Нижньому Дунаю. (Плетнева 1982) Вони змішалися з іншими численними племенами, котрі залишилися кочувати в європейських степах після розпаду держави гунів наприкінці V ст.

Інша теорія про походження аварів відносить їх до так звангих «європейських» гунів, котрі кочували на теренах Південої Європи з IV ст. У VI ст. термін «гун» зникає з поля зору тогочасних дослідників. Натомість, активно використовується етнонім «авари». Саме їх більшість дослідників вважає продовжувачами гунського союзу в історичному контексті. Авари перейняли естафету кочових об'єднань Причорномор'я, які ще з античних часів населяли ці території, або кочували тут.

Аварський каганат був мультиетнічним утворенням, населення не було однорідним внаслідок переходів з Азії на терени Європи, частих воєнних зіткнень і асиміляції з осілими народами. Тому, як бачимо, ситуація з етнічним походженням європейських аварів досить складна і заплутана.

Достеменно нам відомо лише одне – той народ, який наприкінці 50-х рр. осів на території Середнього Дунаю і опинився в полі зору Візантії – був неоднорідний за своїм складом і походженням. Це був конгломерат з багатьох племен, які також вже давно не були етнічно спорідненими – жуань-жуанів, ефталітів, гунів, тюрків, болгар, слов'ян тощо.

Саме змішування кочових і осілих елементів культури і ментальних відмінностей азіатів з європейцями, дозволило створити таке державне утворення, яким став Аварський каганат.

Тож, на наш погляд, питання етногенезу кочових народів, що потрапили в орбіту візантійської зовнішньої політики, залишається досі не закінченим і потребує подальших наукових розвідок. Для нашого дослідження важливо простежити сприйняття тюркських кочовиків візантійськими письменниками, які відображали думку офіційного Константинополя та багатьох пересічних ромеїв. Однак, для кращого розуміння міжцивілізаційних контактів, важливо знати, звідки вони родом, до якого племені належали в ті далекі часи, коли перейшли через Кавказ і опинилися в Європейських степах.

Список джерел та літератури

BURY, J. B., 1889, A History of the Later Roman Empire from the death of Theodosius I to the death of Justinian. Vol. 2. Chapter XVI. New York.

CHRISTIAN, D., 1998, History of Russia, Central Asia and Mongolia, Volume I: Inner Eurasia from Prehistory to the Mongol Empire. Oxford and Malden, Mass.: Blackwell Publishers.

GOLDEN, P., 1992, An introduction to the history of the Turkic peoples: ethnogenesis and state formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East. Wiesbaden.

GOLDEN, P., 2006, Turks and Iranians. An historical sketch. // Turkic-Iranian Contact Areas. Historical and Linguistic Aspects, edited by Lars Johanson and Christiane Bulut (Wiesbaden: Harrassowitz), 17–38.

GROUSET, R., 1970, The Empire of the Steppes. A History of Central Asia. New Brunswick: Rutgers University Press.

MORAVCSIK, GYULA, 1983, Byzantinoturcica. Die Byzantinischen Quellen Der Geschichte Der Turkvölker. Leiden.

KAEGI, JR., 1981, Byzantine Military Unrest 471–843. An Interpretation. Amsterdam.

АРТАМОНОВ, М. И., 1962, История хазар. Москва.
БЕРНШТАМ, А. Н., 1951, Очерк истории гуннов. Ленинград.
БИЧУРИН, ИАКИНФ, 1851, Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. В трех частях. Часть 1. Санкт-Петербург.
БУДАНОВА, В. П., 2011, Великое переселение народов: Этнополитические и социальные аспекты. Санкт-Петербург.
ВАСИЛЬЕВ, А. Н., 2000, История Византийской империи. Время до крестовых походов (до 1081) Москва.
ГАДЛО, А. В., 1979, Этническая история Северного Кавказа IV–X вв. Ленинград.
ГАРКАВЕЦ, А. Н., 2005, Великая Степь в произведениях античных и византийских авторов. Алматы.
ГРУССЕ, Р., 2005, Империя степей. Атилла, Чингисхан, Тамерлан. Т. 1. Перевод с франц. Х. К. Хамраева. Алматы.
ДЕЙВІС, Н. 2018, Європа. Історія. Київ.
ДИЛЬ, Ш., 1908, Юстиниан и византийская цивилизация в VI веке. Санкт-Петербург.
ЖДАНОВИЧ, ОЛЕСЯ, 2012, Візантійське посольство 568 р. до тюрків за твором Менандра Протектора. УІЖ. №. 5. Київ, 157–164.
ИСХАКОВ, Д. М., ИЗМАЙЛОВ, И. Л., 2000, Этнополитическая история татар в VI – первой четверти XV вв. Казань.
КЛЯШТОРНЫЙ, С. Г., САВИНОВ, Д. Г., 2005, Степные империи древней Евразии. Санкт-Петербург.
КЛЯШТОРНЫЙ, С. Г., СУЛТАНОВ, Т. И., 2009, Государства и народы Евразийских степей: от древности к новому времени. Санкт-Петербург.
КУЛАКОВСКИЙ, Ю. А., 1996, История Византии. Т. II. (518–602) Санкт-Петербург.
ЛИТАВРИН, Г. Г., 1991, Известия Менандра Протиктора об отношениях аваров и славян. // Византия. Средиземноморье. Славянский мир: Сборник. Москва, 7–18.
ЛЮТТВАК, Э. Н., 2016, Стратегия Византийской империи. Москва.
ПЛЕТНЕВА, С. А., 1982, Кочевники Средневековья. Москва.
РАДЛОВ, В. В., 1989, Из Сибири: страницы дневника. Москва.
УСПЕНСКИЙ, Ф. И., 1996,, История Византийской империи. Т. 1. Москва.
ХАЗАНОВ, А. М., 2002, Кочевники и внешний мир. Алматы.
ХУДЯКОВ Ю. С., 1997, Золотая волчья голова на боевых знаменах. Санкт-Петербург.

References

BURY, J. B., 1889, A History of the Later Roman Empire from the death of Theodosius I to the death of Justinian. Vol. 2. Chapter XVI. New York. [In English].
CHRISTIAN, D., 1998, History of Russia, Central Asia and Mongolia, Volume I: Inner Eurasia from Prehistory to the Mongol Empire. Oxford and Malden, Mass.: Blackwell Publishers. [In English].
GOLDEN, P., 1992, An introduction to the history of the Turkic peoples: ethnogenesis and state formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East. Wiesbaden. [In English].
GOLDEN, P., 2006, Turks and Iranians. An historical sketch. // Turkic-Iranian Contact Areas. Historical and Linguistic Aspects, edited by Lars Johanson and Christiane Bulut (Wiesbaden: Harrassowitz), 17–38. [In English].
GROUSET, R., 1970, The Empire of the Steppes. A History of Central Asia. New Brunswick: Rutgers University Press. [In English].
MORAVCSIK, GYULA, 1983, Byzantinoturcica. Die Byzantinischen Quellen Der Geschichte Der Turkvölker[Byzantinoturcica. The Byzantine sources of the History of the Turkic Peoples]. Leiden. [In German].
KAEGI, JR., 1981, Byzantine Military Unrest 471–843. An Interpretation. Amsterdam. [In English].
ARTAMONOV, M. I., 1962, Istoria khazar. [The history of Khazars]. Moskva. [In Russian].
BERNSHTAM, A. N., 1951, Ocherk istorii gunnov [Essays of Hun's history]. Leningrad. 256 s. [In Russian].
BICHURIN, IAKINF, 1851, Sobranie svedenii o narodakh, obitavshikh v Srednei Azii v drevnie vremena [Collection of information about the peoples who lived in Central Asia in ancient times]. V treh chastyah. Chast 1. Sankt-Peterburg. [In Russian].
BUDANOVA, V. P., 2011, Velikoe pereselenie narodov: Etnopoliticheskie i sotsialnye aspekty [The migration period. Ethnopolitical and social aspects]. Sankt-Peterburg. [In Russian].
VASILEV, A. N., 2000, Istoria Vizantiiskoi imperii. Vremia do khrestovykh pohodov [History of Byzantine Empire. Time before the Crusades]. (do 1081) Moskva. [In Russian].
GADLO, A. V., 1979, Etnicheskaia istoriia Severnogo Kavkaza IV–X vv. [Ethnic history of the Northern Caucasus]. Leningral, [In Russian].
GARKAVEC A. N. 2005. Velikaia Step v proizvedeniyakh antichnykh i vizantiiskikh avtorov [The Great Steppe

in the works of ancient and Byzantine authors]. Almaty. [In Russian].
GRUSSE, R., 2005, Imperia stepei. Atilla, Chingiskhan, Tamerlan. T. 1 [The Empire of the Steppes. Attila, Genghis Khan, Tamerlane]. Almaty. [In Russian].
DEJVIS, N., 2018, Evropa. Istoria [Europe. History]. Kyiv. [In Ukrainian].
DIL, SH., 1908, Yustinian i vizantiiskaya tsivilizatsia v VI veke [Justinian and Byzantine Empire in VI cent.]. Sankt-Peterburg. [In Russian].
ZHDANOVICH, OLESYA, 2012, Vizantiiske posolstvo 568 r. do turkiv za tvorom Menandra Protektora [Byzantine embassy 568 to the Turkic people by Menander the Guardian]. UIZH. №. 5. Kyiv. 157–164. [In Ukrainian].
ISHAKOV, D. M., IZMAJLOV, I. L., 2000, Etnopoliticheskaia istoriia tatar v VI – pervoi chetverti XV vv. [Ethnopolitic history of Tatars in VI – first quarter of XV cent.]. Kazan. [In Russian].
KLYASHTORNYJ, S. G., SAVINOV, D. G., 2005, Stepnye imperii drevnei Evrazii [Steppe empires of ancient Eurasia]. Sankt-Peterburg. [In Russian].
KLYASHTORNYJ, S. G., SULTANOV, T. I., 2009, Gosudarstva i narody Evraziiskih stepei: ot drevnosti k novomu vremeni [States and peoples of the Eurasian steppes: from antiquity to modern times]. Sankt-Peterburg. [In Russian].
KULAKOVSKIJ, Yu. A., 1996, Istoria Vizantii. T. II. (518–602) [History of Byzantine]. Sankt-Peterburg. [In Russian].
LITAVRIN, G. G., 1991, Izvestia Menandra Protiktora ob otnosheniakh avarov i slavian. // Vizantia. Sredizemnomor'e. Slavianskii mir: Sbornik [Narrations of Menander Protector on the relationship between the Avars and the Slavs]. Moskva, 7–18. [In Russian].
LYUTTVAK, E. N., 2016, Strategia Vizantiiskoi imperii [The strategy of Byzantine Empire]. Moskva. [In Russian].
PLETNEVA, S. A., 1982, Kochevniki Srednevekovia [The nomads of the Middle Ages]. Moskva. [In Russian].
RADLOV, V. V., 1989, Iz Sibiri: stranitsy dnevnika [From Siberia: Diary Pages]. Moskva. [In Russian].
USPENSKIJ, F. I., 1996, Istoria Vizantiiskoi imperii [History of Byzantine Empire]. T. 1. Moskva. [In Russian].
HAZANOV A.M. 2002. Kochevniki i vneshnii mir [Nomads and the outside world]. Almaty. [In Russian].
HUDYAKOV, Yu. S., 1997, Zolotaia volchia golova na boevykh znamenakh [Golden wolf head on the battle flags]. Sankt-Peterburg. [In Russian].

Варварська периферія Візантійської імперії
(до питання про етногенез тюркських народів раннього середньовіччя)

У статті розглядається деякі аспекти походження і появи на периферії Візантійської імперії кочових народів з Півночі. Варварська периферія Візантії в епоху раннього середньовіччя була доволі різноманітною. Світова історіографія багата на дослідження, присвячені західноєвропейським варварам. Щодо кочових народів, котрі в різні часи з'являлися на території Подніпров'я, Причорномор'я й Подунав'я, та їх взаємин з Візантійською імперією на початку середньовіччя, залишається ще багато відкритих питань. Вчені-орієнталісти окремо досліджують північно-східних кочовиків, медієвісти-візантиністи ж, у свою чергу, зосереджують увагу на дослідженні проблем, пов'язаних з внутрішнім життям імперії, а зовнішньополітичний фокус переважно спрямовують на ближчих варварів, що закріпилися на території колишньої Західної Римської імперії. Однак, не менш актуальним є питання взаємодії північно-східних тюркських кочовиків і ромеїв в період активного проникнення перших у поле зору візантійців. Офіційні дипломатичні місії між двома цивілізаційно різними світами завдяки джерелам, де описані посольства, дозволяють пролити світло не тільки на стосунки між імперіями, але й на спосіб життя, соціальну структуру та політичну організацію у варварських державах.

В контексті аналізу активних контактів між ромеями та кочовиками ми звертаємось до проблеми походження цих «варварів» та їх появи у полі зору візантійців. Етногенез деяких тюркських народів та їх міграції з північного сходу на південний захід до цього часу викликає у світовій історіографії більше запитань, аніж відповідей через брак об'єктивних різнопланових джерел та їх комплексного зіставлення. Наша спроба розібратися у даній ситуації базується в основному на римсько-візантійських писемних свідченнях. Свідомо обраний аналіз суб'єктивного візантійського погляду на питання походження тюркомовних кочовиків дозволяє прояснити деякі заплутані ситуації щодо дослідження міжцивілізаційних процесів на теренах Європи в останній період Великого переселення народів.

Ключові слова: етногенез, варвари, тюркські народи, Візантія.

Olesia Zhdanovych, Ph.D, assistant of Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Олеся Жданович, кандидат історичних наук, асистент Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-2357-9399
Received: 25-09-2020
Advance Access Published: October, 2020

https://doi.org/10.17721/2518-1270.2020.62.07

ДОСЛІДЖЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ФЕОДОСІЙСЬКОГО МОНЕТНОГО ДВОРУ В НУМІЗМАТИЧНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ІМПЕРСЬКОГО ЧАСУ

Анатолій Сустрєтов

RESEARCH OF THE ACTIVITIES OF THE FEODOSIAN MINT IN THE NUMISMATIC HISTORIOGRAPHY OF THE IMPERIAL TIME

Anatoly Sustrietov

The article analyzes the historiography of the 19th century concerning the problems of the functioning of coin production in Feodosia in the 1780s and the existence of the Tauric coin. The autor highlights the position of the researchers as for the location of the mint, the purpose and reasons for its foundation, the location of the production of copper and silver Tauric coins, their role in the monetary circulation of the region and the empire in general. It has been established that basic research on the outlined issues came to light in the times of the Russian Empire in the 19th and early 20th centuries. The first to mention some of the aspects of the mint activity in Feodosia, the minting of Tauric coins, were A. Skalkovsky (who mentioned the founding of a new mint because the previous one had been destroyed earlier), Baron S. de Schoduar (who mentioned the minting of silver coins on honor of the milestone and empress, characterized the look of the coins, occasionally noticed a copper coin). At the end of the nineteenth century. the most thorough, systematic and fundamental research of that time was carried out by V. Smirnov. In his work, which relied on a large array of Turkish language documentation and archival sources, he raised questions about the causes of the foundation of the mint (exclusively as a favor of G. Potemkin), revealed problems that the leadership of the court encountered during the preparation for coin production and later during directly producing the coins, pointed to the denominations and the total number of coins, analyzed the problem of the origin of the silver Taurian coin (in his opinion it was not minted in Feodosia), wrote about the general contribution of the mint to the Empire coin circulation. The research of P. Winkler is also one of the most systematic and complex. He wrote about the facts of abuse during the purchase of raw materials, about the causes and circumstances which caused the delay of the launch of the Mint for a long time. At the end of the XIX century. and in the early twentieth century. A number of catalogs by I. Lyubomudrov, V. Petrov, H. Gil, A. Ilyin, and I. Tolstoy were published, where coins were described, their rarity was characterized, and their value among collectors at that time was indicated.

Keywords: Copper coin, silver coin, money circulation, coinage, mint in Feodosia, Taurian coin.

Історія грошового обігу є важливою складовою вивчення економічного життя кожної держави. Одним із аспектів вивчення грошового обігу постає функціонування монетних дворів. Існування монетного двору в Феодосії у 1780-х роках й виготовленої на ньому таврійської монети є яскравою сторінкою з історії життя тільки регіону, також висвітлення відповідної проблематики є необхідним та актуальним науковим питанням.

Карбування монет в Криму в останній чверті XVIII століття виходить за межі суто нумізматичних досліджень, а торкається проблем економічного розвитку Півдня України в імперську добу та має важливу політичну складову, погляди на яку в різні часи відрізнялись серед дослідників, що визначає актуальність детального та поглибленого аналізу історіографії питання карбування таврійських монет.

© Анатолій Сустрєтов

Методологічні аспекти вивчення фінансової історії України у складі Російської імперії якісно висвітлено професором В. Орликом (Орлик 2003; Орлик 2011), торкаючись також питань фіскальної політики в цей період (Орлик 2004; Орлик 2008-а), в тому числі також її особливості щодо кримських татар (Орлик 2008-б). Науковий потенціал можливих до застосування джерел у науковому вивчення економічних процесів в Російської імперії джерел комплексно досліджено професорами В. М. Орлик та С. В. Орлик (Орлик В. М., Орлик С. В. 2019).

Серед дослідників, які займались історіографічною проблематикою функціонування монетного двору в Феодосії, а також таврійської монети, необхідно виділити науковий доробок дослідників В. Скальковського (Скальковский В. 1836), С. Шодуара (Шодуар С. 1837), В. Смирнова (Смирнов В. 1892), М. Котляра (Котляр М. 1970), Р. Тхоржєвського (Тхоржєвський Р. 1999), О. Юхта (Юхт 1994), В. Біткіна (Биткин В. 2003), В. Узденікова (Узденников В. 2004), Р. Шуста (Шуст Р. 2007), О. Скороход (Скороход О. 2016) та інші.

Метою статті є аналіз наукового доробку дослідників XIX ст. щодо проблематики заснування, функціонування та впливу на грошовий обіг Феодосійського монетного двору, особливості обігу таврійських монет.

Питаннями діяльності монетного двору в Феодосії, а також історії таврійської монети займались ще в XIX ст. за часів Російської імперії. Наприклад, дослідник південного регіону України А. Скальковський зазначав, на відміну від інших авторів, які зауважували на заснування монетної справи в Криму на основі раніше існуючих потужностей для карбування монет за правління останнього кримського хана Шахіна Гірея у місті Бахчисараї (наприклад, П. Вінклер (Винклер П. 1899)), монетний двір в Феодосії засновувався 6 березня 1784 р., оскільки монетний двір в селищі Ески-сарай, який карбував тут монету, був знищений. Автор назвав першого керманича: «…надвірного радника Затлера» (Скальковский В. 1836).

Зображення монет, поданні в кінці статті, ми отримали, використовуючи матеріали Інтернет ресурсів, погоджуючись із позицією проф. В. Орлика про їх вагомий науковий інформаційний потенціал (Орлик 2013).

Барон С. де Шодуар також в першій та другій частині його «Обозрения русских денег и иностранных монет, употреблявшихся в России с древних времен» (Огляд російських грошей та іноземних монет, які використовувались в Росії з давніх часів) згадував карбування таврійських монет й історії монетного двору в Феодосії. Він зазначав, що срібна монета карбувалась саме на честь візиту Катерини II до Криму. Автор вдається до опису реверсу, зазначає номінали також в 20, 10, 5 та 2 копійки (Шодуар С. 1837, с. 182). Барон С. де Шодуар обмежується лише згадкою про карбування мідної монети, що 30 травня 1787 року відповідній мідній монеті, виготовленій в Феодосійському монетному дворі надано статус обігової нарівні з іншими державними монетами однакового номіналу (Шодуар С. 1837, с. 201).

В «Обозрение монетного дела в России с половины XVII столетия по 1844 год.» (Огляд монетної справи в Росії з половини XVII ст. по 1844 рік) А. Чистяков згадує про деякі монетні двори, яки карбували срібло (Петербурзький монетний двір), мідну монету (Сузунський, Єкатеринбурзький монетні двори), однак жодним чином не вказує на Феодосійський. Разом із тим жодної інформації не наводить про таврійську монету (Чистяков А. 1844, с. 5–6; 20–22, 32). Здебільшого про загальні тенденції розвитку грошового монетного господарства зазначає П. Шторх, оминаючи увагою проблематику монетного двору в Феодосії. Він вказує основні заходи щодо карбування мідних та срібних монет за періодами правління імператорів, наводить статистичні дані карбування монет тощо (Шторх П. 1868).

Наприкінці XIX століття вийшло одне з найбільш фундаментальних досліджень з історії монетного двору в Феодосії. Здійснив його професор В. Смирнов. Професор зазначав, що ініціатором створення в Феодосії монетного двору виступив князь Г. Потьомкін. Саму ідею заснування він називає суто примхою князя, а двір називає також «значною політичною іграшкою» (Смирнов В. 1892, с. 300).

Карбування монет в Криму також було ідеєю Г. Потьомкіна, це поставало як один з атрибутів володарювання на підлеглій території (оскільки князь отримав титул «Таврійського»). Сам

автор пише наступне про карбування саме Таврійської монети: «…Может быть, он выбил бы ее и со своим собственным именем...но в данный раз он должен был довольствоваться хоть нахождением рядом с инициалами императрицы инициала той области, князем которой он титулировался. Вот единственное, нам кажется, возможное обьяснение происхождения затеи кн. Потьомкина, именуемой Феодоссийским монетным двором» (Може бути, що він накарбував би її із власним ім'ям, однак в даний час він повинен був задовольнятися лише знаходженням поруч з ініціалами імператриці ініціалів тієї області, князем якої він був титулований. Ось єдине, нам здається, можливе пояснення походження задуму кн. Потьомкіна, іменованого Феодосійським монетним двором) (Смирнов В. 1892, с. 303). Таким чином В. Смирнов наголошує на відсутності економічних, фінансових суттєвих потреб із заснування в регіоні справи із карбування монет, а дана «іграшка» проіснувала не довго й швидко була забута, не залишивши після себе якихось відчутних результатів.

В. Смирнов серед діячів, які відіграли суттєву роль в історії організації, функціонування монетного двору в Феодосії, окрім князя Г. Потьомкіна, виділяв В. Каховського (перший правитель Таврійською областю), І. Затлера (керуючого монетним двором), його помічника І. Гінца, генерала М. Каховського. Окрім цих осіб він згадував представників місцевої адміністрації, митниці тощо (Смирнов В. 1892, с. 304).

З приводу існування в Феодосії до цього періоду потужностей з карбування монет В. Смирнов писав, що за правління останнього хана з династії Гіреїв в Криму здійснювалось масштабне карбування широкого номінального ряду мідних та срібних монет, які в різні періоди правління відповідали османській та пізніше російській метрологічній системі. Як вказує автор, хоча й на ханських монетах вказувалось місто Бахчисарай, саме виготовлення монет відбувалось у Феодосії, а саме на околиці, Ташлику. Автор заперечує твердження А. Скальковського про розташування ханського монетного двору й вказує на документальні джерела існування саме в Ташлику даного підприємства. До речі, В. Смирнов пише, що монетний двір в Ташлику був реорганізований згодом вже в російський імперський, який: «…как видно из документов, не был выстроен вновь, а получился через исправление обветшавших строений какого-то прежнего монетного двора» (як можна побачити з документів, не був побудований заново, а з'явився з ремонту старих будівель якогось монетного двору, що існував в минулому) (Смирнов В. 1892, с. 307). Автор наводить важливу документальну інформацію із специфіки відбудови монетного двору. Водночас, В. Смирнов, називаючи саму організацію в регіоні монетного двору забаганкою Г. Потьомкіна, ідею заснування двору на основі раніше існуючого татарського називає економічно обґрунтованою (Смирнов В. 1892, с. 308).

Уся будівля двору була в незадовільному стані й підлягала реконструкції, яка тривала три роки, ба більше, навіть після початку карбування монет будівничі роботи велися протягом усього існування монетного двору. Цікавим є факт, що місцева влада тривалий час не надавала усіх необхідних матеріалів для завершення робіт з облаштування, однак очільник монетного двору вдало скористався майбутнього прибуття імператриці в Крим, й як зазначає сам В. Смирнов: «Таким образом декоративне соображения не миновали и монетного двора на случай посещения его императрицею» (Таким чином, декоративні міркування не оминули й монетного двору на випадок його відвідування імператрицею) (Смирнов В. 1892, с. 309–312). Однак, як також зауважив професор, окрім зовнішнього вигляду двору й наявності потужностей поставала інша, важлива й невирішені проблеми – логістична та сировинна, а також у відсутності кваліфікованих кадрів.

У другій главі праці В. Смирнов детально розкриває факти саме нестачі сировини та інших необхідних для процесу карбування матеріалів. Зазначається, що існували спроби навіть купувати паливо для виробництва за межами Таврійської області, не зважаючи на явні логічтичні втрати та економічну недоцільність даного кроку (Смирнов В. 1892, с. 314–316). Мідь для виготовлення монет привозили з турецької Анатолії, оскільки з внутрішніх імперських регіонів майже неможливо її було доставити, й купували її за гроші (ще одне свідчення недоцільності

виготовлення за такий рахунок нових грошей) або за пшеницю чи сіль (іноді купці навіть відмовлялись отримувати за мідь дзвінку монету, а вимагали саме згадану продукцію) (Смирнов В, 1892 с. 323). В четвертій главі автор детально описав усі негаразди саме із нестачею робочих рук, указав про факти постійного самовільного відлучення з робочих місць робітників, яких намагались залучити до процесу виробництва (Смирнов В. 1892, с. 427–442).

В. Смирнов наводить свідчення про загальну суму, на яку було накарбовано тут мідних монет – 50 тисяч 350 рублів сріблом. Водночас автор указує й про номінали, які тут карбувалися – п'ятак (номіналом 5 копійок), також номіналом у 5 копійок які, підкреслює автор, у звітах вказувались як легковагові, та номіналом у 2 копійки (Смирнов В. 1892, с. 436–437). До речі, автор наголошує на факті згадування у звітах, рапортах та інших документах лише або сировину мідь, або мідні монети, які були накарбовані. В документації Феодосійського монетного двору не має жодної згадки про срібну монету, що тут могла бути накарбована. В. Смирнов вказує на згадку у праці та особливе ставлення А. Скальковського саме про срібну монету, оскільки останній звернув увагу саме на рідкість даної монети (де існували позначення Т. М.), а рідкісною така монета, В. Смирнов робить припущення, є внаслідок особливого приводу її карбування. Таким приводом слугувала поїздка імператриці Катерини II до Криму, під час якої срібні монети могли роздавати народу. На думку професора, монета ймовірно карбувалась в іншому монетному дворі, оскільки згадка про неї відсутня в документації монетного двору Феодосії. Скоріш за все, завдяки високій її якості, вказуються монетні двори або Москви або Петербургу (Смирнов В. 1892, с. 449). Серед причин закриття монетного двору В. Смирнов називає війну з Туреччиною.

Загалом, дослідження В. Смирнова насичене важливою фактологічною інформацією про підготовчий період введення в експлуатацію монетного двору, про різноманітні проблеми, що виникали під час будівництва та вже процесу карбування. Необхідно зауважити на особливій цінності праці даного автора, оскільки він опрацював значний масив архівних та документальних тюркомовних джерел та використав їх у своєму науковому доробку.

1898 В кінці XIX ст. серію праць з історії монетної справи Російської імперії опублікував П. фон Вінклер, яка мала загальну назву «Из истории монетного дела в России» (З історії монетної справи в Росії). Він в кожній із публікацій розглядав певний вид монет та їх емісії, в контексті дослідження історії монетного обігу в кінці XVIII ст. – I половині XIX ст., – в 1899 р. про монету Таврійську (Вінклер П. 1899).

П. фон Вінклер у праці про таврійську монету розглядає деякі загальні тенденції в розвитку грошового обігу імперії. Автор вважає стан грошового обігу на час приєднання Криму до імперії у 1780-х роках незадовільним й вже наводить на думку про значні емісії асигнацій, які стали причиною такого стану. Також наводяться мотиви перекарбування мідних монет з 32 на 16 руб. за пуд при Катерині II – нівелювати наслідки випусків асигнацій за рахунок карбування мідних монет й надати монеті справжню вартість металу, який в ній міститься. В праці пояснюється причина створення монетного двору на нових приєднаних територіях саме необхідністю нарощення потужностей з карбування мідних монет (Вінклер П. 1899). Варто зауважити, що П. Вінклер не зазначає основної мети налагодження карбування російських монет в Криму – витіснити наявні ханські та турецькі монети, що являло собою першочерговим завданням імперської російської влади в процесі інкорпорації відповідних територій.

П. фон Вінклер акцентував увагу, що монетний двір розпочав роботу у Феодосії завдяки наявним тут вже потужностям, які достались Російській імперії. Автор наводить важливу інформацію про процес переобладнання та підготовки до карбування нових монет у Таврійському монетному дворі, про роль графа Г. О. Потьомкіна. Також дослідник наводить інформацію про факти зловживань чиновників під час заготування міді для двору (наживались на процедурі обміну солі на метал), про труднощі в організації карбування, яке вилилось у затримку запуску виробництва. Детально описував П. фон Вінклер оглядини двору імператрицею. Заслуговує уваги нарис автором історії із намаганням залучити до виготовлення мідних монет на Феодо-

сійському дворі ромів (Вінклер П. 1899). Загалом, якщо інші автори зазначали лише про процедуру підготовки до запуску потужностей даного монетного двору, П. фон Вінклер детально розкриває причини та їх обставини, завдяки яким монетний двір у Феодосії тривалий час не міг розпочати роботу. П. фон Вінклер наводить статистичні дані про кількість виготовлених та перекарбованих монет протягом 1787–1788 року (наводиться сума 57151 руб.). Окрім того, дослідник висвітлив подальшу долю закритого монетного двору (в праці є цікава інформація про ситуацію навколо деяких будівель монетного двору, які опинилися після його зачинення у власності брата управляючого установою І. Затлера).

1903 р. побачила світ ще одна фундаментальна праця імперських часів про історію грошового обігу, автором якої був О. Гур'єв, за назвою «Денежное обращение в России в XIX ст.: исторический очерк» (Грошовий обіг в Росії в XIX ст.: історичний нарис) (Гурьев А. 1903). Основні тенденції в грошовому обігу він поділяє за періодами правління імператорів XIX ст. Короткий нарис історії грошового обігу до XIX ст. про монетні двори загалом, Таврійський в Феодосії зокрема, не згадується.

Великий князь Григорій Михайлович Романов привніс у науковий доробок із нумізматики значний внесок. Його «Корпус русских монет» (Корпус російських монет) вчений І. Дудко називає найбільш повним зібранням та каталогом російських монет (Дудко 2017). Щодо хронологічних рамок кінця XVIII ст. – першої половини XIX ст., а саме таврійських монет, відносяться його «Монеты царствования Императрицы Екатерины II» (Монети часів царювання Імператриці Катерини II) (1894 р.) в двох томах (Романов, 1904a; Романов 1904b).

Г. Романов пише про місце карбування таких монет – у Феодосії, хронологічні межі карбування – 1786–1788 роки. На основі наявних для автора джерел він робить висновок, що у «Повному зібранні законів Російської імперії» є лише один указ, присвячений таврійській монеті. Орієнтуючись на зазначені у праці документи Г. М. Романов пише про наміри карбування такої монети ще в 1783 році. Він характеризує зовнішній вигляд таврійської мідної монети й зазначає на відсутність відмінностей від «звичайних» мідних монет окрім надпису літер Т. М. До речі, саме завдяки цьому фактору автор говорить про дозвіл на обіг такої монети на всій території імперії (Романов Г. 1904a, с. XII). Нумізмат пише й про монети з інших металів, вказує на їх номінали – карбувалась таврійська срібна монета у 2, 5, 10 і 20 коп. Автор акцентував увагу на відсутності згадок про срібні монети в документах губернських та інших державних установах, тому приводив твердження В. Смірнова про специфічне призначення такої срібної монети – лише як сувенір для Катерини II, коли та перебувала у відповідному регіоні. Разом з тим, Г. Романов погоджується із В. Смірновим про московське або пітерське походження такої монети (Романов П. 1904a, с. VIII).

Відомий за імперських часів вчений та економіст І. Кауфман присвятив значної уваги ролі срібного рубля та монет зі срібла в грошовому обігу Російської імперії від часів появи до кінця XIX ст. Досліджуючи причини проблем в обігу грошей, пов'язаними з карбуванням монет та асигнаціями, даний автор також жодним чином не згадував Таврійський монетний двір (Кауфман И. 1910, с.168–171).

Наприкінці XIX ст. та на початку XX ст. завдяки технологічному розвитку вийшли праці, які не стосувались безпосередньо грошового обігу в імперії та зокрема тематики функціонування монетного двору в Феодосії, вони являли собою каталоги та таблиці різноманітних російських монет із зображеннями монет та їх характеристиками й описом, які можна виділити в окрему своєрідну історіографічну групу джерел з вивчення історії таврійських монет. Одним із перших вийшов каталог І. Любомудрова в 1901 р. (Любомудров И. 1901). Тут наведені зображення та описані із зазначенням приблизної на той час ціни 2 копійки, 5 копійок та 10 копійок срібних монет із позначенням «Т. М.», 2 та 5 копійок схарактеризовані як «дуже рідкісні», а 10 копійок просто «рідкісні» (Любомудров И. 1901, с. 40). Щодо мідних монет описані 1787 р. полушка, деньга, копійка, 2 копійки, 5 копійок із зауваженням про 2 типи таких таврійських монет (відмінності полягають у різних гуртах). 1788 р. зазначені із «Т. М.» на аверсі 2 копійки та 5 копійок

(Любомудров И. 1901, с. 72–73). І. Любомудров, до речі, позначає вартість 2 копійок мідних монет у 200 р. 1787 р. та 20 р. 1788 р., в той же час 5 копійок мідною монетою 1787 р. в залежності від гурту різняться ціною в 10 р. та 60 р., себто значно вони дешевші за 2 копійки 1787 р., а 5 копійок 1788 р. коштували 9 р., що також значно менше за ціну на 2 копійки 1788 р.. Серед срібних монет, які карбувалися за часів Катерини ІІ, наведені І. Любомудровим, ціни різняться в середньому від 1 до 15-20 р., срібні монети із позначенням «Т.М.» коштували на той час 2 копійки 125 р., 5 копійок 40 р., 10 копійок 45 р. (Любомудров И. 1901, с. 38–40, 72–73). В цей час вийшли й інші каталоги, які зазначали рідкісність таврійських монет тощо, серед яких можна виділити працю Х. Гіля та А. Ільїна (Гиль Х., А. Ильнин, 1904), А. Ільїна та І. Толстого (Ильин А., Толстой И. 1910), В. Петрова (Петров В. 1899).

Таким чином, основний науковий доробок здійснили дослідники ще за імперських часів, опрацювавши значний тогочасний масив документів. Основні розбіжності серед авторів виникають в питаннях місця карбування срібної монети, мотивів створення монетного двору в Феодосії, в загальній сумі виготовленої мідної монети. Також слід зауважити, що вказується в дослідженнях лише фрагментарно вплив на грошовий обіг регіону та імперії загалом діяльності монетного двору, таврійської монети, обмежуючись твердженням про незначний внесок. Разом із тим, частина імперських дослідників монетної справи та грошового обігу Російської імперії, які здійснили фундаментальний внесок до відповідного наукового доробку, оминали питання функціонування монетного двору у Феодосії. Завдяки технологічним досягненням, в кінці XIX та на початку XX ст. починають з'являтись в нумізматиці нові історіографічні джерела – нумізматичні каталоги, де містився опис різноманітних монет, які карбувалися в Російській імперії. Праці часів Російської імперії стали фундаментом для подальшого наукового доробку.

Разом із тим, варто зауважити, що для сучасної науки, окрім використання наукового доробку окресленого періоду, варто зауважити. Необхідно ретельніше вводити до наукового доробку матеріали із фондів музейних колекцій з обов'язковим дослідженням історії надходження цих монет, вилучених з обігу, із місцевих знахідок чи закупівель з інших міст, задля того, щоб визначити, чи були вони колись у грошовому обігу, якщо вони знаходяться в музеях Південної України.

Список джерел та літератури

БИТКИН, В. В., 2003, Сводный каталог монет России. Часть 2 (1740–1917). Киев: Юнона-монета.

ВИНКЛЕР, П. П., 1899, Из истории монетного дела в России. Таврическая монета. (1783–1788): (С портр. кн. Гр. Ал. Потемкина-Таврического). Санкт-Петербург: тип. П. П. Сойкина,1899.

ГИЛЬ, Х. Х., ИЛЬИН А. А., 1904, Русские монеты, чеканенные с 1801 по 1904 г. Практическое руководство для собирателей. СПб.

ГУРЬЕВ, А., 1903, Денежное обращение в России в XIX столетии: исторический очерк. Санкт-Петербург: Тип. В. Ф. Киршбаума.

ДУДКО, И. Г., 2017, Великий князь Георгий Михайлович Романов как нумизмат-исследователь монетного дела России или его корпус русских монет, Социально-политические науки, 5, С. 101–103.

ИЛЬИН А., ТОЛСТОЙ И., 1910, Русские монеты, чеканенные с 1725 по 1801 г. Практическое руководство для собирателей. СПб.

КАУФМАН И. И., 1910, Серебряный рубль в России от его возникновения до конца XIX века. С.-Петербург: Типография Б. М. Вольфа.

КАШКАРОВ М. П., 1898, Денежное обращение в России: Историко-статистическое исследование. Т. 1–2. СПб.: Гос. Тип.

КОТЛЯР М. Ф., 1971, Грошовий обіг на території України доби феодалізму. Київ, Наук. думка.

ЛЮБОМУДРОВ И. В., 1901, Старинные ценные русские монеты. СПб.: Электропечатня и фото-цинкография.

ОРЛИК, В. М., 2011, До питання методології досліджень проблем економічної історії Російської імперії, Проблеми історії України XIX – початку XX ст., XVIII, 59–64

ОРЛИК, В. М., 2013, Інформаційний потенціал WEB-ресурсів у нумізматичних дослідженнях (на прикладі монет держав Хрестоносців), Матеріали наукової конференції з міжнародною участю. Архівознавчі

та джерелознавчі галузі знань: проблеми взаємодії на сучасному етапі. 14 березня 2013 р. Київ, 2013. 129–133.
ОРЛИК, В. М. Казенні палати в системі фінансового управління Російської імперії в кінці XVIII – у XIX ст. (на матеріалах Київської губернії), Український історичний журнал, 2 (449). 66–73.
ОРЛИК, В. М., 2008, Податкова політика уряду Російської імперії в кінці XVIII – середині XIX ст.: автореф. дис. ... доктора іст. наук. Переяслав-Хмельницький ДПУ ім. Григорія Сковороди. К.
ОРЛИК, В. М., 2004, Проблеми історії податкової політики Російської імперії в українському селі кінця XVIII – початку XX ст. в «аграрній» історіографії, Історія України. Маловідомі імена, події, факти. (Збірник статей),27, 224–239.
ОРЛИК, В. М., ОРЛИК, С. В., 2019, Теоретико-методологічні та джерелознавчі проблеми економічної історії України, Універсум історії та археології. Том. 2(27) Вип 2. 5–27.
ОРЛИК, В. М., 2008, Кримські татари в податковій політиці Російської імперії у дореформений період, Проблеми історії України XIX – початку XX ст., 14. 157–163.
ПЕТРОВ, В. И., 1899, Каталог русских монет удельных князей, царских и императорских с 980 по 1899 год. СПб.
РОМАНОВ, Г. М., 1904, Корпус русских монет. Монеты царствования императрицы Екатерины. Т. 1. Документы для истории монетного дела царствования императрицы Екатерины II. Санкт-Петербург: Типография А. Бенке.
РОМАНОВ, Г. М., 1904, Корпус русских монет. Монеты царствования императрицы Екатерины. Т.2. Описание монет царствования императрицы Екатерины II. Санкт-Петербург: Типография А. Бенке.
СКАЛЬКОВСКИЙ, А., 1836, Хронологическое обозрение истории Новороссийского края 1731–1823.. Ч. 1. с 1731 по 1796 год. Одесса: Городская типография.
СКОРОХОД, О., 2016, Історія вивчення Таврійського монетного двору Російської імперії, Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки: тези доповідей IV міжнародної науково-практичної конференції, 22–23 червня 2016 р. Кіровоград-Київ-Переяслав-Хмельницький. 79–82.
СМИРНОВ, В. Д., 1892, Таврическая монета: Очерк истории Феодосийского монетного двора, Горный журнал. 1892.
ТХОРЖЄВСЬКИЙ, Р. Й., 1999, Нариси з Історі грошей в Україні: (З давніх часів до сучасності): Навч. посібник для економічн. та історичн. фак. Вузів, М-во освіти України; Тернопільська академія народн. госп.; Науково-дослідн. центр історії грошей, Тернопіль: Вид-во Карп'юка.
УЗДЕНИКОВ, В., 2004, Монеты России 1700–1919. Москва, 2004.
ЧИСТЯКОВ, А., 1844, Обозрение монетного дела в России с половины XVII столетия по 1844 год. Санкт-Петербург: Типография И. Глазунова и К°.
ШОДУАР С., 1837, Обозрение русских денег и иностранных монет, употреблявшихся в России с древних времен. СПб.: Типография экспедиции заготовления государственных бумаг, 1837
ШТОРХ, П., 1868, Материалы для истории государственных денежных знаков в России с 1653 по 1840 год, Журнал министерства народного просвещения, CXXXVII, 773–847
ШУСТ, Р. М., 2007, Нумізматика: історія грошового обігу та монетної справи в Україні, 2-ге вид., стер., Київ, Знання.
ЮХТ, А. И., 1994, Русские деньги от Петра Великого до Александра I. М.: Финансы и статистика.

References

BITKIN, V. V., 2003, Svodnyi katalog monet Rossii. Chast' 2 (1740–1917) [Consolidated catalog of Russian coins. Part 2 (1740–1917)]. Kiev: Yunona-moneta. [In Russian].
VINKLER, P. P.,1899, Iz istorii monetnogo dela v Rossii. Tavricheskaia moneta. (1783–1788): (S portr. kn. Gr. Al. Potemkina-Tavricheskogo) [From the history of monetary affairs in Russia. Tauride coin. (1783–1788): (With a portrait of kn. Gr. Al. Potemkin-Tauride)]. Sankt-Peterburg: tip. P. P. Soikina. [In Russian].
GIL', KH. KH., IL'IN A. A., 1904, Russkie monety, chekanennye s 1801 po 1904 g. Prakticheskoe rukovodstvo dlia sobiratelei [Russian coins minted from 1801 to 1904. A Practical Guide for Collectors]. SPb. [In Russian].
GUR'YEV, A., 1903. Denezhnoe obrashchenie v Rossii v XIX stoletii: istoricheskii ocherk [Money circulation in Russia in the 19th century: a historical outline]. Sankt-Peterburg: Tip. V. F. Kirshbauma.
DUDKO, I. G., 2017, Velikii kniaz' Georgii Mikhailovich Romanov kak numizmat-issledovatel' monetnogo dela Rossii ili ego korpus russkikh monet [Grand Duke Georgi Mikhailovich Romanov as a numismatist researcher of Russian monetary affairs or his corps of Russian coins.]. Sotsial'no-politicheskie nauki,5, 101–103. [In Russian].
IL'IN A., TOLSTOI I., 1910, Russkie monety, chekanennye s 1725 po 1801 g. Prakticheskoe rukovodstvo dlia sobiratelei [Russian coins minted from 1725 to 1801. A practical guide for collectors]. SPb. [In Russian].

KAUFMAN, I. I., 1910, Serebrianyi rubl' v Rossii ot ego vozniknoveniia do kontsa XIX veka [Silver ruble in Russia from its inception to the end of the 19th century]. S.-Peterburg: Tipografiia B. M. Vol'fa. [In Russian].
KASHKAROV, M. P., 1898, Denezhnoe obrashchenie v Rossii: Istoriko-statisticheskoe issledovanie. T. 1–2 [Currency circulation in Russia: Historical and statistical research. T. 1–2] SPb.: Gos. Tip. [In Russian].
KOTLIAR, M. F., 1971. Hroshovyi obih na terytorii Ukrainy doby feodalizmu. Kyiv, Nauk. dumka. [In Ukrainian].
LYUBOMUDROV, I. V., 1901, Starinnye tsennye russkie monety [Ancient valuable Russian coins]. SPb.: Elektropechatnia i foto-tsinkografiia. [In Russian].
ORLYK, V. M., 2011, Do pytannia metodolohii doslidzhen problem ekonomichnoi istorii Rosiiskoi imperii [On the question of the methodology of research on the problems of the economic history ofthe Russian Empire]. Problemy istorii Ukrainy XIX pochatku XX st. 18. 59–64. [In Ukrainian].
ORLYK, V. M., 2013, Informatsiinyi potentsial WEB-resursiv u numizmatychnykh doslidzhenniakh (na prykladi monet derzhav Khrestonostsiv) [The informational potential of the WEB-resources (on example of coins of the Crusader States)]. Arkhivoznavchi ta dzhereloznavchi haluzi znan': problemy vzaiemodii na suchasnomu etapi, 14 bereznia 2013 r. Kyiv. 129–133. [In Ukrainian].
ORLYK, V. M., 2003, Kazenni palaty v systemi finansovoho upravlinnia Rosiis'koi imperii v kintsi XVIII – u XIX st. (na materialakh Kyivs'koi hubernii) [State chambers in the system of financial management of the Russian Empire at the end of XVIII – in the XIX century (on materials of the Kiev province)]. Ukrains'kyi istorychnyi zhurnal, 2, 66 –73. [In Ukrainian].
ORLYK, V. M., 2008, Podatkova polityka uriadu Rosiiskoi imperii v kintsi XVIII – seredyni XIX st. [The Tax policy of the government of the Russian Empire in the late XVIII – mid XIX centuries]. Pereiaslav-Khmelnytskyi DPU im. Hryhoriia Skovorody. K. [In Ukrainan].
ORLYK, V. M., 2004, Problemy istorii podatkovoi polityky Rosiiskoi imperii v ukrainskomu seli kintsia XVIII – pochatku XX st. v «ahrarnii» istoriohrafii [The problems of the history of the tax policy of the Russian empire in the Ukrainian suburb in the end of the XVIII – the beginning of the XX cent in the «agricultural» historiography]. Istoriia Ukrainy. Malovidomi imena, podii, fakty. (27). 224–239. [In Ukrainian].
ORLYK, V. M. & ORLYK, S. V., 2019, Teoretyko-metodolohichni ta dzhereloznavchi problemy ekonomichnoi istorii Ukrainy [Theoretical-methodological and source problems of economic history of Ukraine]. Universum istorii ta arkheolohii. 2 (27). Vyp. 2, 5–27. [in Ukrainian].
ORLYK, V. M., 2008, Krymski tatary v podatkovii politytsi Rosiiskoi imperii u doreformenyi period [Crimean Tatars in the tax policy of the Russian Empire in the pre-reform period]. Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st. 14. 157–163. [In Ukrainan].
PETROV, V. I., 1899, Katalog russkikh monet udel'nykh knyazey, tsarskikh i imperatorskikh s 980 po 1899 god. [Catalog of Russian coins of appanage princes, royal and imperial from 980 to 1899]. SPb. [In Russian].
ROMANOV, G. M., 1904, Korpus russkikh monet. Monety tsarstvovaniya imperatritsy Ekateriny II. T. 1. Dokumenty dlya istorii monetnogo dela tsarstvovaniya imperatritsy Ekateriny II [Case of Russian coins. Coins of the reign of Empress Catherine. Vol. 1. Documents for the history of monetary affairs of the reign of Empress Catherine II]. Sankt-Peterburg: Tipografia A. Benke. [In Russian].
ROMANOV, G. M., 1904, Korpus russkikh monet. Monety tsarstvovaniya imperatritsy Ekateriny II. T. 2. Opisanie monet tsarstvovaniya imperatritsy Ekateriny II) [Case of Russian coins. Coins of the reign of Empress Catherine.Vol. 2. Description of the coins of the reign of Empress Catherine II]. Sankt-Peterburg: Tipografiia A. Benke. [In Russian].
SKAL'KOVSKII, A., 1836, Khronologicheskoe obozrenie istorii Novorossiyskogo kraia 1731–1823 (Ch.1, s 1731 po 1796 god.) [Chronological review of the history of the Novorossiysk Territory 1731–1823 (Vol. 1. from 1731 to 1796)]. Odessa: Gorodskaia tipografiia. [In Russian].
SKOROKHOD, O., 2016, Istoriia vyvchennia Tavriiskoho monetnoho dvoru Rosiiskoi imperii [History of the study of the Taurian Mint of the Russian Empire]. Aktualni problemy numizmatyky u systemi spetsialnykh haluzei istorychnoi nauky: tezy dopovidei IV mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii. Kirovohrad-Kyiv-Pereiaslav-Khmelnytskyi. 79–82. [In Ukrainian].
SMIRNOV, V. D., 1892, Tavricheskaia moneta: Ocherk istorii Feodosiyskogo monetnogo dvora [Tauride Coin: An Essay on the History of Theodosius Mint.]. Gornyy zhurnal – Mountain magazine. 229–241. [In Russian].
TKHORZHIEVSKYI, R. Y.,1999, Narysy z istori hroshei v Ukraini: (Z davnikh chasiv do suchasnosti) [Essays on Money History in Ukraine: (From Ancient Times to the Present)]. Ternopil, Vyd-vo Karpiuka. [In Ukrainian].
UZDENIKOV, V., 2004, Monety Rossii 1700–1919 [Coins of Russia 1700–1919]. Moskva. [In Russian].
CHISTYAKOV, A., 1844, Obozrenie monetnogo dela v Rossii s poloviny XVII stoletiya po 1844 god [Review of coinage in Russia from half of the XVII century to 1844]. Sankt-Peterburg: Tipografia I. Glazunova i Ko. [In Russian].
SHODUAR, S., 1837, Obozrenie russkikh deneg i inostrannykh monet, upotreblyavshikhsia v Rossii s drevnikh vremen [Review of Russian money and foreign coins used in Russia since ancient times]. SPb.: Tipografia ekspeditsii zagotovleniya gosudarstvennykh bumag. [In Russian].

SHTORKH, P., 1868, Materialy dlya istorii gosudarstvennykh denezhnykh znakov v Rossii s 1653 po 1840 god [Materials for the history of state banknotes in Russia from 1653 to 1840]. Zhurnal ministerstva narodnogo prosveshcheniya, CXXXVII, 773–847. [In Russian].
SHUST, R. M., 2007, Numizmatyka: istoriia hroshovoho obihu ta monetnoi spravy v Ukraini [Numismatics: History of Money Circulation and Mint in Ukraine]. Kyiv, Znannia. [In Ukrainian].
YUKHT, A. I., 1994, Russkie den'gi ot Petra Velikogo do Aleksandra I [Russian money from Peter the Great to Alexander I]. M.: Finansy i statistika. [In Russian].

Дослідження діяльності Феодосійського монетного двору в нумізматичній історіографії імперського часу

У статті проаналізовано історіографію XIX ст. щодо проблематики функціонування монетного двору в Феодосії у 1780-х роках та існування таврійської монети. Були висвітлені позиції дослідників з приводу розташування монетного двору, мети та причин його заснування, місця виготовлення мідної та срібної таврійських монет, їх ролі в грошовому обігу регіону та імперії загалом. Встановлено, що фундаментальні дослідження з окресленої проблематики побачили світ ще за часів Російської імперії в XIX та на початку XX століття. Першими, хто частково згадував деякі аспекти діяльності монетного двору в Феодосії, карбування таврійських монет, були А. Скальковський (який зазначав про заснування нового монетного двору, оскільки раніше існуючий був знищений), барон С. де Шодуар (який зазначав на карбуванні срібних монет на честь віхи та імператриці, характеризував зовнішній вигляд монет, епізодично згадував про монету з міді). Наприкінці XIX ст. найбільш ґрунтовне, систематичне та фундаментальне на той час дослідження здійснив В. Смирнов. У свій праці, що спиралась на значний масив тюркомовної документації та архівних джерел, він розкривав питання причин заснування монетного двору (виключно як забаганку Г. Потьомкіна), розкривав проблеми, з якими зіштовхнулось керівництво двору під час підготовки до запуску виробництва й в подальшому під час безпосередньо виготовлення монет, вказував на номінали та загальну кількість монет, аналізував проблему походження срібної таврійської монети (на його думку не карбувалась в Феодосії), писав про загальний внесок монетного двору в грошовий обіг імперії. Дослідження П. Вінклера також є одним з найбільш системних та комплексних з проблематики. Він писав про факти зловживання під час закупівлі сировини, про причини та обставини, внаслідок яких тривалий час відкладався запуск монетного двору. В кінці XIX ст. та на початку XX ст. вийшов ряд каталогів авторства І. Любомудрова, В. Петрова, Х. Гіля, А. Ільїна, І. Толстого, де було здійснено опис монет, схарактеризовано їх рідкісність, вказано на тогочасну їх вартість серед колекціонерів.

Ключові слова: Мідна монета, срібна монета, грошовий обіг, карбування, монетний двір в Феодосії, таврійська монета.

Sustrietov Anatoly, postgraduate student of the Department of Historical, Archeological, Informational and Archival Affairs of the Central Ukrainian National Technical University.

Сустрєтов Анатолій, аспірант кафедри історії, археології, інформаційної та архівної справи Центральноукраїнського національного технічного університету.

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-6313-7803
Received: 08-10-2020
Advance Access Published: October, 2020

https://doi.org/10.17721/2518-1270.2020.62.08

КІНДРАТ ФЕДОРОВИЧ СТРАШКЕВИЧ – ЗБЕРІГАЧ МІНЦ-КАБІНЕТУ УНІВЕРСИТЕТУ СВ. ВОЛОДИМИРА У 1865–1868 рр.

Зінаїда Зразюк

KINDRAT FEDOROVYCH STRASHKEVYCH – THE CURATOR OF THE MINTS CABINET OF ST. VOLODYMYR'S UNIVERSITY IN 1865–1868

Zinaida Zraziuk

The article is dedicated to K. F. Strashkevych – the curator (1865–1868) of the Mints cabinet of St. Volodymyr's University. The main purpose of the research is to investigate the activities of the scientist in the position of curator of the numismatic collection, his contribution to the development of numismatic science, quantitative and qualitative composition of the numismatic collection of the university during his term. Newly found archival documents which expose the figure of K. F. Strashkevych as the curator (1865–1868) of the Mints cabinet of St. Volodymyr's University, his contribution to the study of numismatics and the formation of the numismatic collection of the university are introduced into scientific circulation. Through a comparative analysis of archival sources stored in various archival institutions in Kyiv, it was possible to determine the main sources of accessions of numismatic artifacts and sources of collection formation.

The Academic Collection of the Mints cabinet of the University of St. Volodymyr was one of the largest and most famous in the Russian Empire. It was created in 1834 by transferring the collections of the Kremenetsky Lyceum (approx. 20,000 thousand coins and medals) and the University of Vilnius (approx. 2000 units) to the newly established Kiev University. During the years of its existence, it has significantly expanded and according to the report of 1915 consisted of 61560 coins and medals. The main sources for the collection expansions were the treasures, which, by order of the Governor-General of Kiev, Volyn and Podil, from the 1830s, were brought to the University for consideration. In addition, coins and medals were donated to the collection, purchased from individuals and also through auctions.

From 1865 to 1868 Kindrat Straskevich (1816–1868) was a keeper of the University's Mints Cabinet, a graduate of St. Volodymyr's University, an associate professor of the Department of Greek and Roman Literature. When accepting the collection from the previous keeper Yakov Yakovlevich Voloshynsky, Kindrat Fedorovych became interested in treasures and, having raised archival sources from 1838, prepared and published in October-December 1866 and October 1867 issues of magazine «Universitetskie Izvestiya» review of treasures that were brought to the University for consideration. A total review of 117 treasures have been published, consisting of 78,530 coins (of which only about 4,000 coins have been selected for the collection of Coins cabinet). According to Vladimir Bonifatievich Antonovich, this scientific work has attracted the attention of scientists engaged in numismatics, and has taken a honorable place in the national numismatic literature.

Thanks to the work of K. F. Strashkevich and his predecessor Y. Y. Voloshinsky, the attitude to the treasure was gradually changed. They were finally considered not only as a means to expand the collection, but also as a valuable source that provides information on the historical, political and economic history. During the K. F. Strashkevich term the treasure for the first time was bought in full.

Unfortunately, after 1867, all the treasures found on the territory of Kyiv, Podil and Volyn provinces had to be sent to the Imperial Archeological Commission in St. Petersburg.

© Зінаїда Зразюк

When the addition of new treasures to the numismatic collection of the university almost ceased, K. F. Strashkevych began work on preparing the publication of a systematic catalog of ancient Greek and Roman coins.

These plans were not destined to come true – on October 5 (17) 1868, Kindrat Strashkevich dies after a serious illness.

Kindrat Fedorovych Strashkevych's contribution to the development of numismatic science is difficult to overestimate. Thanks to his publications, we have information about a substantial strata of coin finds in the three provinces of the Russian Empire in the 30–60-ties of the XIX century. His scientific work did not lost its significance for modern numismatic science.

Keywords: Kiev University of St. Volodymyr, the Coins cabinet of the University of St. Volodymyr, Kindrat Straskevich, treasures.

Академічна колекція мінц-кабінету університету Св. Володимира була однією з найбільших і найвідоміших у Російській імперії. Вона була створена у 1834 році шляхом передачі до новоствореного Київського університету колекцій Кременецького ліцею (бл. 20 000 тисяч монет і медалей) та Віленського університету (бл. 2000 одиниць). За роки свого існування мінц-кабінет значно поповнився і за звітом 1915 року складався з 61560 монет і медалей. Основними джерелами надходження до колекції були скарби, які за наказом Київського, Волинського і Подільського генерал-губернатора з 30-х рр. XIX ст. надходили до університет для розгляду. Крім того, монети і медалі надходили до колекції у дар, закуповувались у приватних осіб, а також з аукціонів.

Статтю присвячено Кіндрату Федоровичу Страшкевичу (1816–1868) – ад'юнкту (згодом доценту) по кафедрі грецької і римської словесності, зберігачу мінц-кабінету у 1865–1868 роках. Головна мета дослідження – дослідити діяльність К. Ф. Страшкевича на посаді зберігача нумізматичної колекції, його вклад у розвиток нумізматичної науки, кількісний і якісний склад нумізматичного зібрання університету у період його каденції.

Перші розвідки по історії колекції мінц-кабінету університету Св. Володимира з'явились у XIX ст. Так у 1884 році у збірнику до 50-річчя університету, надрукована стаття Володимира Боніфатійовича Антоновича присвячена історії мінц-кабінету. В ній В. Б. Антонович дав високу оцінку діяльності К. Ф. Страшкевича, як зберігача мінц-кабінету, його науковому доробку, особливо його публікації монетних скарбів, що були розглянуті у мінц-кабінеті впродовж 1837–1866 років (Антонович 1884, с.55). До діяльності К.Ф.Страшкевича, як зберігача мінц-кабінету, звертались також і сучасні українські дослідники (Яушева-Омельянчик 2000-а, с. 64–76; Яушева-Омельянчик 2000-б, с. 53–62; Зразюк 2006, с. 67–74). На жаль, в усіх цих публікаціях було дано загальну характеристику діяльності К.Ф.Страшкевича на посту завідувача мінц-кабінету і майже повністю відсутні інформація про склад колекції у період з 1865-1868 роки, оцінка його науково-дослідної роботи по складанню каталогів. Крім того, останнім часом було виявлено в архівах значний масив документів, які висвітлюють наукову діяльність К. Ф. Страшкевича, як завідуючого мінц-кабінету і які залишились поза увагою дослідників.

Архівні матеріали з історії мінц-кабінету університету Св. Володимира розпорошені по чотирьом архівним установам м. Києва: науковий архів Національного музею історії України (далі Архів НМІУ), Центральному державному історичному архіві України, м. Київ (далі ЦДІАК України), Державному архіві м. Києва (далі ДАК) та у Науковому архіві інституту археології Національної Академії наук України (далі Архів ІА НАНУ).

Матеріали з історії мінц-кабінету університету Св. Володимира в Архіві НМІУ у зосереджені фонді 1. По-перше, це інвентарні книги так званої «нової» колекції. По-друге – це журнал реєстрації вихідних документів по мінц-кабінету за 1865–1868 роки, в яких міститься цінна інформація про джерела надходження предметів, доповідні до керівництва університету про закупівлю монет, розгляд скарбів, господарську діяльність зберігача К. Ф. Страшкевича.

Не менш важливим джерелом є архівні матеріали, що зберігаються у архіві Інституту археології Національної Академії наук України Ці документи зосереджені у фонді пов'язаному з іс-

торією двох кабінетів університету, а саме мінц-кабінету та музею старожитностей. Тут зосереджене листування з Радою університету, листи відповіді до канцелярії Київського, Волинського і Подільського генерал-губернатора тощо.

Значний масив документів також зосереджений у Державному архіві м. Києва у двох фондах університету Св. Володимира: фонді 16 (листи, розпорядження правління університету) та фонді 465 (звіти про діяльність університету у 1834–1919 роках).

Не менш важлива інформація про діяльність мінц-кабінету є, також, у Центральному державному історичному архіві України, м.Київ у фонді 442 (Канцелярия киевского военного, подольского и волынского генерал-губернатора). Серед документів цього фонду міститься кореспонденція пов'язана з знаходженням скарбів та передачі їх на розгляд до університету. У фонді 707 (Управление Киевского Учебного округа) є документи, що висвітлюють історію формування колекції: придбання до колекції мінц-кабінету скарбів, купівлю монет на аукціонах та у приватних осіб, дарчі про безкоштовні вклади до колекції, формулярні списки про службову діяльність викладачів університету та К. Ф. Страшкевича в тому числі.

Оскільки архівні джерела не збереглись повністю, то інформація про склад колекції та діяльність зберігачів мінц-кабінету доповнюється також друкованими документальними першоджерелами, а саме в часописі «Университетские известия», на сторінках якого публікувались звіти про діяльність Київського університету, протоколи засідань Ради університету тощо. В «Университетских известиях», також, містяться публікації К. Ф. Страшкевича пов'язані з вивченням скарбів.

Кіндрат Федорович Страшкевич (1816–1868) народився у Волинській губернії, у дворянській сім'ї. Його батько служив дрібним чиновником. Середню освіту отримав у Житомирській гімназії і вже в роки навчання проявив здібності до вивчення іноземних мов особливо класичних стародавніх – грецької і латинської. Після закінчення Житомирської гімназії у 1835 році вступив до університету Св. Володимира на історико-філологічний факультет. По закінченні університету у 1839 р. був призначений старшим вчителем латинської мови у Вінницьку гімназію. Проте, вже наступного року був призначений вчителем грецької мови у 2-гу Київську гімназію і тому ж році Радою університету був вибраний ад'юнктом по кафедрі грецької і римської словесності в університеті Св. Володимира, захистив дисертацію на латинській мові, яка була відзначена золотою медаллю. У роки роботи в університеті продовжував вивчати іноземні мови серед яких були як слов'янські – чеська, сербська, болгарська так і інші європейські мови – новогрецька, англійська, французька, швецька, італійська тощо. У 1845 році отримав ступінь магістра класичної словесності.

Після закінчення 25-річчя викладацької діяльності, 15 вересня 1864 року, К. Ф. Страшкевичу продовжили термін перебування на службі на 5 років (ЦДІАК України, ф.707, оп. 30, спр. 361, арк.1–34; Университетские известия, 1865, № 4, с. 7).

У 1865 році Яків Якович Волошинський, який був зберігачем мінц-кабінету з 1852 по 1865 рік, подав рапорт про вихід на пенсію у зв'язку зі станом здоров'я. За новим статутом університету, посаду зберігача мінц-кабінету було скасовано і його зберігання покладено на представника історико-філологічного факультету, як додаткове навантаження. Наступником Я. Я. Волошинського був обраний Кіндрат Федорович Страшкевич – ад'юнкта по кафедрі грецької словесності. Передача нумізматичної колекції розпочалось 21 січня 1865 року, і як пише Страшкевич: «приймання проводилось щоденно за виключенням неділі, святкових днів, або коли той що приймає був зайнятий по службі, або коли той що здає хворів» (Архів НМІУ, ф.1, оп. 1, спр. 42, арк. 1–1зв.).

Як визнавав К. Ф. Страшкевич він був повністю незнайомий з нумізматикою і лише завдяки коментарям і поясненням по кожній з монет, які давав йому Я. Я. Волошинський, він отримував необхідні теоретичні і практичні знання. Як писав К. Ф. Сташкевич: «…нумізматика належить до таких предметів, які через свою складність вивчаються частинами: так один займається виключно грецькими і римськими монетами, інший середньовічними, третій східними, інші зби-

рають і вивчають тільки вітчизняні монети. А у мінц-кабінеті представлені найрізноманітніші монети і не дивно, що знати всі не може навіть досвідчений вчений-нумізмат. Вже у процесі приймання колекції мені довелось розбирати і перші скарби» (Страшкевич 1865, с. 1–2).

У лютому 1865 року на розгляд до мінц-кабінету генерал-губернатором був направлений великий скарб (5035 монет), який знайшов під час копання городу у глиняному горщику селянин с. Сулок Черкаського повіту Трохим Литовченко (ДАК, ф.16, оп. 304, спр.35, арк. 1, 41). Горщик повністю розбився. Наділ селянина знаходиться під самим лісом і за переказами старожил, на цьому місці був колись старий дубовий ліс. Скарб під час знахідки важив до 10 фунтів, проте селянин встиг частину монет продати (ДАК, ф. 442, оп.43, спр. 414, арк. 1–18). Як згодом згадував К. Ф. Страшкевича, цей скарб він атрибутував разом з Я. Я. Волошинським у якості відпочинку від приймання основної колекції і навіть брав частину монет додому щоб прискорити роботу.

Завдяки праці К. Ф. Страшкевича та його попередника Я. Я. Волошинського, поступово змінюється ставлення до скарбів. У першій статті, присвяченій нумізматичним дослідженням, він писав: «Застосування нумізматики у інших науках здається не досить важливим, оскільки вона важлива сама по собі, як наука: вона є їжею для допитливого розуму, що має здібності для неї від природи, або для тих що займаються нею за своїми посадовими обов'язками – наприклад зберігачі мінц-кабінетів, вчені гравери, антиквари і художники-медальєри» (Страшкевич 1865, с. 17). Робота зі скарбами спонукала Кіндрата Федоровича до зміни відношення до предмету його дослідження, а саме, що скарби є не тільки засобом поповнення колекції монетами, але й цінним джерелом, яке дає відомості про історичну, політичну і економічну історію країни. Тому найбільш повна інформація про знахідку: склад, кількість, обставини знаходження є надзвичайно важливими. Саме К. Ф. Страшкевич вперше зробив повний опис скарбу, а згодом і закупив вперше скарб у повному обсязі.

Кіндрат Федорович намагався придбати весь скарб з с. Сулок за 25 рублів сріблом. На його думку, це дало б можливість обміняти деякі з монет цього монетного депозиту на інші монети, яких немає у колекції. Проте, за браком коштів, Правління університету, дозволило лише придбати частину. Після розгляду К. Ф. Страшкевич вирішив залишити для колекції 55 монет і з коштів мінц-кабінету виплатили власнику 6 рублів сріблом (Страшкевич 1866-б, с. 18–28). Вперше опис скарбу було зроблено у повному обсязі. Найстарішою монетою був невизначений шеляг 1584 року, наймолодшою – шеляг прибалтійських володінь Швеції, карбований за часів правління Карла X Густава (1654–1660). У скарбі переважали монети найменших номіналів – шеляги, тернарії, потрійні денарії карбовані у Речі Посполитій на коронному, литовському познанському, лобзівському, ризькому монетних дворах за часів правління Сигізмунда III Вази (1587–1632) та Яна Казимира (1649–1668). Крім того, у його складі представлені монети прибалтійських володінь Швеції часів від Густава II Адольфа (1611–1632) до Карла XI (1660–1697), Бранденбурзько-Прусської держави, Сілезії (князівства Тешинського) та подвійні шотландські пенні Карла I (1625–1649) випущені у 1632–1633 роках*.

В березні 1865 року з канцелярії генерал-губернатора до Ради університету надійшов скарб знайдений селянами Олександром, Кирилом та Григорієм Біленцовими села Черемошнє Ковельського повіту (ЦДІАК України, ф. 442, оп.44, спр.78, арк.1). Скарб складався з 161 стародавньої монети, переважно польських ортів і тимфів (110 одиниць) відкарбованих за часів правління Яна Казимира (1648–1668) та Яна III Собеського (1674–1696). Крім польських монет до складу монетного депозиту входили 49 ортів Бранденбурзько-Прусської держави Фрідріха Вільгельма (1640 –1688) та Фрідріха III (1688–1701, 1701–1713) та два ¼ талера Іспанських Нідерландів (провінція Брабант) Альберта і Єлизавети (1598–1621) та Філіпа IV (1621–1665). Загальна вага скарбу складала 2½ фунти (ДАК, ф. 16, оп. 304, спр. 35, арк. 14; Университет-

* Шотландські подвійні пенні Я. Я. Волошинський і К. Ф. Страшкевич визначили невірно, приписавши карбування цих монет Карлу II (1660–1685), а не Карлу I (1625–1649) (примітка автора).

ские известия 1866-а, с. 28–29, скарб № 104). Після розгляду у колекції залишили лише 8 монет, які К. Ф. Страшкевич оцінив у 4 рублі сріблом. Решту153 монети повернули у канцелярію Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора (Университетские известия 1865, № 6, с. 7).

Приймання нумізматичної колекції було завершено у червні 1865 року, про що було проінформовано відповідним рапортом Ректора університету. На момент закінчення передачі у мінц-кабінеті, нараховувалось 27240 монет і медалей. Крім того, від попереднього зберігача Я. Я. Волошинського, Кіндрат Федорович отримав і майно кабінету та бібліотеку (Архів НМІУ, ф.1, оп.1, спр. 42, арк. 2–3).

Після прийому колекції Кіндрат Федорович зосередився на систематизації нумізматичного зібрання, яке на 1865 рік складалось з окремих колекцій, а саме кременецької, віленської, уманської, луцької і власне нової київської колекції. 28 вересня 1865 року на засіданні історико-філологічного факультету розглянули рапорт К. Ф. Страшкевича про необхідність складання систематичного каталогу колекції, який зробить чудову університетську колекцію широко відомою і доступною. К. Ф. Страшкевич готовий взяти на себе виконання цього важливого завдання, але для успішного завершення цього проекту необхідне закордонне відрядження з метою ознайомлення з міжнародним досвідом. На засідання Історико-філологічного факультету вирішили підтримати ініціативу і звернутись до Ради університету з проханням про виділення необхідних коштів на відрядження К. Ф. Страшкевича до Санкт-Петербургу і далі за кордон з травня 1866 року на 4 місяці з збереження заробітної плати та з додавання на відрядження ще 200 рублів сріблом на місяць. Але і цю пропозицію Кіндрата Федоровича Рада університету не погодила і мрію про ознайомлення з найкращими колекціями Петербургу та Західної Європи прийшлось відкласти на потім.

Після закінчення канікул К. Ф. Страшкевич приступив до викладацької роботи у новому навчальному році і продовжив свої зайняття нумізматикою. З архівних документів, що збереглися, не відомо чи викладав нумізматику К. Ф. Страшкевич для своїх студентів. У розкладі зайнять університету лекції з нумізматики відсутні, але відомо, що К. Ф. Страшкевич проводив практичні зайняття зі студентами щотижня і не виключено, що з нумізматики в тому числі.

Як і навесні, до мінц-кабінету продовжували надходити скарби. У жовтні 1865 від генерал-губернатора до університету надійшов скарб з 163 монет, які знайшов селянин м. Самгородка Бердичівського повіту Демид Гузь (ДАК, ф. 16, оп. 304, спр. 35, арк. 70, 72). Час заховання скарбу – початок XVIII ст. У скарбі переважали монети Речі Посполитої – орти, тимфи, шостаки королів від Яна Казимира до Августа II. Традиційно у ньому також були присутні монети Бранденбургу і Пруссії та Австро-Угорщини. У колекцію мінц-кабінету закупили 4 монети за 4 рублі сріблом (Университетские известия 1866, № 5, с. 12).

У листопаді 1865 року на розгляд К. Ф. Страшкевичу був направлений скарб знайдений селянином с. Кушлін Волинської губернії Кременецького повіту Климом Кравчуком (ДАК, ф.16, оп. 304, спр. 35, арк. 80, 82). За відомостями наданими канцелярією Київського, Волинського, Подільського губернатора скарбі було знайдено без посуду і монет у ньому було «до одного гарнця». У К. Кравчука пристав відібрав 70 мідних монет, а решту власник встиг продати євреям та селянам (ЦДІАК України, ф. 442, оп. 44, спр. 374, арк. 1–1зв.). Серед надісланих до Університету монет були польсько-литовські шеляги Сигізмунда III Вази та шеляги Густава Адольфа та Христини, відкарбовані у прибалтійських володіннях Швеції на монетних дворах Ельбінгу та Риги. У своїй доповідній до Ректора університету К. Ф. Страшкевич зазначав, що подібні монети є у наявності в мінц-кабінеті, але за 30 років дослідження скарбів жодний з скарбів не був придбаний у повному складі. Кіндрат Федорович вважав, що придбання скарбу буде дуже корисним для мінц-кабінету. Крім того, він знову звернувся з проханням надіслати йому всі відомості, які відносяться до обставин знахідки цього монетного депозиту Крім того, він вважав необхідним розіслати відповідний циркуляр всім начальникам міських і сільських відділків поліції, особливо мировим посередникам, щоб при відкритті скарбів збирались де-

тальні відомості про обставини знахідки, але не офіційним шляхом, а приватним чином, у дружніх розмовах, тому що селяни, не розуміючи мети цих розпитів, лякаються і ховають істину, а натомість розповідають вигадані історії (Университетские известия 1866, № 1, с. 34–35). Скарб було придбано у повному складі і записано до каталогу за номерами 6725–6780 (Архів НМІУ, ф. 1, оп. 1, спр. 28, арк. 87 зв. – 88; Страшкевич 1866-в., с. 2–4, скарб № 107; Архів ІА НАНУ, ф. 13, спр. 47, арк. 25, 29).

Ще одна цікава знахідка надійшла у грудні 1865 року. Скарб, що складався з 69 срібних західноєвропейських монет другої половини XVII ст., знайшла селянка Олександра Столярова з села Клинець Овруцького повіту (ЦДІАК України, ф. 442, оп. 44, спр. 623, арк. 1–20; ДАК, ф. 16, оп. 304, спр.35, арк. 105–117). Кіндрат Федорович побажав всі монети залишити у мінц-кабінеті і оцінив їх у 10 рублів сріблом.

У грудні 1865 року у мінц-кабінет університету надійшов ще один великий скарб з 1530 монет з глечиком, який знайшли селяни м. Чигирина Ганна Назаренко та Петро і Михайло Рясики (ДАК, ф. 16, оп. 304, спр. 35, арк. 121–128). Селянка з дітьми повертались з базару додому і у передмісті міста, у піску побачили глиняний горщик, який під час виймання його з ґрунту повністю зруйнувався. У цьому посуді було два шкіряних мішка з овечої шкіри, які повністю згнили. У скарбі були присутні монети, карбовані за часів правління Сигізмунда III Вази та монети 15–17 століття численних володінь Германської (Св. Римської імперії). К. Ф. Страшкевич вважав, що знахідку треба придбати у повному об'ємі для запобігання його розпорошення (ЦДІАК України, ф. 442, оп. 44, спр. 374, арк. 10–15).

В цілому 1865 рр. був для Кіндрата Федоровича надзвичайно напруженим. З 21 січня по 1 червня 1865 року він приймав колекцію від Я. Я. Волошинського. У акті складеному за результатами передачі зазначено, що було прийнято 27 420 монет і медалей та бібліотека і майно мінц-кабінету (Архів НМІУ, фонд 1, оп. 1, спр. 42, арк. 2–3зв.). За звітом університету за 1864–1865 навчальний рік для мінц-кабінету було придбано та подаровано 272 монети. Впродовж 1865 року зберігачі мінц-кабінету Я. Я. Волошинський і К. Ф. Страшкевич розглянули 8 скарбів, які складались 2347 монет і відібрали до колекції 27 екземплярів (Университетские известия 1865, № 9, с. 14). У коментарях до звіту К. Ф. Страшкевич зазначав, що сума на утримання мінц-кабінету в рік становить 150 рублів сріблом є недостатньою і вона має бути як мінімум у двоє більшою бо на таку мізерну суму неможлива утримувати кабінет, а тим більше поповнювати його екземплярами, які в ньому відсутні (Архів НМІУ, ф. 1, оп. 1, спр. 42, арк. 6). Крім того, К. Ф. Страшкевич вважав, що мінц-кабінету необхідні додаткові приміщення. Рада університету пішла на зустріч зберігачу мінц-кабінету і у травні 1866 року колишній карцер став кімнатою для роботи з монетами (Университетские известия 1866, № 7, с. 12–13; Архів ІА НАНУ, ф. 13, спр. 47, арк. 20).

З перших днів свого призначення на посаду завідувача К. Ф. Страшкевич зацікавився історією надходження скарбів до університету та дослідив всі архівні матеріали та записи у інвентарні книги зроблені його попередниками з 1838 по 1865 рік. Спочатку йому допомагав Я. Я. Волошинський, а згодом він продовжував роботу самостійно і закінчив її у квітні 1866 року. У рапорті до Ректора університету, К. Ф. Страшкевич звертається з проханням опублікувати цю працю в «Университетских известиях» (Архів НМІУ, ф. 1, оп. 1, спр. 42, арк. 7зв. – 8; ДАК, ф. 16, оп. 305, спр. 66, арк. 12–14). У трьох номерах «Университетских известий» за 1866 опубліковано 110 скарбів, які складались з 77 661 монети (Страшкевич 1866-а-в). За словами В. Б. Антоновича, ця наукова праця звернула на себе увагу вчених, які займаються нумізматикою та зайняла почесне місце у вітчизняній нумізматичній літературі (Антонович 1884, с. 49–59).

У 1866 році скарби залишались основним джерелом надходження до мінц-кабінету. Особливо «врожайним» був квітень. До мінц-кабінету надійшли чотири цікаві скарби, знайдені у Волинській губернії. Перший знайшов селянин Максим Мазуренко з с. Верхівня Володимирського повіту (ДАК, ф. 16, оп. 305, спр. 66, арк. 1). Під час знахідки скарб складався з 1300 монет. Ці монети селянин відніс священику. На вимогу станового пристава священик сказав, що

це пожертва для церкви, і що лише 3-тя частина цих монет належить селянину. Священиком було надано лише 10 монет (ЦДІАК України, ф. 442, оп. 45, спр. 92, арк. 2). З наданих до університету 10 монет – празькі гроші Іоанна І Люксембурзького (1311–1346), Карла І (1346–1378) та Вацлава III (IV) (1363–1378). Скарб придбали за 3 рублі сріблом (Страшкевич 1867, с. 2, скарб № 1 (111); Архів НМІУ, ф. 1, оп.1, спр. 28, арк. 87зв. – 89).

Наступний скарб знайшов селянин Прохор Гузар при копанні картоплі у м. Городок Луцького повіту (ДАК, ф.16, оп. 305, спр. 66, арк. 2; ЦДІАК України, ф. 442, оп. 39, спр. 349, арк. 1–4; Страшкевич 1867, с. 2–3, скарб № 2 (112)). Монети знаходились у дерев'яному стовпчику, який від удару мотикою зруйнувався. Скарб складався з 22 монет і був досить типовим для скарбів першої половини XVII ст. До його складу входили монети мілких номіналів, а саме півтораки і соліди Речі Посполитої карбовані за Сигізмунда III Вази (1587–1632). Скарб придбали за 2 рублів сріблом (Архів ІА НАНУ, ф. 13, спр. 47, арк. 39; ДАК, ф. 16, оп. 305, спр. 66, арк. 5; Страшкевич 1867, с. № 2 (112)).

Досить типовими для XVII століттям були скарби з с. Тарнавки (Заславський повіт) та с. Бондари (Овруцький повіт) Волинської губернії. Перший знайшов Касян Горбачук (ДАК, ф. 16, оп. 304, спр. 35, арк. 133). З 31 монети цієї знахідки до колекції була придбана за 1 рубль сріблом лише досить рідкісна швецька монета Карла Густава (1654–1660) номіналом у 6 грошей 1659 року карбована у м. Ельбінг (Архів НМІУ, ф. 1, оп. 1, спр. 28, арк. 91зв.– 92; Страшкевич 1867, с. 3–4, скарб № 3 (113); Архів ІА НАНУ, ф.13, спр. 47, арк. 51). Також лише одна монета поповнила колекції мінц-кабінету з скарбу в с. Бондари (ДАК, ф.16, оп. 304, спр. 35, арк.132; Архів НМІУ, ф.1, оп. 1, спр. 28, арк. 91зв. – 92; ЦДІАК України, ф. 442, оп. 45, спр. 101, арк. 1–6; Страшкевич 1867, с. 6–8, скарб 5 (114)). За наданою інформацією скарб з 22 монет було знайдено під час набирання піску селянками Тетяною Груєвою та Марією Кручковою – найстарішою монетою цього депозиту був празький гріш Вацлава III (IV) (1363–1378), а наймолодшою – драйпелькер 1633 Густва Адольфа (1611–1632). З нього за 1 рубль сріблом придбали лише півторак 1626 року з помилкою відкарбований за часів Сигізмунда III (Университетские известия 1866, № 7, с. 23–24). Кіндрат Федорович зробив детальний опис обох монетних знахідок.

Але не з усіх скарбів відбирались монети для колекції мінц-кабінету. Так наприклад зі скарбу з 148 монет першої половини XVII ст., знайденого у 1866 р. селянином з с. Малев Дубенського повіту Волинської губернії Макаром Сенчуком жодна монета не залишилась у колекції (ДАК, ф. 16, оп. 305, спр. 66, арк. 33–35). У своєму звіті до Ради університету К. Ф. Страшкевич пише, що огляд скарбу дає підстави вважати, що його було почищено, оглянуто знаючою людиною і, скоріш за все, цікаві екземпляри гарного збереження були відібрані, погано збережені передані на розгляд в університет. Кіндрат Федорович зробив повний опис знахідки (Страшкевич 1867, с. 6–8, скарб № 5 (114)) і, оскільки серед розглянутих екземплярів відсутні ті, що не представлені в колекції мінц-кабінету, то вирішив повернути власнику (Архів НМІУ, ф. 1, оп. 1, спр. 42, арк. 9зв. – 10).

У серпні 1866 року з Волинської губернії надійшли ще 2 скарби. 3 серпня – скарб з с. Конюшки Дубенського повіту, який складався з 38 монет і був знайдений селянками Параскевою Журбовою та Тетяною Черствою (ДАК, ф. 16, оп. 305, спр. 66, арк.24; ЦДІАК України, ф. 442, оп. 45, спр. 277, арк. 1–5; Страшкевич 1867, с. 8–9, скарб № 6 (115)). За переказами селян на цьому місці вже знаходили скарб тридцять років тому і його склад невідомий. Зі скарбу, знайденого у 1866 р., дубенський справник відібрав 3 монети і надіслав до університету. К. Ф. Страшкевич вирішив, що ці три монети необхідні для університетської колекції і за них можна заплатити власницям 3 рублі сріблом (Архів НМІУ, ф. 1, оп. 1, спр. 28, арк. 95зв. – 96; Страшкевич 1867, с. 8–9, скарб №6 (115); Архів НМІУ, ф. 1, оп.1, спр. 28, арк. 95зв. – 96). Крім того, К. Ф. Страшкевич висловив побажання щоб усі інші монети були надіслані до університету, якщо не для придбання то хоча б для детального опису.

22 серпня 1866 році від священика полтавської єпархії Прилуцького повіту надійшов скарб який важив 3 фунти 38 золотників і складався з 590 срібних монет та 1 золотої (ДАК, ф. 16, оп. 305, спр. 66, арк. 39–56). Скарб знайшов козак Прилуцького повіту с. Полови Давид Черномаз під час оранки його власної землі у невеличкому керамічному горщику (Архів ІА НАНУ,

ф. 13, спр. 47, арк. 38). У скарбі були присутні не тільки монети мілких номіналів – півтораки та трояки, середніх – шестигрошовики та орти, але й були в наявності 18 талерів і флоринів та один дукат. З загальної кількості К. Ф. Страшкевич відібрав 18 монет серед яких був золотий голландський дукат 1661 року, ½ талера Іспанських Нідерландів 1632 року Філіпа IV та 16 талерів нідерландських, германських та швейцарських (Архів НМІУ, ф. 1, оп. 1, спр. 28, арк. 96 зв. – 101; Страшкевич 1867, с. 9–15, Скарб № 7 (117)). К. Ф. Страшкевич оцінив 18 монет у 32 рублі сріблом і зазначив що ця ціна варта цієї знахідки, бо до складу цих монет входить 1 золота монета та 16 високопробних талерів вагою більше ніж 6 золотників кожний (Университетские известия 1867, № 1, с. 11; Архів ІА НАНУ, – ф. 13, спр. 47, арк.53; Архів НМІУ, ф. 1, оп. 1, спр. 28, арк. 96зв. – 101). Половецький скарб став останнім скарбом, опублікованим К. Ф. Страшкевичем в «Университетских известиях».

Не встиг К. Ф. Страшкевич зробити детальний опис скарбу з с. Конюшки. Поки йшла переписка з Дубенським справником про передачу всіх знайдених монет, до Ради університету Св. Володимира надійшла копія розпорядження Волинського губернського правління від 17.11.1866 року № 12979, за яким Раду університету проінформували про те, що згідно з розпорядженням губернатора від 19.07.1866 року № 7563 всі скарби, знайдені на території губернії мають бути надіслані до губернського управління для подальшого відправлення в Імператорську археологічну комісію (Архів ІА НАНУ, ф. 13, спр. 47, арк. 45).

Крім роботи над визначенням і відбором монет зі скарбів до колекції мінц-кабінету, Кіндрат Федорович дбав і про систематичне поповнення колекції монетами, що не були представлені в її основній частині. У своїй доповідній до Ради університету від 9 грудня 1866 року К. Ф. Страшкевич писав, що у колекції досить небагато грецьких стародавніх монет у порівняння з монетами нового часу і, як він вважав, стародавні монети найважливіші для нумізматики, і тому саме на придбання цих монет треба спрямувати всі вільні кошти, які виділялись на утримання мінц-кабінету. К. Ф. Страшкевич просить дозволу Ради університету придбати у купця Тиме з Лейпцигу з колекції архітектора Гейнца (при посередництві книжкового торгівця Завадського) 8 стародавніх грецьких монет за 47 талерів 20 грошей (56 рублів сріблом), які відсутні у основній нумізматичній колекції (Университетские известия 1865, № 2, с. 25; Архів ІА НАНУ, ф. 13, спр. 47, арк. 65). К. Ф. Страшкевич отримав дозвіл на придбання і колекція мінц-кабінету поповнилась чудовими зразками античної нумізматики (Архів ІА НАНУ, ф. 13, спр. 47, арк. 47). Серед найбільш цікавих можна відмітити монети Сицилії, а саме тетрадрахма царя Агафокла (317–289 рр. до н. е.) з зображенням Персефони та Ніки, що увінчує трофей, два різновиди драхм Каппадокійського царя Аріобарзана I (95–62 рр. до н. е.) з зображенням царя та Афіни, три тетрадрахми царів династії Селевкідів: два різновиди тетрадрахм Антіоха VII Евергета (138–129 рр. до н. е.) з зображенням царя і Афіни та царя і орла на носу корабля та тетрадрахма Олександра II Зебіни (129–122 рр. до н. е.) з зображенням царя та Зевса на троні. Монети були записані до каталогу нової колекції під номерами №№ 6944–6951 (Архів НМІУ, ф.1, оп. 1, спр. 28, арк. 105 зв. – 107зв.).

Не тільки завдяки скарбам і закупівлі поповнювалась колеція мінц-кабінету, але й завдяки дарункам небайдужих громадян. Так у 1866 році невеличку колекцію передав приват-доцент ботаніки, викладач університету Яків Якович Вальц (1841-1904). Серед 23 подарованих предметів коронаційний жетон Миколи I, 10 польських повстанських грошей 1831 року, півгріш Олександра Ягеллона (1501–1506) тощо (Архів НМІУ, ф. 1, оп.1, спр. 28, арк. 91зв., 95).

У звіті університету за 1866 цивільний рік зазначено, що колекція збільшилась на 1656 одиниць, з яких 1618 одиниць походили з скарбів. На кінець 1866 року у мінц-кабінеті зберігалось 29 113 монет і медалей. У звіті по мінц-кабінету К.Ф. Страшкевич знову наголошує, що фінансування мінц-кабінету є мізерним (Архів НМІУ, ф. 1, оп. 1, спр. 42, арк. 12зв. – 13).

Недостатність фінансування мінц-кабінету спонукала К.Ф.Страшкевича до пошуку додаткових можливостей для планового поповнення колекції. Кіндрат Федорович допускав можливість обміну або продажу предметів, що широко представлені у мінц-кабінеті на ті які в ньому від-

сутні. Так у жовтні 1866 року, ознайомившись зі стаття К. Ф. Страшкевича в «Университетских известиях», прусський підданий Логе звернувся з листом до К. Ф. Сташкевича з проханням продати деякі монети з Чигиринського скарбу. На свій рапорт про продаж або обмін монет, К. Ф. Страшкевич отримав відмову (ДАК, ф. 16, оп. 305, спр. 66, арк. 62).

У 1867 році Кіндрат Федорович К. Ф. Страшкевич продовжив роботу над описом скарбів. У доповідній до Ректора університету від 26.03.1867 року, він просить опублікувати в «Университетских известиях» опис скарбів, що надійшли на розгляд до мінц-кабінету у 1866 році (Архів НМІУ, ф. 1, оп.1, спр. 42, арк. 15). У передмові до публікації Кіндрат Федорович зазначає, що відповідно до наказу керівництва всі скарби, знайдені на території Волинської губернії, мають бути відправлені до Імператорської Археологічної комісії (Волинське губернське управління від 17.11.1866 р № 12979) (Страшкевич 1867, с. 1). Це стосується навіть тих скарбів, які вже надійшли до розгляду в університет. Така доля спіткала скарб з с. Червоне біля Бердичева, який у 1867 р. знайшли 2 хлопчики, бавлячись з водою струмка. Депозит складався з 158 старовинних срібних монет. Судячи з усього К. Ф. Страшкевич не встиг навіть його розібрати і атрибутувати, як 5.05.1867 від Міністерства внутрішніх справ Волинської губернії до університету прибув наказ про переправлення 158 монет до Імператорської Археологічної комісії (ДАК, ф. 16, оп. 306, спр. 26, арк. 16–23).

У заключному слові до публікації скарбів Кіндрат Федорович писав: «Закінчивши опис скарбів і не очікуючи на нові, я можу зайнятися підготовкою до друку опису стародавніх грецьких і римських монет, що зберігаються у мінц-кабінеті, скільки встигну впродовж двох років, що залишаються мені до завершення служби» (Страшкевич 1867, с. 10).

Проте, хоча і в значно меншій кількості, до мінц-кабінету все ж надходили скарби. Так у вересні 1867 року від мирового посередника 3-ї дільниці Гайсинського повіту Кириєнка надійшов скарб з мілких срібних польських монет у кількості 80 одиниць. Скарб знайшов селянин с. Стражгорода, що знаходиться в помісті графині Олександри Полоцької, Григорій Канаревський, який обробляв землю засіяного ним баштану (Архів ІА НАНУ, ф. 13, спр. 47, арк. 78). Монети, що входять у скарб, датуються 1620–1657 рр. і є монетами польськими, бранденбурзькими та швецькими переважно шелягами. Такі монети були в колекції мінц-кабінету і тому їх повернули власнику (ДАК, ф. 16, оп. 306, спр. 26, арк. 27–29).

У 1867 році К. Ф. Страшкевич продовжував поповнювати колекцію і завдяки закупівлі. Так були придбані 4 античні монети (три мідні і одну золоту) з колекції майора Калачева(ДАК, ф. 16, оп. 306, спр. 26, арк. 7). За ці монети відкарбовані у Пантикапеї та Боспорському царстві за часів правління Савромата II та Рескупорида IV (Архів НМІУ, ф. 1, оп. 1, спр.28, арк. 103зв. – 104зв.) університет сплатив власнику 34 рублі сріблом (Университетские известия 1865, № 2, с. 37).

Продовжувала поповнюватись нумізматична колекція і завдяки безкоштовним передачам. Серед найбільш цікавих надходжень необхідно відмітити два срібних римських денарія Фаустини дружини Марка Аврелія (161–180) та Адріана (113–138), що були знайдені під час оранки поля та подаровані мінц-кабінету наглядачем Золотоношського повітового дворянського училища Труммом (ДАК, ф.16, оп. 306, спр. 26, арк. 1–3; Архів ІА НАНУ, ф. 13, спр. 47, арк. 48; Архів НМІУ, ф. 1, оп. 1, спр. 28, арк. 97зв.–98; Университетские известия 1867, № 3, с.19).

За звітом за 1867 цивільний рік колекція мінц-кабінет збільшився на 106 одиниць і нараховувала 29219 монет і медалей. Серед найбільш значимих надходжень К. Ф. Страшкевич відмічає боспорську золоту монету Савромата II (175–210 рр.), сирійські тетрадрахми Антіоха VII (138–128 рр. до н. е.) та Олександра II Зебіта (129–123 рр. до н. е.).

За Статутом університету всі кабінети університету та мінц-кабінет в тому числі приймали відвідувачів. Щочетверга з 14 до 16 години мінц-кабінет відкривали для бажаючих ознайомитись з колекцією, а для тих відвідувачів, хто бажав ознайомитись з предметом більш поглиблено під керівництвом завідувача кабінетом, було призначено особливі дні і години (Университетские известия 1868, № 10, с. 11). У звітах по мінц-кабінету, нажаль, відсутні відомості про роботу К. Ф. Страшкевича з відвідувачами музею.

Наступний, 1868 рік був також рясний на монетні знахідки, які поки що надходили з Київської губернії. Так до мінц-кабінету від Родомисльського поліцейського управління надійшло 1400 стародавніх монет знайдених селянкою с. Слобідка Ксенією Безсмертною (Архів ІА НАНУ, ф. 13, спр. 4, арк.111; ДАК, ф. 16, оп. 306, спр. 26, арк. 30–39). У приписці до цього документу, зробленою рукою К. Ф. Страшкевича, йдеться про те, що було відібрано до колекції 9 монет, а інші були ретельно описані і повернуті власнику.

У тому ж році надійшов і скарб з села Сидоровичі Мазепинської волості, знайдений селянином Купріяном Вітром при викопуванні канав у власному городі. Скарб складався з 236 монет у глиняному горщику, розбитому від удару заступу. Скарб знайдено в урочищі під селом з назвою Ставки, в якому за місцевими переказами років 80 тому жила заможна людина–пастор. Скарб було запропоновано університету на розгляд з можливістю його придбання (Архів ІА НАНУ, ф. 13, спр. 47, арк. 122–122зв.). Подальша доля цього монетного депозиту невідома.

У 1868 році сума на утримання мінц-кабінету хоча дещо збільшилась і складала вже не 150 рублів, а 204 рублі сріблом (Университетские известия. 1868, № 6, с. 65), але все ще залишалась недостатньою*.

Саме недостатність коштів вимусила К. Ф. Страшкевича придбати так необхідні для колекції античні монети шляхом обміну. До Ради університету звернувся артилерійський капітан Яхимовський з пропозицією придбати у нього дві старовинні мідні монети – одну ольвійську дуже рідкісну з зображенням Пана та лука з горитом вартістю 3 руб. сріблом, а іншу, римську Констанція Хлоя (230–305 рр.), карбовану між 305–306 рр. Власник не бажає їх продавати, а хоче обміняти на дублети з кременецької колекції (ДАК, ф.16, оп. 307, спр. 47, арк. 1). Рада університету дала дозвіл на обмін монет, В результаті на античні монети було обміняно 7 срібних польських монет з колекції Кременецького ліцею карбованих за часів Стефана Баторія, Яна Казимира, Михайла Вишневецького (Архів НМІУ, ф. 1, оп. 1, спр. 13, арк. 93 (185), 93зв.(186), 119 зв. (238),120зв. (240), 124 (247), 126зв. (252).

Судячи з всього, дослідження нумізматичних пам'яток повністю захопило К. Ф. Страшкевича і він все більше вільного від викладацької діяльності часу присвячував роботі у мінц-кабінеті. Не виключено, що саме це викликало бажання навіть і жити поряд у ним. Кіндрат Федорович декілька разів звертався до Правління університету (грудень 1867, травень 1868 року) з проханням надати йому для проживання кімнату на четвертому поверсі університету, що складалась з двох кімнат і яка колись належала механіку Фальбергу. Як пише Кіндрат Федорович, це було б дуже доречно для нагляду за мінц-кабінетом та зручності працювати у ньому.

За свою сумлінну кропітку роботу по зберіганню і примноженню колекції мінц-кабінету К. Ф. Страшкевич не отримував жодної доплати. У своїй доповідній він зазначає, що з введенням у 1863 році нового уставу університету посада зберігача мінц-кабінету, який отримував щорічно 500 рублів сріблом та 200 рублів квартирних, була ліквідована. За новим уставом зберігачем мінц-кабінету призначають когось з викладачів історико-філологічного факультету і він, як людина, що отримала таке значне навантаження крім своїх безпосередніх викладацьких обов'язків, жодної копійки за це не отримував (Архів НМІУ, ф. 1, оп. 1, спр. 42, арк. 19–19зв.). У зверненні історико-філологічного факультету до Ради університету була зроблена висока оцінка діяльності штатного доцента К. Ф. Страшкевича, як зберігача мінц-кабінету. «Страшкевич є спеціалістом своєї справи, і вибір його на цю посаду є надзвичайно вдалим. Ми можемо тільки здогадуватись як багато часу і сил їм було витрачено на вивчення нумізматики і як багато було зроблено завдяки цьому для мінц-кабінету за такий короткий проміжок часу. Результат цієї роботи, на думку представників історико-філологічного факультету, заслуговує гідної

* Для утримання мінц-кабінету надавалось найменше коштів у порівнянні з іншими кабінетами університету. Так, наприклад, для музею вишуканих мистецтв і старожитностей у 1868 році виділено 400 карбованців сріблом, для мінералогічного та палеонтологічного кабінету – 1004 руб. с., для зоологічного кабінету – 1056 рублів тощо. (Университетские известия, 1868, № 6, с. 65).

винагороди» (Университетские известия 1868, № 3, с. 28–31). За свою сумлінну працю К. Ф. Страшкевч отримав 600 рублів сріблом зі спеціальних коштів університету (Университетские известия 1868, № 6, с. 2).

У 1868 році К. Ф. Страшкевич продовжував наполягати на відправленні його за кордон хоча б не у відрядження, а у відпустку. На засіданні Правління Університету 26.01.1868 року зачитали рапорт доцента К. Ф. Страшкевича з проханням дати йому дозвіл на подорож у Італію та Швейцарію на час канікул та ще 28 додаткових днів для поправлення здоров'я. Впродовж цієї подорожі Кіндрат Федорович планував подивитись стародавні пам'ятки та, по можливості, придбати для мінц-кабінету рідкісні давньогрецькі і римські монети (Университетские известия 1868, №3, с. 28).

Влітку 1868 року Кіндрат Федорович відбуває у таку довгоочікувану подорож. Свій останній запис у книзі вихідних листів він зробив 3 червня 1868 року: «…. відбуваю у відпустку за кордон до 13 вересня. У зв'язку з чим, я залишаю ключі від мінц-кабінету у помічника бібліотекара Самойловського…» (Архів НМІУ, ф. 1, оп.1, спр. 42, арк. 21). На початку вересня важко хворим він повертається до Києва. Більше місяця товариші-медики боролись за його життя. Нажаль, всі зусилля залишились марними – 7 жовтня 1868 року Кіндрат Федорович помирає.

На посаду зберігача мінц-кабінету після смерті К. Ф. Страшкевича 18.10. 1868 р., був призначений доцент історико-філологічного факультету Володимир Степанович Іконніков (1841–1923) (ДАК, ф. 16, оп. 403, спр. 182, арк. 1).

Вклад у розвиток нумізматичної науки Кіндрата Федоровича Страшкевича важко переоцінити. Зайняття нумізматикою стало для нього надзвичайно важливим. Впродовж 1865–1868 років колекція нумізматики Київського університету Св. Володимира поповнилась 1785 монетами і медалями. Справжнім захоплення Кіндрата Федоровича стало дослідження скарбів. За його каденції поступово змінюється відношення до скарбів: скарби описують у повному об'ємі, деякі з них закупають повністю. Завдяки його неодноразовим зверненням розпочинають детально описувати обставини знахідки, місце та супровідні матеріали, наявність чи відсутність посуду в якому скарб було заховано. З 1865 по 1868 рік він розглянув і описав 20 скарбів та, піднявши архів мінц-кабінету, підготував та опублікував в «Университетських известиях» за 1866 та 1867 роки 117 скарбів. Ця наукова праця була високо оцінена, вченими що цікавляться археологічними пам'ятками у XIX ст., та не втратила своєї актуальності до сьогоднішнього дня, оскільки у своїх дослідженнях грошового обігу на України, науковці і зараз звертаються до цього надзвичайно цінного джерела.

Список джерел та літератури

Архівні документи

Архів Національного музею історії України (далі Архів НМІУ). Фонд.1. Мінц-кабінет університету Св. Володимира. Опис 1. Справа 13. Описание российских и иностранных медалей и монет Новейших времен хранящихся в кабинете Волынского лицея. Часть I. 209 арк.

Архів НМІУ. Фонд.1. Опис 1. Справа 28. Список медалям и монетам поступившим в минц-кабинет императорского университета Св. Владимира в 1855–1673 гг. , Часть IV, 149 арк.

Архів НМІУ. Фонд 1. Опис 1. Справа 42. Книга исходящих бумаг по минц-кабинету. Январь 1865 – декабрь 1868 г. 21 арк.

Архів Інституту археології Національної академії наук України (далі – Архів ІА НАНУ). Фонд 13. Музей древностей при Киевском университете. Справа 47. Переписка минц-кабинета с Правлением, Советом и библиотекой университета Св. Владимира. 21.01.1865–1870 гг. 195 арк.

Державний архів м. Києва (далі – ДАК). Фонд 16. Университет Св. Владимира. Опис 304. Справа 35. О приобретении для Минц-кабинета в 1865 году. 155 арк.

ДАК. Фонд 16. Опис 305. Справа 66. О приобретении для минц-кабинета в 1866 г. 69 арк.

ДАК. Фонд.16. Опис 306. Справа 26. О приобретении для минц-кабинета. 23.01.1867 р. –14.02.1867 г. 53 арк.

ДАК. Фонд 16. Опис 307. Справа 47. О приобретении для минц-кабинета в 1868 году. 11 арк.

Центральний державний історичний архів України, м.Київ (далі ЦДІАК України). Фонд 442. Канцелярия киевского военного, подольского и волынского генерал-губернатора. Опис 39. Справа 349. Дело о приобретении киевским у-том кладов древних монет, обнаруженных в сс. Городке Ровенского у., Костюшках Овручского у. Бородчиц Владимирского у. Волынской губ., с. Негребовке Радомысльского у. Киевской губ. 22.06.1862–11.06.1865г. 66 арк.

ЦДІАК України. Фонд 442. Опис 43. Справа 414. Дело по представлению Киевского губернского правления о нахождении крестьянином с. Сулок Черкасского у. Киевской губ. клада древних монет в г. Києве. 9.06.1864–11.04.1866. 18 арк.

ЦДІАК України. Фонд 442. Опис 44. Справа 78. Дело о найденных крестьянами с. Черемошна Ковельского у. Волынской губ. древних монетах.16.02–5.11.1865. 17 арк.

ЦДІАК України. Фонд 442. Опис 44. Справа 374. Дело о найденном крестьянами с.Кушлин Кременецкого уезда Волынской губернии древних монет. 25.06.1865–15.05.1866. 31 арк.

ЦДІАК України. Фонд 442. Опис.44. Справа 374. Рапорт Киевского гражданского губернатора от 8.02.1869 г. О найденном крестьянами г. Чигирин Киевской губ. Кладе древних монет. 25.06.1865–15.05.1866). 31 арк.

ЦДІАК України. Фонд 442. Опис 44. Справа 623. Дело найденных крестьянами казенного с. Клинец Овручского у. Волынской губ. Столяровой древних монет. 16.11.1865–28.04.1867). 20 арк.

ЦДІАК України. Фонд 442. Опис 45. Справа 92. Дело приобретении Киевским у-том древних серебряных монет, найденных в м. Городке Луцкого у. и с. Верхнове Владимирского у. Волынской губ. 21.01.1866 –23.01.1867. 18 арк.

ЦДІАК України. Фонд 442. Опис 45. Справа 101. Дело о приобретении Киевским у-том кладов древних серебряных монет, найденных крестьянами с. Бондарей у. Овручский губ.-Волынской губ. 5.03.1866–14.02.1867. 12 арк.

ЦДІАК України. Фонд 442. Опис 45. Справа 138. Представление волынского губернатора от 15.03.1866 г. о найденном в с. Тарнавка Заславского у., Волынской губ. кладе древних серебряных монет. 1866 год. 1 арк.

ЦДІАК України. Фонд 442. Опис 45. Справа 277. Дело о найденном в с. Конюшках Житомирского у., Волынской губ.кладе древних серебряных монет. 30.07–29.10.1866. 5 арк.

ЦДІАК України. Фонд 707. Опис 30. Справа 361. Дело № 361 канцелярии г. Попечителя Киевского учебного округа об оставлении выслужившего 25-летний срок, адъюнкта у-та Св. Владимира статского советника Страшкевича на службе еще на 5 лет и о назначении ему пенсии. 29.09.1864–19.02.1865. 34 арк.

ЦДІАК України. Фонд 707. Опис 27. Справа 439. Дело № 439 канцелярии г. Попечителя Киевского учебного округа об определении адъюнкта у-та Св. Владимира Страшкевича сверх сей должности, преподавателем русского языка в Киевском институте Благородных девиц. 3.10.1861 –31.10.1861. 4 арк.

Література

АНТОНОВИЧ, В. Б.,1884, Нумизматический кабинет. Записки об учебных и учебно-вспомогательных учреждениях университета Св. Владимира / под редакцией В. С. Иконникова. Киев, 1884, 49–59.

ГАРБУЗ, Б. СТРИЖАКОВА, Н., 1996, Польские монеты в Национальном музее Украины. Materialy z I Micdzynarodowej Konferencji Numizmatycznej. «Bilorus. Litwa. Polska. Ukraina. Wspolne dzieje pieniadza». 20–22. 10. 1994. – Warszawa, 1996, 21–30.

ГАРБУЗ, Б. Б., 1996, Нумізматична колекція Національного музею історії України. Вісник Національного банку України. № 3. Київ, 1996, 84–91.

ЗРАЗЮК, З. А., 2006, Из истории нумизматической коллекции университета Св. Владимира. Международная нумизматическая конференция, посвященная 150-летию Национального музея Литвы. Вильнюс, 2006, 67–74.

ЛИННИЧЕНКО, А. И., 1868, Кондратий Федорович Страшкевич. Некролог Университетские известия. № 10. Киев, 1868, 1–10.

СТРАШКЕВИЧ, К. Ф., 1865, По случаю приема университетского минц-кабинета и нумизматического разбора двух недавно открытых кладов. Университетские известия. № 7, Киев, университетская типо-

графия, 1865, 1–19.
СТРАШКЕВИЧ, К. Ф.,1866, Клады рассмотренные в минц-кабинете университета Св. Владимира с 1838 по 1866 год.Университетские известия. № 10. Киев, университетская типография, 1866, 1–38.
СТРАШКЕВИЧ, К. Ф., 1866, Клады рассмотренные в минц-кабинете университета Св. Владимира с 1838 по 1866 год. Университетские известия. № 11. Киев, университетская типография, 1866, 1–30.
СТРАШКЕВИЧ, К. Ф., 1866, Клады рассмотренные в минц-кабинете университета Св.Владимира с 1838 по 1866 год. Университетские известия. № 12. Киев, университетская типография, 1866, 1–43.
СТРАШКЕВИЧ, К. Ф., 1867, Клады рассмотренные в минц-кабинете университета Св. Владимира в 1866 году. Университетские известия. № 10. Киев, университетская типография, 1867, 1–11.
Университетские известия. № 4. Киев, университетская типография,1865.
Университетские известия. № 6. Киев, университетская типография,1865.
Университетские известия. № 7. Киев, университетская типография,1865.
Университетские известия. № 9. Киев, университетская типография,1865.
Университетские известия.№ 10. Киев, университетская типография,1865.
Университетские известия.№ 12. Киев, университетская типография,1865.
Университетские известия. № 1. Киев, университетская типография,1866.
Университетские известия. № 3. Киев, университетская типография,1866.
Университетские известия. № 5. Киев, университетская типография,1866.
Университетские известия. № 7. Киев, университетская типография,1866.
Университетские известия. № 8. Киев, университетская типография,1866.
Университетские известия. № 1. Киев, университетская типография,1867.
Университетские известия. № 3. Киев, университетская типография,1867.
Университетские известия. № 3. Киев, университетская типография,1868.
Университетские известия. № 4. Киев, университетская типография,1868.
Университетские известия. № 5. Киев, университетская типография,1868.
Университетские известия. № 6. Киев, университетская типография,1868.
Университетские известия. № 10. Киев, университетская типография, 1868.
ЯУШЕВА-ОМЕЛЬЯНЧИК, Р. М., 2000, Київський мінц-кабінет у життеописах. Українська нумізматика і боністика. № 1. Київ, 2000, 64–76.
ЯУШЕВА-ОМЕЛЬЯНЧИК, Р. М., 2000, Київський мінц-кабінет у життеописах. Українська нумізматика і боністика. № 2. Київ, 2000, 53–62.

References

ANTONOVICH, V. B., 1884. Numizmaticheskii kabinet. Zapiski ob uchebnykh y uchebno-vspomohatelnykh uchrezhdenyiakh universiteta Sv. Vladymyra / pod redaktsyei V. S. Ikonnikova [Numismatic cabinet. Notes on educational and auxiliary educational institutions of the University of St. Vladimir / edited by V. S. Ikonnikov]. 49–59. [In Russian].
GARBUZ, B., STRIZHAKOVA N., 1996, Polskie monety v Natsionalnom muzee Ukrainy [Polish coins in the National Museum of Ukraine. Materialy z I Micdzynarodowej Konferencji Numizmatycznej. «Bilorus. Litwa. Polska. Ukraina. Wspolne dzieje pieniadza»]. 20–22. 10. 1994, 21–30. [In Russian].
GARBUZ, B., 1996, Numizmatychna kolektsiia Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy. Visnyk Natsionalnoho banku Ukrainy [Numismatic Collection of the National Museum of Ukrainian. Bulletin of the National Bank of Ukraine]. № 3, 84–89. [In Ukrainian].
LYNNYCHENKO, A. Y., 1868, Kondratii Fedorovich Strashkevich. Nekroloh [Kondratii Fedorovich Strashkevich. Obituary]. Universitetskie izvestia, 10. Kiev, universytetskaia typohrafyia,1868, 1–10. [In Russian].
STRASHKEVYCH, K., 1865, Po sluchaiu priema universytetskoho mints-kabyneta i numizmaticheskoho razbora dvukh nedavno otkrytykh kladov. Unyversytetskie izvestyia [On the occasion of the reception of the university Numismatic cabinet and numismatic analysis of two recently discovered treasures]. Universitetskie izvestiia, 7. Kyev, unyversytetskaia typohrafyia, 1865, 1–19. [In Russian].

STRASHKEVYCH, K., 1866, Klady, rassmotrennye v mints-kabinete universiteta Sv. Vladymyra s 1838 po 1866 gg. [The hoards incomes to the numismatic cabinet on the St. Volodymyr University from 1838 to 1866]. Universitetskie izvestia, 10. Kyev, universytetskaia tipohrafiia, 1866, 1–38. [In Russian].
STRASHKEVYCH, K., 1866, Klady, rassmotrennye v mints-kabinete universiteta Sv. Vladymyra s 1838 po 1866 gg. [The hoards incomes to the numismatic cabinet on the St. Volodymyr University from 1838 to 1866]. Universitetskie izvestia, 11. Kiev, universitetskaia tipohrafia, 1866, 1–30. [In Russian].
STRASHKEVYCH, K., 1866, Klady, rassmotrennye v mints-kabinete universiteta Sv. Vladymyra s 1838 po 1866 hh. [The hoards incomes to the numismatic cabinet on the St. Volodymyr University from 1838 to 1866]. Universitetskie izvestia, 12. Kiev, universitetskaia typohrafia, 1866, 1–43. [In Russian].
STRASHKEVYCH, K., 1867, Klady, rassmotrennye v mynts-kabynete unyversiteta sv. Vladymyra v 1866 gody. [The hoards incomes to the numismatic cabinet on the St. Volodymyr University in 1866]. Universitetskie izvestia, 10. Kiev, universitetskaia tipohrafia, 1867, 1–15. [In Russian].
ZRAZIUK, Z., 2006, Iz ystoryy numizmatycheskoi kollektsii universiteta Sv. Vladymira. Mezhdunarodnaia numizmaticheskaia konferentsiia, posviashchennaia 150-letiiu Natsionalnoho muzeia Litvy [From the history of the numismatic collection of the University of St. Vladimir. International Numismatic Conference dedicated to the 150th anniversary of the National Museum of Lithuania], 67–74. [In Russian].
Universitetskie izvestiia, 1865, Kiev, universitetskaia tipografiia, 4. [In Russian].
Universitetskie izvestiia, 1865, Kiev, universitetskaia tipografiia, 6. [In Russian].
Universitetskie izvestiia, 1865, Kiev, universitetskaia tipografiia, 7. [In Russian].
Universitetskie izvestiia, 1865, Kiev, universitetskaia tipografiia, 9. [In Russian].
Universitetskie izvestiia, 1865, Kiev, universitetskaia tipografiia,10. [In Russian].
Universitetskie izvestiia,1865, Kiev, universitetskaia tipografiia, 12. [In Russian].
Universitetskie izvestiia, 1866, Kiev, universitetskaia tipografiia, 1. [In Russian].
Universitetskie izvestiia, 1866, Kiev, universitetskaia tipografiia, 3. [In Russian].
Universitetskie izvestiia, 1866, Kiev, universitetskaia tipografiia, 5. [In Russian].
Universitetskie izvestiia, 1866, Kiev, universitetskaia tipografiia, 7. [In Russian].
Universitetskie izvestiia, 1866, Kiev, universitetskaia tipografiia, 8. [In Russian].
Universitetskie izvestiia, 1867, Kiev, universitetskaia tipografiia, 1. [In Russian].
Universitetskie izvestiia, 1867, Kiev, universitetskaia tipografiia, 3. [In Russian].
Universitetskie izvestiia, 1868, Kiev, universitetskaia tipografiia, 3. [In Russian].
Universitetskie izvestiia, 1868, Kiev, universitetskaia tipografiia, 4. [In Russian].
Universitetskie izvestiia, 1868, Kiev, universitetskaia tipografiia, 5. [In Russian].
Universitetskie izvestiia,1868, Kiev, universitetskaia tipografiia, 6. [In Russian].
Universitetskie izvestiia, 1868, Kiev, universitetskaia tipografiia, 10. [In Russian].
YAUSHEVA-OMELYANCHIK, R., 2000, Kyivskyi mintskabinet u zhytteopysakh. Ukrainska numizmatyka i bonistyka [The Kiev Numismatic cabinet in biographies, Ukrainian Numismatics and Notaphily], 1, 64–76. [In Ukrainian].
YAUSHEVA-OMELYANCHIK, R., 2000, Kyivskyi mintskabinet u zhytteopysakh. Ukrainska numizmatyka i bonistyka [The Kiev Numismatic cabinet in biographies, Ukrainian Numismatics and Notaphily], 2, 53–62. [In Ukrainian].

Кіндрат Федорович Страшкевич – зберігач мінц-кабінету університету Св. Володимира 1865 – 1868 рр.

Статтю присвячено К. Ф. Страшкевичу – зберігачу мінц-кабінету університету Св. Володимира у 1865 – 1868 роках. Основною метою розвідки є дослідити діяльність вченого на посаді зберігача нумізматичної колекції, його вклад у розвиток нумізматичної науки, кількісний і якісний склад нумізматичного зібрання університету у період його каденції. До наукового обігу вводяться нові архівні документи, що висвітлюють постать К. Ф. Страшкевича як зберігача мінц-кабінету університету Св. Володимира, його вклад у дослідження нумізма-

тики та формування нумізматичної колекції університету. Завдяки порівняльному аналізу архівних джерел, що зберігаються в різних архівних установах м. Києва, вдалось визначити основні джерела надходжень пам'яток нумізматики та джерела її формування.

Академічна колекція мінц-кабінету університету Св. Володимира була однією з найбільших і найвідоміших у російській імперії. Вона була створена у 1834 році шляхом передачі до новоствореного Київського університету колекцій Кременецького ліцею (бл. 20 000 тисяч монет і медалей) та Віленського університету (бл. 2000 одиниць). За роки свого існування вона значно поповнилась і за звітом 1915 року складалась з 61560 монет і медалей. Основними джерелами надходження до колекції були скарби, які за наказом Київського, Волинського і Подільського генерал-губернатора з 30-х рр. XIX ст. надходили до університет для розгляду. Крім того, монети і медалі надходили до колекції у дар, закуповувались у приватних осіб, а також з аукціонів.

З 1865 по 1868 рік зберігачем мінц-кабінету університету був Кіндрат Федорович Страшкевич (1816–1868) – випускник Університету Св. Володимира, доцент по кафедри грецької і римської словесності. Під час приймання колекції від попереднього зберігача Якова Яковича Волошинського, Кіндрат Федорович зацікавився скарбами і, піднявши архівні джерела з 1838 року підготував і опублікував в часописі «Университетские известия» за жовтень-грудень 1866 р. та жовтень 1867 року скарби, що надійшли на розгляд до університету. Всього опубліковано 117 скарбів, які складались з 78530 монет (з них лише близько 4000 монет були відібрані для колекції мінц-кабінету). За словами Володимира Боніфатійовича Антоновича, ця наукова праця звернула на себе увагу вчених, які займаються нумізматикою та зайняла почесне місце у вітчизняній нумізматичній літературі.

Завдяки праці К.Ф. Страшкевича та його попередника Я.Я.Волошинського, поступово змінюється ставлення до скарбів. На них нарешті звернули увагу не тільки як на засіб поповнення колекції, але й як на цінне джерело, яке дає відомості про історичну, політичну і економічну історію країни. Саме за каденції К. Ф. Страшкевича, до університетської колекції вперше закупили скарб у повному обсязі.

Нажаль, після 1867 року всі скарби, знайдені на території Київської, Подільської і Волинської губерній, мали відправлятись в Імператорську Археологічну комісію до Петербургу.

Після майже повного припинення надходження скарбів до нумізматичної колекції університету, К. Ф. Страшкевич розпочав роботу над підготовкою до публікації систематичного каталогу давньогрецьких і римських монет.

Цим планам не судилося збутися – 5 (17) жовтня 1868 року Кіндрат Федорович після тяжкої хвороби помирає.

Вклад Кіндрата Федоровича Страшкевича у розвиток нумізматичної науки важко переоцінити. Завдяки його публікаціям ми маємо відомості про значний пласт монетних знахідок на території трьох губерній Російської імперії у 30–60 роках XIX ст. Його науковий доробок не втратив наукового значення і для сучасної нумізматичної науки.

Ключові слова: Київський університет Св. Володимира, мінц-кабінет університету Св. Володимира, К. Ф. Страшкевич, скарби.

Zraziuk Zinaida, Chef of the sector of numismatics,faleristics, medal and bonistics, National museum of Ukrainian history.

Зразюк Зінаїда, завідувач сектору нумізматики, фалеристики, медальєрики та боністики, Національний музей історії України.

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-2140-690X
Received: 30-09-2020
Advance Access Published: October, 2020

https://doi.org/10.17721/2518-1270.2020.62.09

ПІДРОБКА ЗОЛОТИХ МОНЕТ В УКРАЇНІ У XIX – на початку XX ст.

Андрій Бойко-Гагарін

THE GOLD COINS COUNTERFEITING IN UKRAINE IN XIX – THE BEGINNING OF XX CENTURIES

Andrii Boiko-Gagarin

The problem of the money counterfeiting in Russian Empire has long been out of sight of the scientists, in Ukraine doesn't exist any single comprehensive work devoted to the study of this problem. In the period of the Russian Empire rule in Ukraine, the counterfeiting of gold coins acquires its own features and tendencies. This article introduces into the scientific circulation the materials of the state historical archives criminal cases, newspapers and museum collections related to the falsification of the gold coins in Ukraine. During the XVIII century the gold coins were little known to the public, that's why the cases of falsification of them through the historical sources are unknown. Before the middle of the XIX century the counterfeiting of the foreign gold coins was widespread. The traditional crime was clipping of the gold and silver coins, which was also fixed in the studied period. In the late 18th and early 19th centuries, due to the small number of Russian gold coins in the circulation, the counterfeiters used foreign Holland ducats and Ottoman mahmudis as a model. Counterfeiting of the Russian gold coins has been known since the middle of the 19th century. False semi-imperials are known from Ukrainian finds, although analysis of the sources indicates their potential importation from the Baltic provinces, where they were probably manufactured.

With the introduction of the gold standard in Russian Empire, the new coins are rapidly gaining a high popularity. Extensive use of the new gold coins leads to the falsification of almost the entire line of the denominations. Even the rarest gold coin of 7 rubles and 50 kopecks, minted only in 1897, was identified in Zhytomyr. Counterfeits of the gold coins also came to the Ukrainian provinces from the neighboring regions, as in 1911 the fact of importation of the counterfeit imperials was revealed from Nakhichevan.

The First World War has radically changed the principles of the money circulation in Ukraine. The huge was expenses and the financial crisis led to a «coin hunger», the use of money substitutes and speculation with small coins. The gold coins were purposefully withdrawn from the population in exchange for paper banknotes. We suggest that the known today specimens of the counterfeit coins made for the loss of the money circulation could have been made during the financial crisis of the WWI.

Keywords: Russian Empire, Austro-Hungarian Empire, counterfeiting, fraud cheatings, money circulation, fantasy technologies, sales of counterfeits.

Висвітлення проблеми фальшивомонетництва в Україні довгий час залишалось поза увагою наукових пошуків нумізматів, дослідження цього питання з ще дорадянських часів не розглядалось у перспективах розвитку вітчизняної нумізматики. На сьогоднішній день із розсекреченням архівних фондів та підвищення цікавості дослідників до найрізноманітніших проблем в історії України стало можливим якісне наукове дослідження та висвітлення питання підробки грошей в Україні в імперську добу.

Проблеми фінансової історії України у складі Російської імперії комплексно досліджено у багатогранних публікаціях професора В. Орлика, визначивши стан та основні тенденції роз-

© Андрій Бойко-Гагарін

витку державних фінансів (Орлик В., Орлик С. 2019, с. 5–27; Орлик В. 2008, с. 187–195), а також ґрунтовно висвітлюючи основні теоретико-методологічні (Орлик В. 2011-a, с. 96–108) та джерелознавчі проблеми (Орлик В. 2011-b, с. 98–110). Окрему увагу вченим приділено вивченню питання фіскальної політики російського царату в Україні (Орлик В. 2008; Орлик В. 2007; Орлик В. 2004, с. 224–239).

Проблему фальшування грошових знаків в Російській імперії в українській історичній науковій історіографії вивчались В. Коцуром (Kotsur, Boiko-Gagarin 2019), професором С. Орлик (Орлик С. 2018, с. 51–54; Орлик, Бойко-Гагарін 2017) та А. Бойко-Гагаріним (Бойко-Гагарин 2017, с. 57–68; Бойко-Гагарин 2016, s. 103–109; Бойко-Гагарін 2020-a, с. 55–63; Бойко-Гагарін 2020, с. 27–34).

Метою цієї статті є введення у науковий обіг та аналіз процесу фальшування золотих монет в Російській імперії.

Грошова система Російської імперії з усіма своїми основними елементами виникла та почала розвиватись у період з 1700 по 1704 рр. із проведенням грошових реформ Петром I (Спасский 1970, с. 171). Протягом всього XVIII ст. вводились та виводились найрізноманітніші монетні номінали, проводились реформи з перекарбування монет, частково побутували іноземні монети, вдосконалювались елементи захисту, крупні срібні рублеві монети почали зображати деталізовані портрети, зародилась та втілилась в життя десяткова грошова система. Емісія золотих монет з середини XVIII століття відбувалась достатньо спорадично, широкому загалу рідкісні золоті монети – червінці (10 руб.) та пів-імперіали (5 руб.) (Шуст 2009, с. 197) були мало відомі. Нами не виявлено згадок про відробку золотих імперіалів та пів-імперіалів у XVIII столітті, окрім введеного у науковий обіг покритого позолотою мідного червінця 1768 року часу правління Катерини II з колекції Національного музею історії України, який, скоріше за все, є жіночою прикрасою «дукачем», аніж підробкою для збитку грошового обігу (рис. 1) (Бойко-Гагарін 2019-a, с. 14–15).

Рис. 1. Російська імперія, Катерина II, червінець 1768 року. Мідь, позолота. Вага 11,62 г. Колекція Національного музею історії України. Інв. № AU-1270.

20 червня 1810 р. владою було опубліковано Маніфест, який визнавав основою монетної системи срібний рубль, коли в 1 руб. мало міститись 4 золотника, 21 доля чистого срібла. Розмін срібного рубля відбувався на мідну монету, на рівні з якою курсувала також і срібна монета крупніших номіналів. Наступного року відновилось і карбування золотих монет (ДАОО, ф. 88, оп. 1, спр. 48, арк. 99–100). Цікавим є те, що на законодавчому рівні було закріплено класифі-

кацію державних монет на банкові (1 руб. та 50 коп.) та обігові (20, 10 та 5 коп.), окремо виділялась мідна монета. І. Кауфманом вдало відмічено, що при цьому законодавчому визначенні не лишилось місця для золотої монети, хоча її карбування у 1817 р. було відновлено з появою монети номіналом у 5 руб. Поява такої монети суперечила також і тій ідеї, за якої розпочавши карбування золотої монети з іншою назвою (наприклад: імперіал, червінець тощо), зберіглась би можливість змінювати його курсове співвідношення до рубля, натомість розуміння імперіалу як 10 руб. та півімперіалу – як п'яти рублів збереглись фактично до розпаду імперії (Кауфман 1910, с. 181–182). У Монетному Уставі 1857 р. законодавчо відновлено наявність золотої монети в країни, хоча відношення рубля і полтіни до банкових монет лишається (Свод Законов … 1875, с. 12).

Маніфестом від 1 червня 1839 р. кредитні білети прирівнюються виключно до срібної монети (Кауфман 1910, с. 205), залишаючи золото на другорядному плані. Припускаємо, цим можна пояснити відносно незначну кількість відомих підробок золотих монет у XIX ст. Традиційними злочином проти грошової маси було *обпилювання монет* різними способами, що до періоду пізнього Нового часу прирівнювався до фальшивомонетництва (Бойко-Гагарин 2017, с. 49–50). Так, у 1843 р. в м. Одесі виявлено обпилені по краю золоті монети легкої ваги (ДАОО, ф. 1, оп. 153, спр. 7).

До середини XIX століття частіше побутувала підробка срібних російських монет середніх номіналів, фальсифікати золотих монет зазвичай були за прототипом іноземних: османських махмудій (ANRM, ф. 38, оп. 1, спр. 129) чи голландських дукатів (Бойко-Гагарин 2019-b, с. 53–55). Фальшиві російські золоті монети стають широко відомі вже з середини XIX століття. При облаштування гавані на Оболоні у 1897 р. знайдені 37 срібних рублів Катерини II та фальшивий імперіал зразка 1854 р. Справжні три мідні коп. XIX ст. були повернуті рядовому Микиті Матвеєву, який знайшов ці монети (ДАКО, ф. 1, оп. 45, спр. 712).

23 серпня 1862 р. за підробку пів-імперіалів був запідозрений Шансе Абелович Одомичеря, мешканець м. Володимира Волинської губ., який пояснив, що гроші отримав у м. Мінську від єврея Пінхуса Шаца в сумі 150 руб. (30 монет номіналом по 5 руб. – пів-імперіалів) на закупівлю товарів, а повернув наче вже з наявними серед грошей підробками (ДАВоО, ф. 361, оп. 1, спр. 1563, арк. 61–61 зв.). Слід зазначити, що підробки золотих 5 рублевих монет зразка 1830–1860-х рр. є рідкісними у знахідках України, прикладом може бути їх зразок з колекції Національного музею Литви (рис. 2), а отримання грошей з м. Мінську вказує на північний шлях побутування такого роду фальсифікатів. 20 травня 1896 р. «Галичанин» повідомляє про затримання у м. Варшаві великої кількості фальшивих пів-імперіалів, які були виготовлені у високій якості та відрізнялися лише за дзвоном (Галичанин 1896, с. 3).

Рис. 2. Підробка 5 руб. монети зразка 1847–1858 рр.
Колекція Національного музею Литви. Inv. nr. N 20386.

21 лютого 1864 р. за дорученням Київського військового, Подільського та Волинського генерал-губернатора слідчим по справі виникнення у м. Києві фальшивих рублевих та 5 руб. монет доручено звернутись до Піклувальника Київського учбового округу з проханням здійснити в Університеті Св. Володимира їх хімічний аналіз для визначення з якого роду металу виконано вилучені у єврея підозрілі монети та зливок металу. Відправлені монети та речові докази в окремо пронумерованих пакетах з проханням повернути їх після проведення аналізу (ЦДІАК, ф. 707, оп. 30, спр. 2, арк. 49). Таким чином, фальшиві золоті пів-імперіали відомі в Київщини, але факти затримання фальшивомонетників із подібними монетами у Мінську та зберігання такого зразка у музеї в Литві вказує на потенційне завезення їх із балтійських губерній, де вони імовірно виготовлялись.

У 1892 р. під керівництвом міністра фінансів С. Вітте розпочинається процес підготовки до нової грошової реформи, що заклала в основу грошової системи золотий рубль, від 8 травня 1895 р. було дозволено розраховуватись золотими монетами. В процесі підготовки реформи здійснюється невдала спроба зв'язати російську грошову систему із французькою. Нездійсненним залищився спеціальний проект 1895 р. емісії паритетних французьким франкам російських «русів» (Спасский 1970, с. 236). Для потреб нової грошової реформи було необхідним накопичення значної кількості срібних та золотих грошей, що було досягнуто у 1897 р. Для збільшення використання серед населення золотої монети було дозволено сплачувати нею гербові збори. 24 травня того ж року установам Державного банку було дозволено здійснювати купівельні операції із золотою монетою по курсу, встановленому Міністром Фінансів. При цьому золоті монети приймались по номінальній ціні, позначеній на їх полі. Натомість кредитними білетами було встановлено курс 7 руб. 50 коп. за півімперіал (або за 5 руб.), а також 15 руб. кредитними білетами за імперіал золотом. Маніфестом від 3 січня 1896 р. було встановлено повний перехід на золотий стандарт, карбування монет номіналом 5 руб. (або 1/3 імперіалу) суттєво збільшено, основною грошовою одиницею став золотий рубль, рівний 17,424 долям чистого золота (Васюков 1993, с. 14). Для підвищення довіри населення до нової золотої монети (меншого діаметру за попередні 5 руб.) окрім вільного обміну монети на золото Міністром Фінансів було запропоновано виплачувати нею оклади державним службовцям (ДАМО, ф. 480, оп. 1, спр. 116, арк. 3 зв.). У 1898 р. почали карбувати золоту монету номінальною вартістю 10 руб. Імперіали та півімперіали старої емісії продовжували курсувати в грошовому обігу, цінуючись в півтора рази дорожче нових золотих монет (Васюков 1993, с. 14).

З появою нової золотої монети її популярність стала стрімко зростати та відповідно – з'явились підробки практично всіх номіналів золотих монет. Зразком для фальшивомонетників стала також найбільш рідкісна золота монета часів правління імператора Миколи II Романова – *7 руб. 50 коп.*, що карбувалась лише у 1897 р. Про спробу збуту євреєм Б. Остринським монет номіналом 7 руб. 50 коп. у м. Житомирі у крамниці по вул. Полтавська, бажаючи придбати пляшку горілки, повідомляє «Петербургская Газета» 31 березня 1898 р. (Петербургская Газета 1898, с. 4) Не залишився поза увагою і найбільший номінал обігових золотих монет – *15 руб*. Так, у 1907 р. у газеті «Киевлянин» повідомлено про затримання Павла Чернявського та його спільницю Анастасію Кириченко із підробленими 15 руб. (Киевлянин 1907, с. 3)Можливо, що в газеті допущено помилку і було вилучено 15 монет номіналом по 1 руб., але вказівки на метал не зазначено, що могло б конкретизувати зразок підробки монети.

Фальшиві російські монети загальнодержавного зразка, в тому числі підроблені золоті 10 руб. з високою імовірністю, виявлені на території Польщі, збережено у зібранні Національного музею у Варшаві (рис. 3) (Бойко-Гагарін 2020, с. 110–115). Відсутність у фондовій документації музею свідчень про їх надходження наштовхує на думку про потрапляння їх до колекції музею, як окремого приватного зібрання невідомого походження.

Інколи могло статись і так, що в процесі соціальної реакції на викриття фальшивомонетників могли постраждати і невинні особи. Так у 1905 р. населення м. Іллінці Липовецького повіту здійснило погром на маєток майстра монетної справи Альтмана Шмуклера, жорстоко побивши

всіх членів його сім'ї та розбивши в його домі весь посуд та меблі, вважаючи, що саме він є організатором виготовлення розповсюджених в районі фальшивих срібних рублевих та золотих 5 руб. монет, 66 зразків яких було виявлено на даху І. П. Хмельницького, якого і заарештували за підозрою у фальшивомонетництві (Вейсман 1905, с. 6).

Рис. 3. Російська імперія. Тогочасна підробка 10 руб. зразка 1899 р. Національний музей у Варшаві. Інв. № NPO 169855; вага 4,76 г; розмір 22,74 мм.

Часто підробка золотих монет відбувалась паралельно зі срібними. 1 грудня 1910 р. Київський окружний суд виніс вирок мешканцю м. Хабне Радомишльського повіту (нині с. Поліське, Поліського р-ну Київської обл. – Б-Г. А.) – Шаю Хаймову-Шмулеву Вайнерману (рис. 4) за підробку золотих 5 руб., а також срібних рублів та 50 коп. монет (ДАКО, ф. 7, оп. 5, спр. 1331, арк. 3). Можна припустити, що початок фальшивомонетної діяльності розпочинався з виготовлення срібних монет середнього номіналу – 20 чи 50 коп., а при тривалому не викритті зловмисників і отримання ними певного досвіду – починалась підробка золотих монет.

Рис. 4. Шая Вайнерман – підроблювач золотих 5 руб. під час слідства у м. Києві. 1902 р.

Відлуння діяльності фальшивомонетників в Україні виявлено дослідниками у сусідньому від Катеринославської губ. регіоні – Області Війська Донського. В м. Нахічевань-на-Дону про випадки виявлення та затримання фальшивомонетників повідомляли губернатору Катеринославської губ. (Батиев, Саркис 2018, с. 12). 25 січня 1911 р. керівнику Катеринославського губернського жандармського управління було надіслано повідомлення, що згідно даних агентурної розвідки, у поселення м. Єнакієве має прибути із м. Нахічевані деякий громадянин на прізвище Кононенко, якого і було затримано, виявивши у підкладці на грудях в його піджаку фальшиві 10 руб. та дві срібні 1 руб. монети, які той підготував для збуту серед селян на місцевих ярмарках (ЦДІАК, ф. 313, оп. 2, спр. 2580, арк. 1–1зв.). Таким чином ми бачимо, що діяльність фальшивомонетників часто набувала досить широких географічних меж по виготовленню та збуту нелегальної продукції, стаючи міжрегіональною, а інколи – міжнародною. 12 грудня 1911 р. Вінницький окружний суд виніс вирок фальшивомонетнику Янкелю Аронову, що підробляв виключно золоті обігові монети – номіналом 5 та 10 руб., 4 листопада винного було відправлено у Літинську тюрму (ДАВіО, ф. Д-192, оп. 3, спр. 64, арк. 2зв.). За збутом фальшивих монет номіналом у 10 та 5 руб. були затримані персидські піддані у м. Лубнах, у яких виявлено монет на суму 5000 руб. (Киевские Вести 1909, с. 4).

Напередодні Першої Світової війни грошову систему Російської імперії впевнено можна було охарактеризувати як процвітаючу, володіючи надзвичайно широким номінальним рядом монет: мідних номіналом ¼, ½, 1, 2, 3 та 5 коп., срібних 5, 10, 15, 20, 25, 50 коп. та 1 руб., а також золотих 3 та 5 руб., 7 руб. 50 коп., 10 та 15 руб. (Шуст 2009, с. 209). На 1 січня 1914 р. грошова система була стабільною, кредитні білети забезпечені на 100% золотим запасом (Васюков 1993, с. 16). Зі вступом Російської імперії до Першої світової війни наступає новий етап грошового обігу в Україні. Пануюча до початку війни система золотого монометалізму із вільним обміном кредитних білетів на золото зазнала краху. 27 липня 1914 р. імператор Микола II видав наказ про заборону обміну кредитних білетів на золоту монету. Наслідком цього став «монетний голод», або зникнення розмінної монети з обігу. Відчуваючи кризові явища в економіці імперії, населення вимушено тезаврує накопичені статки, підприємливі міняйли постійно намагались виміняти у населення золоті монети на кредитні білети, пропонуючи суттєвий лаж. Про скупку золота повідомляють газети (мовою оригіналу): «По захолустным деревням и селениям уже прокатилась волна особого рода менял. Менялы эти обратили свое внимание на тех казаков, крестьян и инородцев, у которых, по их мнению, есть припрятанные в кубышку сбережения, главным образом золотые монеты. Сначала за 100 р. золотых давали 105–110 руб. бумажками, за последнее время давали уже по 120 р. за 100. Для того, чтобы имеющие золотые деньги были более покладисты, пустили в народ слух, что после войны золотые деньги в обращение не пойдут, и тот, у кого они окажутся, будет наказан» (Вечерняя Газета-а, 1916, с. 2). Інколи лаж досягав 75% вище номінальної ціни монет (Черниговское Слово, 1915, с. 3). Для залучення коштів у золотій монеті у Києві ологошено про можливість купівлі без черги залізничних квитків при оплаті золотою монетою (Киевская Мысль, 1915, с. 3).

Ускладнила ситуацію і політика уряду з примусового вилучення золотих та срібних монет, проведення обшуків, конфіскації. Так, 20 березня 1916 року в Києві було конфісковано золоті монети: «Когда они подъезжали к Киеву, свекор несколько раз пытался соскочить с поезда, мотивируя это обстоятельство тем, что у него хотят отнять деньги. При обычке в кармане свекра обнаружили 439 руб. 55 к., из которых на 265 р. золотых монет 10-рублевого достоинства. Золото у него было отобрано жандармской полицией, а вместо него выданы кредитные билеты» (Вечерняя Газета-b, 1916 г, с. 3). Зростаючі видатки на ведення війни спричинили до падіння курсу рубля та відсутності забезпечення кредитних грошей.

Грошовий обіг в часи Першої світової війни набув своїх особливостей та кардинально змінився, порівняно із довоєнним. Через нестачу дрібної монети в обігу з'явились грошові сурогати, за домовленістю при дрібних угодах в оплату приймали також поштові та гербові марки (Киевская Мысль, 1915, с. 2). З одної сторони, золоті монети були ще більш привабливими в

таких умовах, але тягнуло за собою додатковий ризик – штраф за їх зберігання за неможливості обміняти у касі навіть на кредитні білети – досвідчені касири одразу виявили б підробку. Але поза тим з високою імовірністю можна припустити, що значна кількість відомих на сьогоднішній день підробок монет Російської імперії для збитку грошового обігу могли бути виготовленими в часи «монетного голоду» воєнного часу (Орлик, Бойко-Гагарін 2017, с. 143–164).

Таким чином ми можемо зробити висновок про особливості фальсифікації золотих монет в Україні в часи Російської імперії. У XVIII столітті золоті монети були мало відомі населенню, тому випадків фальсифікації в матеріалах історичних джерел нам невідомо. В цей час поширення набуває підроблена іноземна золота монета.

Підробка золотих російських монет відома з середини XIX століття. Фальшиві пів-імперіали відомі в знахідках України, хоча аналіз джерел вказує на потенційне завезення їх із балтійських губерній, де вони імовірно виготовлялись.

Із введенням у Російській імперії золотого стандарту, нові монети стрімко набувають популярності, що призводить до фальсифікації практично всього номінального ряду. Не стала винятком і найбільш рідкісна золота монета номіналом 7 рублів 50 копійок, що карбувалась лише у 1897 році, підробка якої була виявлена в Житомирі. Згідно даних джерел, фальшивомонетниками зазвичай не фальсифікувалась лише виключно золота монета, незаконні процеси відбувались із використанням паралельно також і срібних обігових монет.

Діяльність фальшивомонетників часто набувала досить широких географічних меж по виготовленню та збуту фальшивих золотих монет, стаючи міжрегіональною, а інколи – міжнародною.

Із вступом Російської імперії у Першу Світову війну процвітаючи та повністю забезпечення грошова система зазнає краху, золоті та срібні монети примусово обмінюються у населення на потреби війни. Імовірно, в час «монетного голоду» активізується підробка власне ставши дефіцитними монет, в тому числі і золотих.

Список джерел та літератури

Архівні документи

Arhiva Naţională a Republicii Moldova, Національний архів республіки Молдова, м. Кишинів, Молдова. (ANRM). Фонд. 38. Бессарабський обласний карний суд (м. Кишинів). Опис. 1. Справа. 129. Справа про звинувачення у виготовленні фальшивої золотої турецької монети мешканців с. Окитаневського Лейдера, Лейбовича, Іцика Абрамовича та ін. Рік 1821. 462 арк.

Державний архів Вінницької обл. (ДАВіО). Фонд Д-192. Прокурор Вінницького окружного суду. Опис 3. Справа 64. Провадження прокурора Вінницького окружного суду по справі Гройсберга, звинувачуваного у підробці грошей. 1911-1916 рр. Арк. 2зв.

Державний архів Волинської обл. (ДАВоО). Фонд 361. Луцький повітовий суд. Опис 1. Справа 1563. Про стягнення грошового штрафу з селян с. Ницовського за розповсюдження фальшивих грошей. Рік 1860. Арк. 61–61зв.

Державний архів Київської обл. (ДАКО). Фонд 1. Київське губернське правління. Опис 45. Справа 712.

Державний архів Київської обл. (ДАКО). Фонд 7. Київське тюремне відділення. Опис 5. Справа 1331. Про висилку на каторгу міщанина Вайнермана за підробку золотих та срібних монет. Рік 1911–1912. Арк. 3.

Державний архів Миколаївської обл. (ДАМО). Фонд 480. Пристав 1-ої Адміралтейської частини м. Миколаєва Херсонської губернії. Опис 1. Справа 116. Циркуляр МВС про впровадження в народний обіг золотої монети. Рік 1896. Арк. 3зв.

Державний архів Одеської обл. (ДАОО). Фонд 1. Управління Новоросійського та Бессарабського Генерал-Губернатора. Опис 153. Справа 7. Про появу в обігу золотої монети легкої ваги. Рік 1843.

Державний архів Одеської обл. (ДАОО). Фонд 88. Одеська портова митниця. Опис. 1. Справа 48. Про відновлення тиснення золотих монет. Рік 1817. Арк. 99–100.

Центральний державний історичний архів України, м. Київ. (ЦДІАК). Фонд 313. Катеринославське губернське жандармське управління, м. Катеринослав. Опис 2. Справа 2580. Повідомлення пристава

Петрівських заводів про збут фальшивих грошей у Бахмуті. Рік 1911. Арк. 1–1зв.
Центральний державний історичний архів України, м. Київ. (ЦДІАК). Фонд 707. Канцелярія попечителя Київського навчального округу, м. Київ. Опис 30. Справа 2. Справа канцелярії Г. Піклувальника Київського учбового округу з перепискою про різні предмети, що здійснювалась протягом 1864 року. Рік 1864. Арк. 49.

Газети

В поисках золота. Вечерняя Газета. № 1011. Суббота, 19 марта. Киев, 1916, с. 2.
Исчезновение разменной монеты. Черниговское Слово. № 2495. 18 августа. Чернигов, 1915, с. 3.
Монетный голод. Киевская Мысль. № б/н. Пятница, 11 сентября. Киев, 1915, с. 2.
Отобрание золота. № 1012. Воскресенье, 20 марта. Киев, 1916 г., с. 3.
Поддельныи полуимпериалы. Галичанин. Ч. 101. 8 (20) мая. Львов, 1896, с. 3.
Привлечение золота. Киевская Мысль. № 222. Среда, 12 августа. Киев, 1915, с. 3.
Сбытчик фальшивых полуимпериалов. Петербургская Газета. № 88. 31 марта. Санкт-Петербург, 1898, с. 4.
Сбытчики фальшивых монет. Киевлянин. № 288. Киев, 1907, с. 3.
Фальшивомонетчики. Киевские Вести. № 214. 12 (25) августа. Киев, 1909, с. 4.

Музейні колекції

Національний музей історії України. Російська імперія, Катерина II, червінець 1768 року. Інв. № AU-1270.
Національний музей Литви. Російська імперія. Тогочасна підробка монети 5 руб. зразка 1847–1858 рр. Інв. № N 20386.
Національний музей у Варшаві. Російська імперія. Тогочасна підробка 10 руб. зразка 1899 р. Інв. № NPO 169855.

Література

GRIMALAUSKAITE, D., 2016, Remecas E. Pinigai Lietuvoje. Vilnius.
KOTSUR, V., BOIKO-GAGARIN, A., 2019, Napoleon Russian forged assignations in Naddnipriansh chyna (over Dnipro land). East European historical bulletin. Issue 11. Drohobych, p. 66–77. DOI: 10.24919/2519-058x.11.170701.
БАТИЕВ, Л., САРКИС, К., 2018, К вопросу о фальшивомонетничестве в российской провинции (Нахичевань-на-Дону, середина XIX с.). Вестник Нижегородской академии МВД России. № 2 (42). Нижний Новгород.
БОЙКО-ГАГАРИН, А. С., 2019, Подделки денежных знаков XIX–XX века в собрании Национального исторического музея Республики Беларусь. Банковский вестник. № 12 (677). Минск: Национальный банк Республики Беларусь, 53–55.
БОЙКО-ГАГАРИН, А. С., 2017, Половина матрицы фальшивомонетчика для подделки рубля Николая II Романова. Банковский вестник. № 12 (653). Минск, 57–68.
БОЙКО-ГАГАРИН, А. С., 2016, Фальсификация монет и банкнот в Польше до 1917 года по материалам украинской газетной периодики. Studia I Materialy «Forum Numizmatyczne, Pieniadz I Mennice». № 1. Bialystok, 103–109.
БОЙКО-ГАГАРИН, А. С., 2017, Фальшивомонетничество в Центральной и Восточной Европе в эпоху Средневековья и раннего Нового времени. Киев: «Украинская конфедерация журналистов», 49–50.
БОЙКО-ГАГАРІН, А. С., 2020, Особливості лінгвістичної термінології щодо фальшивомонетників в Російській та Австро-Угорській імперії у XIX – поч. XX ст. Етнічна історія народів Європи. Випуск 60. Київ, с. 55–63. DOI: 10.17721/2518-1270.2020.60.06
БОЙКО-ГАГАРІН А. С., 2019, Позолочений червінець Катерини II із зібрання НМІУ. Нумізматика і Фалеристика. № 1. Київ, 14–15.
БОЙКО-ГАГАРІН, А. С., 2020,Тогочасні підробки монет Російської імперії у зібранні Національного музею у Варшаві. Речі і образи: матеріали конференції «Спеціальні історичні дисципліни в контексті «речового» та «візуального» поворотів європейської гуманітаристики» (4 жовтня 2019 р., м. Київ). Відпов. ред. Ольга Ковалевська; упоряд. Світлана Блащук, Геннадій Боряк, Ольга Ковалевська. Київ: Ін-т історії України Національної академії наук України, 110–115.
БОЙКО-ГАГАРІН, А. С., 2020, Шахрайство навколо фальшивомонетництва у Російській та Австро-Угорській імперіях у XIX–XX ст. Етнічна історія народів Європи. Випуск 61. Київ, 27–34. DOI: 10.17721/2518-1270.2020.61.03

ВАСЮКОВ, А. И., 1993, Бумажные деньги России и СССР / А. И. Васюков, В. В. Горшков, В. И. Колесников, М. М. Чистяков. СПб: Политехника.
ВЕЙСМАН, Л., 1905, Клад фальшивых монет. Киевские Новости. № 70. 25 марта (7 апреля). Киев, с. 6.
КАУФМАН, И. И., 1910, Серебряный рубль в России от его возникновения до конца XIX века. Записки нумизматического отделения Императорского русского археологического общества. Под ред. М. Г. Деммени. Том II. Вып. I–II. С.-Петербург: Типо-Литография Б.М. Вольфа, 181–182.
ОРЛИК, В. М., 2011, Державні фінанси Російської імперії першої половини XIX ст.: стан та основні тенденції. Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. Вип. 30. Ізмаїл, 96–108.
ОРЛИК, В. М., 2008, Методологічні аспекти дослідження проблем податкової політики в українських губерніях Російської імперії у першій половині XIX ст. Український історичний журнал. № 5, 187–195.
ОРЛИК, В. М., 2008, Податкова політика уряду Російської імперії в кінці XVIII – середині XIX ст.: автореф. дис. ... доктора іст. наук. Переяслав-Хмельницький ДПУ ім. Григорія Сковороди. – К., 36 с.
ОРЛИК, В. М., 2007, Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період: монографія. Кіровоград: Імекс-ЛТД,. 631 с.
ОРЛИК, В. М., 2004, Проблеми історії податкової політики Російської імперії в українському селі кінця XVIII – початку XX ст. в «аграрній» історіографії. Історія України. Маловідомі імена, події, факти. (Збірник статей). Випуск 27. К.: Інститут історії НАН України, 224–239.
Орлик, В. М., 2011, Фонди міністерства фінансів у Російському державному історичному архіві. Студії з документознавства, архівознавства та спеціальних галузей історичної науки. Вип.1. Кіровоград: КНТУ, 98–110.
ОРЛИК, В. М., ОРЛИК, С. В., 2019, Теоретико-методологічні та джерелознавчі проблеми економічної історії України. Універсум історії та археології. Том 2 (27). Вип 2. Дніпро, 5–27.
ОРЛИК, С. В., БОЙКО-ГАГАРІН, А. С., 2017, Фальшивомонетництво в Україні в роки Першої світової війни. Український нумізматичний щорічник. Переяслав-Хмельницький. № 1, 143–164.
ОРЛИК, С. В., 2018, Российские фальшивые кредитные билеты в Галиции в годы Первой мировой войны. Банкаускі Веснік. Минск, (2), 51–54.
Свод Законов Российской империи, издания 1857 года. Том Седьмой. Уставы монетный, горный и о соли. Санкт-Петербург: Типография Второго Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1875.
СПАССКИЙ, И. Г., 1970, Русская монетная система. Историко-нумизматический очерк. Изд. 4. Ленинград: Аврора.
ШУСТ, Р. М., 2009, Нумізматика. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні. Навч. пос. 2-ге вид. Київ: Знання, 209.

References

BATIEV, L. & SARKIS, K., 2018, K voprosu o fal'shivomonetnichestve v rossiiskoi provincii (Nahichevan'-na-Donu, seredina XIX s.) [To the question of counterfeiting in the Russian province (Nakhichevan-on-Don, the mid–19th century)]. Vestnik Nizhegorodskoi akademii MVD Rossii. [Bulletin of the Nizhny Novgorod Academy of the Ministry of Internal Affairs of Russia]. 2 (42). 12. [In Russian].
BOIKO-HAHARIN, A. S., 2019, Pozolochenyi chervinets Kateryny II iz zibrannia NMIU [The gold platted chervinets of Catherine II from the collection of NMUH]. Numizmatyka i Falerystyka. 1. 14–15. [In Ukrainian].
BOIKO-HAHARIN, A. S., 2020, Shakhraistvo navkolo falshyvomonetnytstva u Rosiiskii ta Avstro-Uhorskii imperiiakh u XIX–XX st. [The cheatings with the money counterfeiting in Russian and Austro-Hungarian Empires in XIX – the beginning of XX cent]. Etnichna istoriia narodiv Yevropy. [Ethnic history of European nations]. Kyiv. (61), 27–34. DOI: 10.17721/2518-1270.2020.61.0. [In Ukrainian].
BOIKO-HAHARIN, A. S., 2020, Osoblyvosti linhvistychnoi terminolohii shchodo falshyvomonetnykiv v Rosiiskii ta Avstro-Uhorskii imperii u XIX – poch. XX st. [Features of the linguistic terminology regarding counterfeiters in Russian and Austro-Hungarian Empires in XIX – the beginning of XX century]. Etnichna istoriia narodiv Yevropy. [Ethnic history of European nations. Kyiv. (60), 55–63. DOI: 10.17721/2518-1270.2020.60.06. [i[In Ukrainian].
BOIKO-HAHARIN, A. S., 2020, Tohochasni pidrobky monet Rosiiskoi imperii u zibranni Natsionalnoho muzeiu u Varshavi [The old forgeries of the Russian Empire coins in the collection of the National Museum in Warsaw]. Abstract of papers: Rechi i obrazy: materialy konferentsii «Spetsialni istorychni dystsypliny v konteksti «rechovoho» ta «vizualnoho» povorotiv yevropeiskoi humanitarystyky. [Institute of History.Epy things and images: Abstracts of papers: «Special Historical Disciplines in the Context of epy «Material» and «Visual» turns of the European humanities»], 110–115. [In Ukrainian].
BOJKO-GAGARIN, A. S., 2017, Fal'shivomonetnichestvo v Central'noi i Vostochnoi Evrope v epokhu

Srednevekov'ia i rannego Novogo vremeni [The coin counterfeiting in Central and Eastern Europe in the Middle age and early Modern time]. Kiev: Ukrainskaia konfederatsiia zhurnalistov. [In Russian].
BOJKO-GAGARIN, A. S., 2019, Poddelki denezhnyh znakov XIX–XX veka v sobranii Naysional'nogo istoricheskogo muzeia Respubliki Belarus' [Money counterfeits of the 19th – 20th centuries in the collection of the National Historical Museum of the Republic of Belarus]. Bankovskii vestnik. 12 (677), 53–55. [In Russian].
BOJKO-GAGARIN, A. S., 2017, Fal'sifikacija monet i banknot v Pol'she do 1917 goda po materialam ukrainskoi gazetnoi periodiki [Falsification of coins and banknotes in Poland until 1917 according to the materials of the Ukrainian newspaper periodicals]. Abstract of papers: Forum Numizmatyczne, Pieniadz I Mennice [The numismatic forum, money and mints], 103–109. Bialystok. [In Russian].
BOYKO-GAGARIN, A. S., 2017, Polovina matrytsy falshivomonetchika dlya poddelki rublia Nikolaiia II Romanova [Half of the counterfeiter's mold to fake the ruble of Nikolai II Romanov]. Bankovskiy vestnik [The Banking Bulletin]. Minsk, 12(653), 57–68. [In Russian].
GRIMALAUSKAITE, D. & REMECAS, E., 2016, Pinigai Lietuvoje [The Lithuanian money]. Vilnius. [In Lithuanian].
KAUFMAN, I. I., 1910, Serebrjanyi rubl' v Rossii ot ego vozniknoveniia do kontsa XIX veka [Silver ruble in Russia from its occurrence to the end of the XIX century]. Zapiski numizmaticheskogo otdeleniia Imperatorskogo russkogo arheologicheskogo obshhestva. Vol. II. Ed. I–II. S.-Peterburg: Tipo-Litografija B.M. Vol'fa. [In Russian].
KOTSUR, V. P. & BOIKO-GAGARIN, A. S., 2019, Napoleon russian forged assignations in Naddnipriansh chyna (over Dnipro land). East European historical bulletin. (11). 66–77. DOI: 10.24919/2519-058x.11.170701. [In English].
ORLIK, S. V., 2018, Rossiiskie fal'shivye kreditnye bilety v Galicii v gody Pervoj mirovoi voiny [Russian fake credit tickets in Galicia during the First World War]. Bankauski Vesnik, 2, 51–54. [In Russian].
Orlyk, S. V. & Boiko-Haharin, A. S., 2017, Falshyvomonetnytstvo v Ukraini v roky Pershoi svitovoi viiny [Money counterfeiting in Ukraine during the WWI]. Ukrainskyi numizmatychnyi shchorichnyk [The Ukrainian Numismatic Annual], (1), 143–164. [In Ukrainian].
ORLYK, V. M. & ORLYK, S. V., 2019, Teoretyko-metodolohichni ta dzhereloznavchi problemy ekonomichnoi istorii Ukrainy [Theoretical-methodological and source problems of economic history of Ukraine]. Universum istorii ta arkheolohii. [Universum of history and archeology]. Vol. 2 (27). Ed. 2. Dnipro, 5–27. [in Ukrainian].
ORLYK, V. M., 2004, Problemy istorii podatkovoi polityky Rosiiskoi imperii v ukrainskomu seli kintsia XVIII – pochatku XX st. v «ahrarnii» istoriohrafii [The problems of the history of the tax policy of the Russian empire in the Ukrainian suburb in the end of the XVIII – the beginning of the XX cent in the «agricultural» historiography]. Istoriia Ukrainy. Malovidomi imena, podii, fakty [The history of Ukraine. Unknown names, events and facts]. (27), 224–239. [In Ukrainian].
ORLYK, V. M., 2007, Podatkova polityka Rosiiskoi imperii v Ukraini v doreformenyi period: monohrafiia [Tax policy of the Russian Empire in Ukraine in pre-reform period: a monograph]. Kirovohrad: Imeks-LTD. [In Ukrainian].
ORLYK, V. M., 2008, Podatkova polityka uriadu Rosiiskoi imperii v kintsi XVIII – seredyni XIX st. [The Tax policy of the government of the Russian Empire in the late XVIII – mid XIX centuries]. (Extended abstract of Doctor's thesis). 36 p. [In Ukrainian].
ORLYK, V. M., 2008, Metodolohichni aspekty doslidzhennia problem podatkovoi polityky v ukrainskykh huberniiakh Rosiiskoi imperii u pershii polovyni XIX st. [The methodological aspects of the study of tax policy issues in the Ukrainian provinces of the Russian Empire in the first half of the XIX century]. Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian Historical Journal]. 5, 187–195. [In Ukrainian].
ORLYK, V. M., 2011, Fondy ministerstva finansiv u Rosiiskomu derzhavnomu istorychnomu arkhivi [The funds of the Ministry of Finance in the Russian state historical archives]. Studii z dokumentoznavstva, arkhivoznavstva ta spetsialnykh haluzei istorychnoi nauky. [The documentological, archival studies and the special branches of the historian csience]. (1), 98–110. [in Ukrainian].
ORLYK, V. M., 2011, Derzhavni finansy Rosiiskoi imperii pershoi polovyny XIX st.: stan ta osnovni tendentsii [The state finances of the Russian Empire in the first half of the XIX century: the condition and main tendencies]. Naukovyi visnyk Izmailskoho derzhavnoho humanitarnoho universytetu [The science bulletin of the Izmail state university of humanities]. (30), 96–108. [In Ukrainian].
SHUST, R. M., 2009, Numizmatyka. Istoriia hroshovoho obihu ta monetnoi spravy v Ukraini [Numismatics. History of monetary circulation and monetary affairs in Ukraine]. 2nd Ed. Kyiv: Znannia. [in Ukrainian].
Spasskij, I. G., 1970, Russkaja monetnaja sistema. Istoriko-numizmaticheskij ocherk [Russian monetary system. Historical-numismatic essay]. Ed. 4. Leningrad: Avrora. [In Russian].
VASJUKOV, A. I., 1993, Bumazhnye den'gi Rossii i SSSR [The paper money of Russia and USSR]. Politehnika. [In Russian].
VEJSMAN L., 1905, Klad fal'shivyh monet. Kievskie Novosti. № 70. 25 marta (7 aprelia). Kiev, s. 6. [In Russian].

Підробка золотих монет в Україні у XIX – поч. XX ст.

Проблема підробки грошей у Російській імперії тривалий час перебувала поза полем зору науковців, в Україні відсутня єдина комплексна праця, присвячена вивченню цього питання. В часи Російської імперії в Україні підробка золотих монет набуває своїх особливостей та тенденцій. В цій статті введено в науковий обіг матеріали карних справ державних історичних архівів, замітки газет та музейні предмети, що мають відношення до фальсифікації золотих монет в Україні. У XVIII столітті золоті монети були мало відомі населенню, тому випадків фальсифікації в матеріалах історичних джерел нам невідомо. В цей час поширення набуває підроблена іноземна золота монета. Традиційним злочином було обпилювання золотих та срібних монет по кружку, що також зафіксовано в досліджуваному періоді. У кінці XVIII та у першій половині XIX століття через малу чисельність російських золотих монет фальшивомонетниками в якості зразка використовуються іноземні голландські дукати та османські махмудії. Підробка золотих російських монет відома з середини XIX століття. Фальшиві пів-імперіали відомі в знахідках України, хоча аналіз джерел вказує на потенційне завезення їх із балтійських губерній, де вони імовірно виготовлялись.

Із введенням у Російській імперії золотого стандарту, нові монети стрімко набувають популярності. Широке використання нових золотих монет призводить до фальсифікації практично всього їх номінального ряду. Не стала винятком і найбільш рідкісна золота монета номіналом 7 рублів 50 копійок, що карбувалась лише у 1897 році, підробка якої була виявлена в Житомирі. Підробки золотих монет потрапляли до українських губерній також із сусідніх регіонів, як у 1911 році виявлено факт завезення з метою збуту фальшивих імперіалів із Нахічевані.

Докорінно змінила засади грошового обігу в Україні Перша Світова війна. Величезні видатки та криза в імперії призвела до «монетного голоду», використання грошових замінників та спекуляцій із дрібними монетами. Золоті обігові монети цілеспрямовано вилучають у населення, обмінюючи на паперові грошові знаки. Ми припускаємо, що відомі на сьогоднішній день зразки тогочасних підробок монет для збитку грошового обігу могли бути виготовленими під час фінансової кризи часів Першої Світової війни.

Ключові слова: Російська імперія, фальшивомонетництво, червінець, імперіал, фотокартка, Балтія.

Boiko-Gagarin Andrii, Candidate of Historical Sciences, National museum of Ukrainian history.

Бойко-Гагарін Андрій, кандидат історичних наук, Національний музей історії України.

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-4610-3665
Received: 14-06-2020
Advance Access Published: October, 2020

https://doi.org/10.17721/2518-1270.2020.62.10

КОНТРАБАНДНА ТОРГІВЛЯ У КИЇВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ 1790-х рр.

Любомир Губицький

SMUGGLING TRADE IN KYIV PROVINCE AT THE END OF THE 1790–1800

Lyubomyr Hubytskyy

The state treasury has been and remains one of the first concerns of either state rulers or civil servants. Revenues to the treasury are conducted through the taxation of citizens engaged in production and services. Some taxpayers use ways to evade taxes. Illicit trade has been an important segment of tax evasion for people involved in services and trade. The Russian authorities issued legislative acts, in particular, imperial decrees in order to prevent this illegal activity. In the 1790s, trade transactions were determined by customs tariffs and imperial decrees of Catherine II and Paul I. Ports, customs, communication lines, the process of transportation, registrations, sale of goods were regulated. The Russian legal framework encouraged both to the effective work of customs and to the active involvement of the population of border settlements. Financial and monetary rewards remained the main incentive in the fight against illegal, uncustomed import of goods. Citizens (subjects) who were able to detect illegal goods received the entire consignment of goods after paying all duties. Smugglers found guides for unsanctioned crossing the border among the population of border villages, avoiding state restrictions, using means of transport available at the end of the 18th century (animal-powered transport). Customs, which had remained from the time before the Partitions of the Commonwealth, were located on the territory of Kyiv Province. Customs controlled land and river communication lines. Customs and supervisory bodies, namely local police and trade representatives of state city magistrates were involved in anti-illicit trade activities. The documents recorded cases of fictitious payment of duties by merchants who crossed the state border and the customs area of Kyiv Province. The state and personal interest was sufficient for the risks taken by customs officers, residents of border villages and merchants involved in illicit trade.

Keywords: Kyiv province, international trade, smuggling, merchants, Russian Empire.

Необхідність чіткого контролю над транскордонними операціями завжди була запорукою наповнення державної скарбниці у всі часи і у всіх народів. Контроль над процесом зовнішньої торгівлі був вкрай затребуваним через схильність як учасників торговельного процесу, так і митників до оборудок, що не зовсім відповідали законодавству. Актуальність дослідження контрабанди у Київській губернії 1790-х роках викликана як пошуками причин сучасної контрабанди, так і контрабанди XVIII ст.

Попередні покоління вчених та сучасні дослідники зосереджували свою увагу на вивченні як загальних закономірностей функціонування економіки XVIII ст. в Російській імперії (Гулишамбаров 1890); (Очерки 1959); (Тимочко 2001); (Конотопов 2001); (Сметанин 2002); (Орлик 2008), Київської губернії (Фундуклей 1852); (Щербина 1929), так і особливостей внутрішньої і зовнішньої торгівлі (Гордуновський, Гуржій, Реєнт 2017). Безпосередньо на дослідженні боротьби з контрабандою, але в Волинській губерній, зупинялася О. Карліна (Карліна 2018). Тому доречним залишається дослідження контрабанди в Київській губернії наприкінці XVIII ст.

Зважаючи на мету статті завданнями визначено: встановлення кола учасників контрабанди та державних службовців, які зобов'язані були із нею боротися; виявлення місця, маршрути, якими користувалися контрабандисти; дослідження способів, методи і схем здійснення контрабанди.

© Любомир Губицький

Як слушно відзначила О. Карліна, для контролю за перетином кордону підданими двох держав і переміщенням товарів уже в серпні 1795 р. були відкриті митниці у Волочиську Старокостянтинівського й Радивилові Кременецького повітів і Володимирі-Волинському. Через два роки з Володимира-Волинського митницю перевели в Рожеямполь (Устилуг) Володимир-Волинського повіту (Карліна 2018, с. 278–291. Поява вищеназваних митниць пов'язана із результатами ІІІ поділу Речі Посполитої. Але стара система митниць, у тому числі, у Київській губернії, продовжувала діяти.

Турбота найвищої влади Російської імперії щодо митниці свідчила про вагомість митних прибутків для державної скарбниці. Але наприкінці XVIII ст. держава не могла отримувати усі можливі надходження з митниці саме через контрабанду. Хоча держава й набувала вагомі прибутки від стягнення мит з імпортних та експортних товарів. Так, в 1795 р. лише в одній Васильківській митниці з імпортних (2%) та експортних (1%) товарів на користь губернського міста отримано 1367 крб., які відіслано в Київську міську думу. А також зібрано з купців цивільних митних зборів (рос. – статских пошлинных сборов) за вказаний період 71382 крб. (ДАКО, ф. 280, оп.166, спр. 4357, арк. 6).

Власники товарів, в більшості випадків, сплачували визначені законом мита. Але траплялися випадки, коли купці лише декларували сплату мит. Наприклад, в останній рік існування Польщі – 1795 р. – купець Климовської слободи Могилівського намісництва Хома Злуніцин разом з приказчиком Петром Елисеєвичем Чиркою транзитом через Козаровицьку митницю в Київській губернії сплавляв Дніпром щогловий ліс з Польщі до Кременчука та заявив, що сплатив мита 25 карбованців асигнаціями. Після тривалого листування між Київським губернським правління, Київської казенної палати виявився факт транзиту лісу, але сплата мита не була підтверджена службовцями Козаровицької митниці (ДАКО, ф. 280, оп. 200, спр. 109, арк. 2). А за звітами 1799 р. виявилося, що купець Злуніцин торгував в Польщі завезеною з Росії сіллю, а в Росії рогожами, завезеними з Польщі безмитно. Про вказані факти Київська казенна палата повідомляла Київського цивільного губернатора Василя Милашевича (ДАКО, ф. 280, оп. 200, спр. 109, арк. 7).

Одним із вагомих чинників зростання значення єврейської торгівлі було те, що євреї не гребували скористатися контрабандою. Але цей чинник зустрів супротивника у вигляді державних селян прикордонних сіл, які могли отримати все вилучене незаконне контрабандне майно у вигляді винагороди як конфіскованого. Так, 13 серпня 1795 р. в Київську казенну палату з Васильківської прикордонної митниці повідомили про те, що державні селяни Григорій Пустовойтенко, Федот Козаченко, Петро Попович села Плісецького Київського повіту виявили підозрілі дії євреїв. А саме, що 3 серпня зранку прибули в село Плісецьке євреї, на п'яти возах з товаром і зупинилися в шинку у шинкаря єврея Шефтеля. Шинкар і сказав селянам, що євреї їдуть в Ромен. У ніч на суботу з тих п'яти возів три невідомо куди поїхали, а селяни помітили, що при євреях були провідниками два піших селянина з закордонного села Салтанівки. А 4-го серпня близько півночі вказані євреї на двох возах, запряжених в кожному по три коні з одним візником з вказаних двох провідників поїхали з села Плісецького, одначе не в ту сторону як шинкар говорив в Ромен, але по дорозі, яка йшла за кордон на село Салтанівку (ДАКО, ф. 280, оп. 166, спр. 4358, арк. 1). Селяни прийняли рішення зупинити євреїв і тому наздогнали їх на дорозі. При сутичці травму отримав селянин Федот Козаченко, провідники втекли за кордон. Але двох євреїв з візником і возами з допомогою інших плісецьких обивателів вони затримали і привели в село до старости.

Староста дав розпорядження надати опис, який при рапорті представили. Після огляду в митниці виявилось затриманих товарів на двох возах, а саме, сорок два шматки пестреді (тканини) мірою тисяча чотириста п'ятдесять п'ять аршин ціною по двадцять п'ять копійок аршин, двісті одинадцять шматків і п'ять залишків полотняного білого вузькою мірою шість тисяч двісті вісімдесять п'ять аршин, по п'ятнадцять копійок аршин, чотири шматки полотна серветкового простого мірою сто аршин по вісім копійок аршин, сімдесять один шматок крашенини мірою

чотириста дев'яносто сім аршин, по десять копійок аршин, один пуд сталі шість карбованців, шість тюней китайки по тринадцять карбованців тюнь, п'ять шматків набойки мірою сто двадцять аршин по вісімнадцять копійок аршин, сімдесять чотири хустки набойчаті по двадцять копійок один, чотириста тридцять мотків ниток фарбованих по чотири копійки один, шістдесят п'ять поясів шерстяних по тринадцять копійок один, тисяча аршин шнурка нитного три карбованці, один пуд купоросу чотири карбованці, один пуд перцю двадцять п'ять карбованців, п'ять стоп паперу писарського по два карбованці стопа, тридцять вісім з половиною фунтів цукру за весь двадцять чотири карбованці, десять фунтів дроту мідного по п'ятьдесять копійок фунт, два пуда дробу свинцевого по шість карбованців пуд, двісті замків залізних висячих по дванадцять карбованців сто, два вози прості з кінською ремінною старою упряжжю за все п'ять карбованців, шість коней, один жеребець гнідий трьох років, один мерин гнідий лисий восьми років, два мерина карі шести років, одна кобила сіра шести років, ціна за все шістдесят карбованців. А разом після оцінки на тисячу сімсот дев'яносто п'ять карбованців тридцять копійок (ДАКО, ф. 280, оп. 166, спр. 4358, арк. 1зв.). Візником цього товару виявився мешканець села Королівки, ключа Білоцерківського – Мирон Іванович Ширай, підданий графа Браницького. У липні в час перебування Ширая в містечку Фастові найняв його євреї один Хаїм, а інший Мошко в місто Ромен для вивезення звідти товару. З названими євреями і третім їх товаришем Аврумом, відправився він з Фастова на двох власних своїх трьохкінних возах (ДАКО, ф. 280, оп.166, спр. 4358, арк. 2).

Київська казенна палата 21 вересня 1795 р. повідомляла про те, що товари Мошка Хайкельовича і Сруля Лейбовича, затриманих на двох возах, вартістю 1795 крб. з копійками конфісковані, після стягнення мит, передані людям, які їх виявили і спіймали. Про інші товари на двох возах, що були провезені за кордон таємно без сплати мит невідомо, а про євреїв повідомлено, що вказані євреї з-під варти звільнені (ДАКО, ф. 280, оп. 166, спр. 4358, арк. 8).

Але контрабандисти не погоджувалися ні з діями прикордонних ловців на громадських засадах, ні з діями судової гілки влади, ні з діями митників, ні з статусом порушників закону. Купці, яких звинувачено в контрабанді засвідчували про ще одну неправову дію з боку влади, а саме корупцію на митниці. Так, 9 листопада 1795 р. Київське намісницьке правління звернулося до скарбової палати в справі міщанина Київської губернії містечка Фастова єврея Мойсея Хайкельовича, який звернувся зі скаргою на плісецьких мешканців Петра Поповича, Григорія Пустовойтенка і Федота Козаченка з товаришами за напад при переїзді через те село Плісецьке з товаром купленим ним на ярмарку в Ромнах, китайкою, пестреддю, полотном і ін., за грабунок ними частини з того товару, і що плісецькі мешканці, вважаючи його таємним перевізником тих товарів через кордон, представили їх в Васильківську митницю. У митниці цолнер Казаринов, лякаючи Хайкельовича з товаришем, що їх товари пропадуть, і водночас даючи надію на їх повернення, вимагав з нього з товаришем двохсот червінців, вони йому дали сто сімдесят, а за недодані тридцять червінців додали асигнаціями (ДАКО, ф. 280, оп. 166, спр. 4358, арк. 16).

Євреї передали цолнеру Казаринову дев'ятсот шістдесять карбованців, сплативши мито. Згодом же товари їх з квартири цолнера від його служителя, а не з митниці їм повернули. Товарів не виявилось на суму в тисячу сімдесят три карбованців. Коли цолнер дізнався про намір євреїв подати скаргу на нього, то приїхав в Київ 18 жовтня, повернув євреям з взятих у них тисячі шістдесяти карбованців п'ятьсот десять карбованців, за взяті ним же з тих товарів двісті тридцять карбованців. Решти суми грошей в чотириста п'ятдесять карбованців євреям не повернув, а саме з вилученого товару на вісімсот сорок один карбованець. Тому і просив єврей Хайкельович про відшкодування йому з товаришем втрат через напад плісецьких мешканців і грабунок товарів, також через неповернення цолнером з числа взятих у них грошей (ДАКО, ф. 280, оп. 166, спр. 4358, арк. 16зв.). Як бачимо, митники інколи також виявлялися ласими до чужих грошей.

Губернська влада постановила Київському нижньому земському суду негайно дослідити обставини за скаргою, а винуватих відіслати в суд, інформацію стосовно цолнера Козаринова

надіслати губернському правлінню. Про результати слідства Київська скарбова палата була зобов'язана повідомити губернській владі (ДАКО, ф. 280, оп. 166, спр. 4358, арк. 22).

У підприємців завжди було бажання скористатися «засобом провозити товари повз митницю» (ДАКО, ф. 2, оп. 1, спр. 2709г, арк. 18зв.). Таким виявився київський міщанин Іван, який 1795 р. віз товари із земель на той час лише приєднаних від Польщі через державне село Плісецьке Київського повіту. В 6 пункті Особистого Найвищого указу Її Імператорської Величності від 8 квітня 1793 р. про заборону ввезення в Російську імперію різних іноземних товарів передбачалося, що будь-якому митному службовцю наглядачу, також всім і кожному, якого б звання не був, хто лишень прихований провіз заборонених товарів, речей відкриє, знайде чи спіймає чи про це донісши доведе, «повеліваємо в нагороду за його вірність і піклування на посаді, стягти вартість товару вивезеного чи виписаного з того, хто вивіз і виписав, і віддати без жодного відрахування, винуватих в провезенні і виписці заборонених речей, відіслати до суду» (ДАКО, ф. 280, оп.166. ч. 5, спр.4356, арк. 3). Державні селяни с. Плісецьке Київського повіту Тарас Невгаденко, Остап Павлюченко, Максим Тарасенко та Іван Ковальчук 30 серпня 1795 р., за дорученням старости вказаного села Микити Косакова, представили на митницю на одному парокінному возі товари. А змістом Указу від 8 квітня 1793 р. та Митного статуту 2 параграфу 13 пункту скористалися односелець Косакова Петро Попович та селянин с. Сподарці Захар Леменко, які 29 серпня виявили і спіймали київського міщанина Івана на спробі незаконного перетину кордону з боку с.Чорногородка з возом товарів, як дозволених, так і заборонених до перевезення (ДАКО, ф. 280, оп. 166. ч. 5, спр. 4356, арк. 1зв.).

Турботливими селянами виявлено спробу перетину кордону контрабандистами, товари і транспорт яких митники Васильківської митниці згодом оцінили в суму тисяча чотириста двадцять шість крб. (ДАКО, ф. 280, оп.166.ч.5, спр.4356, арк. 3).

Після огляду в Васильківській митниці представлених товарів, директор целнер Йосип Цазиринський виявив, дозволених до провезення, а саме, залізних інструментів: двісті вісімдесят дев'ять слюсарних терпугів, вагою два пуди вісім фунтів, вартістю по десять копійок один, двадцять дев'ять доліт столярних, вагою дванадцять фунтів, по дванадцять копійок одне, шість стругів, вагою одинадцять фунтів, по п'ятнадцять копійок один, дві дюжини бритв з роговими черенками по карбованцю вісімдесяти копійок дюжина, сто сорок чотири наперстки мідних по дві копійки один, сім дюжин окулярів простих по карбованцю двадцяти копійок дюжина, чотири дюжини трубок дерев'яних курильних по карбованцю двадцять копійок дюжина, сто дев'яносто п'ять чубуків дерев'яних по три копійки один, вісімдесят вісім дюжин олівців в простому дереві по дванадцять копійок дюжина, шість пар панчіх валяних жіночих шерстяних простих по шістдесяти копійок пара, три ляльки ниток сучених білих вагою один фунт по карбованцю лялька, десять хусток бавовняно-паперових по шістдесяти п'яти копійок один, сто п'ятнадцать шматків стрічок шовкових гладких однотонних за всі двадцять карбованців, – вісімнадцять півшматків ромбаку гладкого по три карбованці півшматок, два кінці кумачу червоного по карбованцю двадцять копійок шматок, два покривала бавовняних по два карбованці п'ятдесять копійок одне, чотириста сімдесят книжок шумихи вагою один пуд двадцять дев'ять фунтів за всю п'ятдесять карбованців, тридцять три тисячі п'ятсот шил по два карбованці п'ятдесят копійок тисяча, одна плоска дерев'яна п'ятнадцать копійок, разом дозволених товарів по ціні на двісті дев'яносто сім карбованців сімдесят сім копійок (ДАКО, ф. 280, оп. 166, ч. 5, спр. 4356, арк. 2).

Серед вилучених товарів були і заборонені для перевезення в Росію, відповідно до Особистого Найвищого указу Її Імператорської Величності від 8 квітня 1793 р., виявили сімнадцять півшматків ромодану травчитого по три карбованці п'ятдесят копійок півшматок, шість кінців матерії бавовняної полосатої по карбованцю п'ятдесят копійок кінець, шість шматків вибойки турецької по карбованцю шматок. Чотириста сорок сім пар шматків стрічок шовкових оксамитових вузьких по два карбованці пара, триста вісім шматків стрічок шовкових середніх шматків тиснених за всі сорок карбованців, три з половиною дюжини табакерок і з дерев'яної корки найпростіших по карбованцю дюжина, тридцять три простих дерев'яних лакованих за

всі п'ять карбованців, два простих дзеркала настінні довжиною в шість вершків за обидва три карбованці, п'ятдесят дев'ять дзеркалець від півтора до трьох вершків за все сім карбованців, двадцять чотири дюжини ґудзиків томпакових великих мундирних по сорок копійок дюжина, чотири дюжини ножів столових з кістяними черенками по карбованцю дюжина, одинадцять з половиною дюжин ножів складних малих по карбованцю двадцять копійок дюжина, двадцять чотири ножі без черенків за всі один карбованець, сто вісімдесят три ножиці прості за всі двадцять карбованців, одна сокира двадцять копійок, разом заборонених товарів по ціні на тисячу сімдесят п'ять карбованців шістдесят копійок, два коні жеребці, в том числі один саврасий шести років, один рудий восьми років за обох двадцять карбованців, один віз з кибиткою з двома ремінними хомутами та іншою упряжжю, вартістю за все три карбованці п'ятдесят копійок, грошей російських в державних асигнаціях тридцять карбованців, а всього по оцінці з готівкою на тисячу чотириста двадцять шість карбованців вісімдесят сім копійок (ДАКО, ф. 280, оп.166, ч. 5, спр. 4356, арк. 2зв.).

За кілька місяців до приєднання до Київської губернії деяких округ Брацлавської та Волинських губерній активно працювали митниці навколо Києва, які готові були стягнути мито з кожного товару, який перетинав кордон в тому чи іншому напрямі. Але деякі подорожуючі були звільнені від сплат мит. Йдеться в першу чергу про шляхту, яка мала право перевозити товари призначені для власного господарства. У квітні 1796 р. управитель маєтку Сорокотяги П'ятигорської округи Брацлавської губернії поміщика старости Дембовського управитель Яків Копистинський через Романовський форпост, за отриманим квитком від П'ятигорского земського справника Якова Чижевського прибув до Києва (ДАКО, ф. 280, оп. 166, спр. 4997, арк. 1). У Києві для потреб господарства в селах поміщика Дембовського придбав для виготовлення веретен у млинах чотирнадцять пуд дев'ятнадцять фунтів заліза, і для домашньої потреби десять заступів. З вказаними речами Я. Копистинський рушив назад. Маючи намір відкрито вдень 9 квітня перетнути кордон у тому ж Романовському форпості, управитель на дорозі зустрів Білогородського наглядача, підпоручика Суздальцова (ДАКО, ф. 280, оп. 166, спр. 4997, арк. 1зв.). Своєрідна поведінка Суздальцова спонукала Я.Копистинського звернутися за допомогою до Київського віце-губернатора князя Василя Олексійовича Хованського. Суздальцов перебуваючи в стані алкогольного сп'яніння, заарештував управителя і утримував добу, не забезпечивши харчування ні арештованому, ні його коням. Наглядач вилучив куплене Копистинським залізо та вимагав до сплати трьох червінців. Управитель зміг сплатити лише п'ять срібних карбованців, натомість Суздальцов ображав його непристойними словами (ДАКО, ф. 280, оп. 166, спр. 4997, арк. 2зв. – 3).

Міждержавна торгівля приносила вагомий зиск державі завдяки сплаченим митам за імпорт, експорт та транзит товарів. Російські імператори вимагали чіткого дотримання антиконтрабандного законодавства задля запобіганню цьому масовому явищу. 30 липня 1800 р. Київський цивільний губернатор Теплов отримав Особистий Указ Його Імператорської величності самодержця всеросійського з Урядуючого Сенату від 29 червня 1800 р. для публічного, всенародного оголошення (ДАКО, ф. 2, оп. 3, спр. 720, арк. 2). Вказаним Указом визначалися правила, яких необхідно дотримуватися при ввезенні в імперію заборонених товарів. Заходи визначені цим нормативним актом були покликані запобігати зловживанням, хитрощам і пронирствам, надаючи викривачам вказаних товарів заохочувальну нагороду.

У розвиток попередніх розпоряджень та приписів по цій частині з'явилася наступна постанова, яка складалась з 10 пунктів (ДАКО, ф. 2, оп. 3, спр. 720, арк. 3). У першому пункті йшлося: «щоб від усього суходільного кордону, де запроваджені митниці і митний нагляд, рівномірно і від портів Балтійського, Білого, Чорного і Азовського морів, крім Санкт-Петербурга, Ревеля, Риги, Лібау і Архангельська призначені були великі дороги до перших міст, якими купецтво з іноземними товарами всередину Росії зобов'язане їздити».

Другим пунктом визначено, що після будь-якого огляду іноземних товарів, після таврування і стягнення мит повинні митниці спитати у власника чи представника власника перевезених

товарів, в яке губернське місто, крім повітових, мав намір везти, та давати йому ярлик на звичайному гербовому папері, з позначенням в ньому його імені, кількості і якості товарів, числа отриманого мита, кількості міст, через які товари перевозяться і штемпелів, якими кожне товарне місце запечатано, кількості возів з тими товарами і людей при тому пропущених, врешті, в яку губернію і в яке точно місто ті товари будуть прямувати. При поданні такого ярлика митниці мають перевізника товарів зобов'язати підписками, що якщо він чогось не довезе до призначеного міста, то за всі недовезені товари за ціною змушений буде заплатити; після чого з таких ярликів надіслати в Комерц-колегію точні копії. Третій пункт контролював, щоб будь-хто з торгуючих, хто таким ярликом споряджений, буде прямувати по великій від Митниці призначеній дорозі до першого міста, по прибуттю туди пред'являти начальнику вказаного, чи тому, кому це наказано буде, даний йому ярлик, по якому в тому місті і єдина перевірка стосовно кількості місць і печаток має бути здійснена з написом на ньому, що всі виявились схожими, ярлик же має бути записаний оригіналом в навмисно зробленій для того книзі, з відміткою часу і пропуску товарів далі.

Четвертий пункт регулював наступне, що після привезення товарів в те місто, яке перевізником митниці початково було оголошено, Магістрату засвідчити, чи точно товари тієї якості і в тій кількості, по штукам, а не по мірі і вазі, як в ярлику визначено, і буде все правильно, то відібравши від купця ярлик, внести його в книгу оригіналом і зробити відповідно з свідоцтвом позначку: здійснювати ж це посвідчення чимнайшвидше, навіть, і в святкові дні, щоб ніхто з торгуючих не мав причини скаржитися; після чого надавши купцю дозвіл продавати свої товари, де захоче. Магістрат зобов'язувався доповідати про вказане Комерц-Колегію і надсилати оригінальний ярлик.

П'ятим пунктом дозволено перевірку та засвідчення здійснювати в двох місцях, після привезення товарів на ярмарки більше не засвідчувати, але й не привозити туди інших, крім тих, які уже в губернських містах будуть засвідчені.

Згідно із шостим пунктом чітко визначено, що у разі при огляді в тих місцях товарів чогось не виявиться, в такому випадку після листування з митницями, скільки ті відсутні товари коштують, стягувати з перевізників всю ціну вказаних, з виручених же грошей половину надсилати в Комерц-колегію, на рахунок екстраординарної суми, а іншу віддавати тим, хто здійснював товарам засвідчення і помітив такий недолік; з забороненими ж взагалі на провезення в Росію товарів і нетаврованими діяти, так як зазначено в попередніх указах. Якщо перевізник надасть інформацію про якісь нещасні випадки дорогою, через які не виявилося у нього всіх товарів, чіткі докази, то після слідства, що підтвердить їх правдивість, звільняти його від будь-якого стягнення.

У сьомому пункті заборонялося торгуючим, крім великих призначених доріг, їздити зі своїми товарами боковими чи польовими, у протилежному випадку прямуючи такими дорогами, навіть у випадку, коли б ті товари були засвідчені і затавровані, конфіскувати на користь тих поселень, де їх затримають, ким би конфіскація зроблена не була, чи то митним службовцем, чи обивателем. Про те, що і де саме конфісковано і віддано буде в нагороду, про те доповідати в Комерц-колегію, самого ж перевізника товарів недозволеними дорогами відсилати до суду, де і вчинити з ним за законами.

Як бачимо, держава великого значення надавала особистій ініціативі, мотивованої часткою від затриманого контрабандного товару. Жага легкого зиску для селян була пов'язана із ризиком спротиву з боку контрабандистів. За вказаною обставиною доручено воєнним губернаторам і земському начальству захищати простодушних поселян від утисків, але найбільше надавати їм покровительство, щоб залучити до затримань. А щоб вони про це були свідомі, то губернаторам прикордонних губерній наказали зробити публікації в церквах для оголошення мешканців, спонукаючи їх до затримань контрабанди, і забезпечуючи в необхідному випадку, покровительством від начальства.

Восьмий пункт надавав право керуючому комерційною частиною на підставі наданої графу Мініху інструкції у випадку ненавмисності службовців, відставляти від служби як таких, що не

можуть виконувати свої обов'язки, а у протилежному випадку віддавати під суд. Таку відповідальність несли митники та митні інспектори у разі, якщо товари таємним чином перетнули кордон.

Дев'ятий пункт передбачав, що виписані постанови мали поширюватися на весь європейський суходільний кордон і на всі порти Балтійського, Білого, Чорного, Азовського морів, окрім Санкт-Петербурга, Риги, Ревеля, Лібау і Архангельська. Надходження товарів з вказаних портів мало особливий регламент. А якщо від них буде якийсь купець скеровувати партію всередину держави, то зобов'язаний давати за власним підписом свідоцтво, який він товар, скільки, до кого і куди надсилає. Вказаний документ повинен бути засвідчений в митниці про те лише, що купець дійсно особисто її підписав. Після представлення його в те місто, куди товари відправлені, документ повинен бути відібраний та після запису в книги відісланий в Комерц-колегію.

Десятий пункт визначав, що дія вказаної постанови розпочнеться з 1 січня 1801 року, щоб купецтво могло підготуватися, а губернатори призначили б, від якої митниці, які дороги і куди вважати більшими, і які за трактами перші міста призначені будуть для передбачуваного першого засвідчення (ДАКО, ф. 2, оп. 3, спр. 720, арк. 3зв.). А також Сенату доручив Комерц-Колегії про вказаний Особистий Імператорський указ, для всенародного повідомлення і для інстанцій щодо виконання оголосити публічними указами.

Таким чином, вдалося встановити учасників контрабанди, якими виявилися, в основному купці та міщани Київської губернії. Визначено, що державні службовці, які зобов'язані були із контрабандою боротися лише частково справлялися із обов'язками. Частина митників сама була залучена до контрабанди. Виявлено місця, маршрути, якими користувалися контрабандисти саме в Київській губернії. Дослідження способів, методів і схем здійснення контрабанди дозволило встановити механізми, які найчастіше використовувалися наприкінці XVIII ст.

Список джерел та літератури

ГОРДУНОВСЬКИЙ, О., ГУРЖІЙ, О., РЕЄНТ, О., 2017, Торгівля в Південній Україні: організація товарообігу та людський потенціал (кінець XVIII – початок XX ст.). К.: ІІУ НАНУ.
ГУЛИШАМБАРОВ, С., 1890, Итоги торговли и промышленности России в царствование императора Николая I. СПб.
Державний архів Київської області (ДАКО), ф. 2, оп. 1, спр. 2709 г. 462 арк.
ДАКО, ф.2, оп. 3, спр. 720, 6 арк.
ДАКО, ф. 280, оп. 166, ч.5, спр. 4356, 16 арк.
ДАКО, ф. 280, оп. 166, спр. 4357, 11 арк.
ДАКО, ф. 280, оп. 166, спр. 4358, 23 арк.
ДАКО, ф. 280, оп. 166, спр. 4997, 8 арк.
ДАКО, ф. 280, оп. 200, спр. 109, 12 арк.
КАЗЬМИРЧУК, Г. Д., СОЛОВЙОВА, Т. М., 1998, Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті XIX століття. К.: Міжнародна фінансова агенція.
КАРЛІНА, О., 2018, Контрабанда в прикордонних повітах Волинської губернії та боротьба з нею (перша половина XIX ст.). Студії і матеріали з історії Волині, 278–291.
КОНОТОПОВ, М. В., СМЕТАНИН, С. И., 2003, История экономики России. М.: Палеотип: Логос.
ОРЛИК, В. М., 2008, Податкова політика уряду Російської імперії в кінці XVIII – середині XIX ст. Автореферат дис … докт. іст. наук.
Очерки экономической истории России первой половины XIX в., 1959, ред. М. К. Рожковой. М.: Изд-во социально-экономической литературы.
СМЕТАНИН, С. И, 2002, История предпринимательства в России. М.: Палеотип Логос.
ТИМОЧКО, Н. О. та ін., 2001, Економічна історія. К.: КНЕУ.
ФУНДУКЛЕЙ, И., 1852, Статистическое описание Киевской губернии. Ч. 1. СПб.: Изд. И.Фундуклей.
ШУЛЬГИН, В. Я., 1879, Юго-Западный край под управлением Д. Г. Бибикова (1838–1853), Древняя и новая Россия. Исторический иллюстрированный ежемесячный сборник, № 5, 5–32; № 6, 90–131.
ЩЕРБИНА, В. І., 1929, Київ і Київщина на початку XIX віку, Україна, Кн. 33, 54–59.

References

HORDUNOVSKYI, O., HURZHII, O., REENT, O., 2017, Torhivlia v Pivdennii Ukraini: orhanizatsiia tovaroobihu ta liudskyi potentsial (kinets XVIII – pochatok XX st.) [Trade in Southern Ukraine: organization of trade and human potential (end of XVIII – beginning of XX century)]. K.: IIU NANU. [In Ukrainian].
GULISHAMBAROV, S., 1890 Itogi torgovli i promyshlennosti Rossii v tsarstvovanie imperatora Nikolaia I. [The results of trade and industry in Russia during the reign of Emperor Nicholas I]. SPb. [In Russian].
Derzhavnyi arkhiv Kyivskoi oblasti [State Archives of Kyiv region] (DAKO), fond 2, opys 1, sprava 2709h, 462 arkushy. [In Ukrainian].
DAKO, f. 2, op. 3, spr.720, 6 ark.
DAKO, f. 280, op. 166.ch.5, spr.4356, 16 ark.
DAKO, f. 280, op. 166, spr.4357, 11 ark.
DAKO, f. 280, op. 166, spr.4358, 23 ark.
DAKO, f. 280, op. 166, spr.4997, 8 ark.
DAKO, f. 280, op. 200, spr.109, 12 ark.
KAZMYRCHUK, H. D., SOLOVIOVA, T. M., 1998, Sotsialno-ekonomichnyi rozvytok Pravoberezhnoi Ukrainy v pershii chverti XIX stolittia [Socio-economic development of the Right Bank of Ukraine in the first quarter of the XIX century]. K.: Mizhnarodna finansova ahentsiia. [In Ukrainian].
KARLINA, O., 2018, Kontrabanda v prykordonnykh povitakh Volynskoi hubernii ta borotba z neiu (persha polovyna XIX st.). [Smuggling in the border counties of the Volyn province and the fight against it (first half of the XIX century.)]. Studii i materialy z istorii Volyni, 278–291. [In Ukrainian].
KONOTOPOV, M. V., SMETANIN S. I., 2003, Istoriia ekonomiki Rossii. [History of the Russian economy]. M.: Paleotip Logos. [In Russian].
ORLYK, V. M., 2008, Podatkova polityka uriadu Rosiiskoi imperii v kintsi XVIII – ceredyni XIX st. [Tax policy of the government of the Russian Empire in the late XVIII – mid XIX centuries.]. Avtoreferat dys … dokt. ist. nauk. [In Ukrainian].
Ocherki ekonomicheskoi istorii Rossii pervoi poloviny XIX v., 1959, red. M. K. Rozhkovoi. [Essays on the economic history of Russia in the first half of the 19th century]. M.: Izd-vo sotsialno-ekonomicheskoi literatury. [In Russian].
SMETANIN, S. I., 2002, Istoriia predprinimatelstva v Rossii. [History of entrepreneurship in Russia]. M.: Paleotip Logos. [In Russian].
TYMOCHKO, N. O. ta in., 2001, Ekonomichna istoriia. [Economic history]. K.: KNEU. [In Ukrainian].
FUNDUKLEI, I., 1852, Statisticheskoe opisanie Kievskoi gubernii. Ch. 1 [Statistical description of the Kiev province. Part 1]. SPb.: Izd I Funduklei. [In Russian].
SHULGIN, V. Ia., 1879, Iugo-Zapadnyi krai pod upravleniem D. G. Bibikova (1838–1853) [South-Western territory under the rule of D. G. Bibikov (1838–1853)]. Drevniaia i novaia Rossiia. Istoricheskii illiustrirovannyi ezhemesiachnyi sbornik, № 5, 5–32, № 6, 90–131. [In Russian].
SHCHERBYNA, V. I., 1929, Kyiv i Kyivshchyna na pochatku XIX viku [Kyiv and Kyiv region at the beginning of the XIX century]. Ukraina, Kn.33, 54–59. [In Ukrainian].

Контрабандна торгівля Київської губернії наприкінці XVIII ст.

Державна скарбниця була і є однією із перших турбот або володарів держав, або державних службовців. Надходження у скарбницю здійснюються через оподаткування громадян зайнятих у виробництві та у сфері послуг. Частина платників податків використовують шляхи для несплати податків. Вагомим сегментом несплати податків для залучених до сфери послуг, торгівлі була контрабанда. Задля запобігання вказаній неправовій діяльності російська влада видавала законодавчі акти, зокрема, імператорські укази. Торговельні оборудки у 1790-х роках визначалися митними тарифами та імператорськими указами Катерини II та Павла I. Регулюванню підпадали порти, митниці, шляхи сполучення, процес транспортування, реєстрації, продажу товару. Російська законодавча база стимулювала як до ефективної роботи митниці, так і до активного залучення населення прикордонних населених пунктів. Основним стимулом у протистоянні незаконного, нерозмитненого ввозу товарів залишалося фінансове, грошове заохочення. Громадяни (піддані), які зуміли виявити неправовий крам отримували усю партію товару, після сплати усіх мит. Контрабандисти уникаючи державних обмежень, використовуючи доступні на кінець XVIII ст. засоби транспорту (гужовий транспорт), знаходили серед населення прикордонних сіл провідників для

перетину кордону несанкціонованими дорогами. На території Київської губернії розміщувалися митниці, які збереглися з часів перед поділами Речі Посполитої. Митниці контролювали суходільні та річкові шляхи сполучення. До антиконтрабандної діяльності залучалися митники та органи нагляду: місцеві поліції та торговельні представники магістратів державних міст. У документах фіксувалися випадки фіктивної сплати мит купцями, які перетинали державний кордон та ареал митниць Київської губернії. Державний та особистий інтерес виявилися достатніми для ризиків, на які йшли митники, мешканці прикордонних сіл, купці, які мали відношення до контрабанди.

Ключові слова: Київська губернія, міжнародна торгівля, контрабанда, купці, Російська імперія

Hubytskyy Lyubomyr, Candidate of sciences (Ph.D) in History, Docent, Kyiv national university of trade and economics,Chair of Philosophy, Sociology and Political Science.

Губицький Любомир, кандидат історичних наук, доцент, Київський національний торговельно-економічний університет, кафедра філософії, соціології та політології.

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-8511-6461
Received: 25-09-2020
Advance Access Published: October, 2020

https://doi.org/10.17721/2518-1270.2020.62.11

М. В. БРЕЧКЕВИЧ (1870–1963) ТА ЙОГО ВНЕСОК У ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО БАЛТІЙСЬКОГО ПОМОР'Я

Микола Рудь

M. BRECHKEVICH (1870–1963) AND HIS CONTRIBUTION TO THE STUDY OF THE MEDIEVAL HISTORY OF BALTIC POMERANIA

Mykola Rud

In the article based on archival sources and special historical literature, it is given the characteristics of main points of live, scientific and pedagogical work of famous Ukrainian historian, medievalist, the founder of the Department of Ancient and Medieval history in Taras Shevchenko National University of Kyiv Mytrofan Vasyliovych Brechkevich. The research is based on the historicism, scientific and author's objectivity, general scientific (analysis, synthesis, generalization, comparation) and special historical (historic-typological and historic-systematic) methods.

In the article the contribution of M. V. Brechkevich was analyzed. The author came to the conclusion, that during his professional live Brechkevich remained true to the principles developed at the beginning of his career. He was a historian-positivist, who as the rest of the scientist of this direction considered the historical source to be the main criterion of truth.

The main object of Brechkevich's scientific research was the history of the Pomeranian Slavs of the 12th – 14th centuries, to which he dedicated numbers of his works in the first half of the 20th century. In his first printed work «Sviatopolk – Prince of Pomerania» (Yuriiv, 1902) Brechkevich considered one of the important periods in the history of the East Pomeranian principality, its struggle with the Teutonic Order in the 1240s. The study comprehensively analyzes the question of the origin of princely power in Eastern Pomerania, the relationships of the Eastern Pomeranian principality with Poland.

Brechkevich's main work on the history of Pomerania was his master's thesis «Introduction to the social history of the principality of Slavia, or Western Pomerania» (Yuriiv, 1911), in which he made an attempt to analyze on the basis of Pomeranian letters and chronicles the process of feudalization in the West Pomeranian lands during the 12th – 13th centuries and the role of German colonists in it. The work describes in details the princely land tenure, the formation of the first Pomeranian monasteries, which became active leaders of Germanization in this region.

Keywords: M. V. Brechkevich, curriculum vitae, scientific and pedagogical work, medieval studies, Slavic studies, social history, Baltic Pomerania, the 12th – 13th centuries.

Відомий український історик-медієвіст, фундатор кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Київського національного університету імені Тараса Шевченка – Митрофан Васильович Бречкевич, 150-річчя від дня народження якого ми нині відзначаємо, прожив складне і багате на події життя.

Народився він 4 (16) червня 1870 р. у родині священика с. Бакоти Кременецького повіту Волинської губернії (тепер Кременецький р-н Тернопільської обл.). У чотири роки залишився без батька. Як зазначає учений у своїй автобіографії, його мати, яка залишилася сама з чотирма хлопчиками без усіляких засобів до існування, щоб дати дітям освіту, відправляє їх одного за одним до Кременецької духовної семінарії, «де вихованцям сиротам надавався безплатний гуртожиток, харчування і навчання.» (ЦДАВОУ, ф.1, оп. 24, спр. 1006, арк. 10).

Після закінчення у 1890 р. Волинської духовної семінарії у Кременці М. В.Бречкевич відмовляється стати священиком і працює 7 років учителем у школах Кременця і Єлисаветгра-

© Микола Рудь

да (нині м. Кропивницький). Кардинально змінює його долю постанова Міністерства народної освіти Російської імперії 1897 р., котра дозволила випускникам духовних семінарій вступати до Юр'ївського (нині Тартуського) університету, студентом історико-філологічного факультету якого і став того ж року 27-річний М. В. Бречкевич. (ЦДАВОУ, ф. 166, оп. 12, спр. 826, арк. 9). У Юр'ївському університеті він спеціалізується по середньовічній історії західних слов'ян у випускника Київського університету св. Володимира, відомого спеціаліста з історії Чехії доби середньовіччя Антона Микитовича Ясинського, під керівництвом якого пише свою першу наукову працю «Досвід вивчення історії слов'янської держави у Східній Померанії», за яку був нагороджений золотою медаллю (1900 р.). Історико-філологічний факультет Юр'ївського університету М. В. Бречкевич закінчив у 1901 р. зі ступенем кандидата історії і за рекомендацією свого наукового керівника проф. А. М. Ясинського був залишений при університеті для підготовки до професорського звання по кафедрі всесвітньої історії (Лаптева 1995, с. 4).

У 1905 р. М. В. Бречкевич опублікував працю «Перші поморські монастирі», яку захистив 13 грудня 1905 р. у Юр'ївському університеті у якості дисертації pro venia legendi (на отримання права викладати в університеті) і був обраний 6 березня 1906 р. Радою університету на посаду приват-доцента всесвітньої історії, на якій пропрацював до 1913 р. (Дубьева 2006, с. 63).

Протягом двох років (з 1911 по 1913 р.). Митрофан Васильович перебував у закордонному науковому відрядженні у архівах, бібліотеках і музеях Щеціна, Берліна, Парижа і Лондона (ЦДАВОУ, ф.1, оп. 24, спр. 1006, арк. 8). У травні 1912 р. він спеціально повернувся із закордонного відрядження в Юр'їв, щоб захистити магістерську дисертацію «Вступ до соціальної історії князівства Славії або Західного Помор'я», (ЦДАВОУ, ф. 166, оп. 12, спр. 826, арк. 9) яка є його головною працею з історії поморських слов'ян XII–XIII ст.

У січні 1913 р. М. В. Бречкевич був обраний Радою Казанського університету на посаду професора по кафедрі всесвітньої історії, яка довго залишалася вакантною після трагічної загибелі у 1910 р. випускника Київського університету Св. Володимира проф. В. К. Піскорського. У квітні 1913 р. проф. М. В. Бречкевич взяв участь у роботі Третього Міжнародного конгресу істориків у м. Лондоні, (Москаленко 1972, с. 95) а з осені того ж року розпочав викладацьку діяльність в Казанському університеті, яка тривала до 1922 р. Працюючи в Казанському університеті проф. Бречкевич заснував тут кабінет слов'янської історії; з метою підвищення ефективності практичних занять у Вузі опублікував два збірники історичних джерел; організував семінар з методики історичних досліджень. (ЦДАВОУ, ф. 166, оп. 12, спр. 826, арк. 9зв.) Він домігся залишення при університеті для підготовки до професорського звання, низки своїх талановитих студентів, серед яких: майбутній відомий історик-медієвіст, доктор історичних наук, професор, зав. кафедрою історії стародавнього світу та середніх віків Московського державного педінституту Віктор Федорович Семенов, доктор історичних наук, професор філологічного факультету Московського держуніверситету ім. М. В. Ломоносова Валентин Тихонович Дітякін та ін. (ЦДАВОУ, ф. 166, ст. 12, спр. 826, арк. 9зв.).

Крім роботи в університеті проф. Бречкевич протягом трьох років (1918–1920 рр.) обіймав посаду ректора Північно-Східного археологічного та етнографічного інституту в Казані, у якому здобували освіту в галузі своєї національної культури студенти обох статей національних меншин – татари, чуваші, марі, вітяки та ін. (ЦДАВОУ, ф. 1, оп. 24, спр.1006, арк. 10). Під редакцією Бречкевича було опубліковано у 1919–1920 рр. два томи «Відомостей Північно-Східного археологічного інституту», що містили низку цінних статей з археології, антропології, етнографії та історії. Вчений зробив неоціненний вклад в архівну справу, доручивши зібрати в приміщенні Інституту і зберегти для нащадків документи ряду архівів Казані, зокрема матеріали казанської губернаторської канцелярії, викинуті у 1918 р. на вулицю як непотрібна макулатура (ЦДАВОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 1006, арк. 10).

Оскільки у 1921 р. Північно-Східний археологічний та етнографічний інститут було перетворено у татарський навчальний заклад, а наступного року було закрито заснований замість історико-філологічного факультету Казанського університету факультет суспільних наук, (ЦДАВОУ,

ф.1, оп.24, спр.1006, арк.11) М. В. Бречкевич зміг втілити свою заповітну мрію, як писав сам вчений у 1927 р., «працювати на батьківщині, в Україні». (ЦДАВОУ, ф. 166, оп. 12, спр. 826, арк. 8зв.) Отож, незважаючи на одночасне обрання на кафедру у двох університетах РРФСР, Митрофан Васильович переїжджає у 1923 р. працювати до Катеринославського (з 1926 р. – Дніпропетровського) інституту народної освіти, на посаду професора, зав. секції загальної історії при науково-дослідній кафедрі українознавства, яку очолював відомий український історик акад. Дмитро Іванович Яворницький. У Дніпропетровському ІНО проф. Бречкевич викладає «Історію первісної культури», «Історію середніх віків», «Загальну історію» та «Слов'янське мовознавство». Працює над виявленням у місцевих архівах документів щодо зв'язків України з сусідніми державами, по переселенню сербів та інших слов'янських народів в Україну. (ЦДАВОУ, ф. 166, оп. 12, спр. 826, арк. 9зв.) Бере участь у роботі організованої у 1927 р. Народним Комісаріатом Освіти наукової експедиції, яка мала визначити найголовніші місцевості на берегах та островах Дніпра, котрі негайно слід було дослідити археологам у зв'язку з будівництвом Дніпрельбуду. (Венгер 2017, с. 89) Очолює історико-філологічну секцію наукового товариства – відділення ВУАН і редагує І том його «Наукових записок», що побачили світ у 1929 р.

У Дніпропетровський період вченим була опублікована українською мовою одна з його найбільш фундаментальних славістичних праць «Східно-поморське князівство та його занепад. Початкова історія Гданського коридору (XIII–XIV ст.)», а також ряд ґрунтовних наукових статей з історії західно-європейського середньовіччя.

У 1931 р. у Дніпропетровську було проведено партійні перевірки вищої школи по «виявленню носіїв буржуазної ідеології», у результаті яких було знято з роботи 5 професорів. (Венгер 2017, с. 93) Серед них був і М. В. Бречкевич, якого наказом від 1 липня 1931 р. звільнили з посади професора всесвітньої історії Дніпропетровського інституту професійної освіти, як такого «що не може відмовитися від буржуазної ідеології у викладанні історії». (ЦДАВОУ, ф. 166, оп. 12, спр. 826, арк. 6) Усі спроби проф. Бречкевича відновитись на посаді були марними, тому після отримання академічної пенсії, він у 1931 р. переїжджає у Крим, де працює науковим співробітником Севастопольського музейного об'єднання, збираючи матеріали про оборону Малахового кургану 1854–1855 рр., що вилилось пізніше у його докторську дисертацію.

У зв'язку з відкриттям у 30-ті роки в країні історичних факультетів збільшилась потреба у кваліфікованих кадрах істориків, що й дозволило проф. Бречкевичу прийняти у 1938 р. запрошення Київського педінституту стати завідувачем кафедри стародавньої історії. У педінституті у 1938–1941 рр. він викладає курс історії стародавнього світу. Одночасно М. В. Бречкевич розпочинає за сумісництвом свою роботу в Київському держуніверситеті, де читає студентам 5-го курсу історичного факультету спецкурс з середньовічної історії (ЦДАВОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 1006, арк. 11).

Під час Другої світової війни М. В. Бречкевич був евакуйований з Києва і спочатку працював у Сталінградському педінституті (1941–1942 рр.) потім у педінститутах м. Бірська, Башкортостан (1942–1943 рр.) і м. Бугуруслана Оренбурзької області (1943–1944 рр.) (ЦДАВОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 1006. арк. 11 зв.). Війна принесла велике горе проф. М. В. Бречкевичу. На фронтах другої світової війни загинули два його сини, а старша донька була скалічена нацистами.

2 серпня 1944 р. М. В. Бречкевич повернувся до звільненого від гітлерівців Києва, де його родині з 4-х чоловік була надана квартира № 21 по вул. Володимирській 61-б (загальною площею 21 м^2) (ЦДАВОУ, ф. 4849, оп. 1, спр. 643, арк. 2). З осені 1944 р. проф. М. В. Бречкевич приступає до роботи у Київському держуніверситеті імені Т. Г. Шевченка, з яким пов'язаний заключний період його складної і вельми змістовної науково-педагогічної діяльності. В стінах університету він захистив у 1946 р. докторську дисертацію «Оборона Малахова кургана в 1854–1855 рр.» (ДАК, ф. Р-1246, оп. 13, спр. 36, арк. 1; спр. 64, арк. 1–2) і очолив того ж року кафедру історії середніх віків. А вже наступного року, коли в Київському університеті кафедру стародавньої історії було ліквідовано як самостійну структурну одиницю і згідно з наказом Міністерства освіти СРСР № 1274 від 30 серпня 1947 р. було об'єднано з кафедрою історії середніх віків,

проф. М. В. Бречкевич стає завідувачем новоутвореної кафедри історії стародавнього світу і середніх віків, яка існує і понині. (ДАК, ф. Р-1246, оп. 5, спр. 58, арк. 8)

За час роботи в Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка М. В. Бречкевич написав кілька ґрунтовних праць, котрі, на жаль, залишилися не опублікованими. Серед них: «Польща, Литва і Тевтонський орден на початку XV ст.», «Нарис історії середніх віків», «Історія балтійських слов'ян у викладі німецьких істориків XIX і першого десятиріччя XX століття» та ін. Проф. М. В. Бречкевич вів у 1944–1950 рр. активну викладацьку роботу у Київському університеті, читаючи лекції і проводячи семінарські заняття з історії середніх віків, історії західних слов'ян, історії Польщі для студентів історичного та філологічного факультетів (ДАК, ф. Р-1246, оп.13, спр.19, арк.1), керуючи роботою наукового студентського гуртка, написанням кандидатських дисертації аспірантів: З.І. Рудої, О. Н. Цибенко, М. Я. Лойберга. (ДАК, ф. Р-1246, оп.13, спр.112, арк.16; спр.197, арк. 7, 10) Значну увагу М. В. Бречкевич приділяв покращенню роботи університетської бібліотеки, поповненню її джерелами і літературою з історії середніх віків, створенню в ній належних умов для наукової роботи. (ДАК, ф. Р-1246, оп. 13, спр. 112, арк. 1–2) Ним був розроблений проект створення кабінету з історії середніх віків (ДАК, ф. Р-1246, оп. 13, спр. 197, арк. 30).

У київський період наукової діяльності М. В. Бречкевич залишається вірним принципам виробленим на початку свого творчого шляху. Це був історик-позитивіст і, як всі вчені цього напрямку, вважав історичне джерело головним критерієм. Для «історика, говорив він, потрібна двояка робота: по-перше, дослідження джерел і, по-друге, виклад історичних фактів у причинно-наслідкових зв'язках» (Бречкевич 1914, с. 4) Роздумуючи над ремеслом історика М. В. Бречкевич писав: «Відомі ті засоби, котрі повинні бути прийняті з самого початку кожним істориком: суворе дотримання всіх методологічних прийомів – передусім. Потім – повне проникнення в життя і світогляд епохи, що вивчається; як актор повинен перевтілитись в ту особу, роль якої він на себе взяв, так і історик повинен настільки глибоко проникнути у досліджуване ним минуле життя, щоб окремі явища і питання минулого він не міг уявляти з точки зору тієї епохи» (Бречкевич 1914, с. 16).

Основним об'єктом наукових досліджень М. В. Бречкевича була, як уже зазначалось вище, середньовічна історія поморських слов'ян. Над її розробкою він почав працювати ще в студентські роки. У 1900 р. Бречкевич під керівництвом проф. Ясинського А. М. пише свою першу наукову роботу з даної проблематики «Досвід вивчення історії слов'янської держави у Східній Помераніі». Судячи з річного звіту ректора Юр'ївського університету від 12 грудня 1900 р., це було ґрунтовне самостійне дослідження, «котре при певній доробці мало право на друк». Робота Бречкевича (загальним обсягом у 454 сторінки) складалась з двох частин. У першій розглядалась історія Східно-Поморського князівства у давнину до втрати ним самостійності на початку XIV ст., у результаті захоплення Тевтонським орденом. Друга частина праці була присвячена розгляду внутрішніх відносин у Східно-Поморському князівстві (с. 283–448). Тут автор детально розглянув становище князівської влади на Помор'ї у середні віки, слов'янське право і державні повинності населення, німецьку колонізацію і процес генезису феодалізму в регіоні. Вважаючи, що твір Бречкевича, поданий під девізом: «Краще пізно, ніж ніколи» є «цілком науковою і ґрунтовною роботою, котра заповнить існуючу в історичній літературі прогалину» історико-філологічний факультет Юр'ївського університету ухвалив нагородити Митрофана Васильовича «золотою медаллю сенатора фон Брадке» (Краткий отчет 1901, с. 15).

У 1902 р. побачила світ перша друкована праця М. В. Бречкевича «Святополк – князь Поморський», що базувалась на матеріалах хронік Кадлубека, Богухвала і Длугоша, а також поморських грамот. Співставлення грамот з даними польських хронік дозволило М. В. Бречкевичу зробити висновок, що наприкінці XII – першій половині XIII ст. Східне Помор'я було незалежне від Польщі. Тут правила місцева князівська династія. Проте, у церковному відношенні Помор'я, на думку автора, було тісно пов'язане з Польщею, оскільки не мало у розглядуваний період свого власного єпископа і входило до єпархії Куявсього єпископа (в Польщі) (Бречкевич 1902, с. 10).

У центрі уваги автора – суспільно-політична діяльність східно-поморського князя – Святополка II (близько 1220–1266), насамперед його відносини з Тевтонським орденом. М. В. Бречкевич слушно зазначає, що спочатку Святополк підтримав хрестоносний рух Тевтонського ордену в Пруссію, поділяючи поширений у той час погляд про богоугодність навіть насильницького навернення язичників, у даному випадку прусів, у християнство. Далі дослідник охарактеризував причини, що спонукали східно-поморського князя піти на розрив відносин з Тевтонським орденом і стати на шлях збройної боротьби з ним. Не зупиняючись детально на розкритті ходу війни 1242–1248 рр. між Святополком II і Тевтонським орденом, М. В. Бречкевич однак робить спробу дати власну періодизацію цієї важливої події в житті Східного Помор'я, виділяючи найбільш характерні риси кожного з чотирьох її основних періодів. (Бречкевич 1902, с. 20–22). У кінці дослідження автор аналізує торгівельну політику Святополка II, зокрема відміну ним берегового права на Гданському Помор'ї і в цілому дає загальну оцінку діяльності князя.

Наступна друкована робота М. В. Бречкевича – «Перші поморські монастирі» (1905 р.) була присвячена вже Західному Помор'ю (Бречкевич 1905). Робота складається з п'яти розділів та висновків. У першому розділі автор змальовує місійну діяльність на Західному Помор'ї у 20-і роки XII ст. єпископа Оттона Бамберзького, його намагання утвердити в цьому регіоні Європи християнство, а також хід хрестового походу німецьких рицарів 1147 р. проти поморян та його наслідки. Перший розділ служить ніби вступом до наступних чотирьох, у яких автор детально аналізує заснування і господарську діяльність основних західно-поморських монастирів у XII ст.: Столпського, Гробського, Бродського, Бельбуцького, Грамзовського, Даргунського і Кольбацького.

Праця позитивно була оцінена у наукових колах. Судячи з рецензії А. А. Васильєва на цю роботу, поставленої мети М. В. Бречкевич досяг. Рецензент підкреслює актуальність теми дослідження, її недостатню ступінь розробки в історіографії, уважне ставлення автора до тексту джерел, їх вірне тлумачення. Разом з тим А. А. Васильєв справедливо зазначає, що робота не позбавлена і певних недоліків. Так, цитуючи праці німецьких істориків – Візенера, Вінтера, Клемпіна, Гаука, автор, на думку рецензента, повністю замовчує роботи вітчизняних славістів, які в тій чи іншій мірі торкались цієї проблеми: О. О. Котляревського, Ф. Я. Фортинського, О. Ф. Гільфердінга. Недостатньою вважає рецензент характеристику в роботі устрою ордену премонстрантів і цистеріанців, а також критику наративних джерел, аналіз їх ступеня достовірності (Васильев 1906, с. 177).

У 1911 р. М. В. Бречкевич опублікував свою основну роботу з історії поморських слов'ян «Вступ до соціальної історії князівства Славії, або Західного Помор'я. Дослідження з історії прибалтійських поморян за перші півтора століття з часу прийняття ними християнства (1128–1278 рр.)», яка і до цього часу залишається чи не єдиною спеціальною працею з цієї проблеми у вітчизняній славістиці. Робота починається з огляду джерел і літератури з теми дослідження. Тут він показав себе глибоким знавцем актового матеріалу і майстром тонкого джерелознавчого аналізу. Зроблені ним спостереження стосовно характеру поморських актів та їх мови становлять значний джерелознавчий інтерес. М. В. Бречкевич вніс багато нового в інтерпретацію і датування поморських грамот, пояснив умови виникнення багатьох з них, доказав перевагу грамот над іншими джерелами з історії Помор'я, зокрема хроніками.

Два основні розділи роботи М. В. Бречкевича були присвячені соціальній структурі середньовічної Славії, а також питанням землеволодіння, насамперед церковного у XII–XIII ст. Дослідивши матеріали джерел, М. В. Бречкевич всупереч думці прийнятій в тогочасній німецькій історіографії, дійшов висновку, що для соціального ладу поморських слов'ян до епохи німецького завоювання у XII ст. була характерна відсутність кріпосної залежності. Не виявив він на Помор'ї до XII ст. і спадкових володінь місцевої поморської знаті, визнавши їх наявність лише в лютицькій частині Помор'я. На думку вченого, незважаючи на те, що в 70-х роках XIII ст. зустрічаються феодальні володіння в руках поморської знаті, «ленні відносини і володіння селами на ленному праві не можуть характеризувати попереднє становище і права слов'янської знаті і доказувати туземне походження і розповсюдженість володіння населеними місцями» (Бречкевич 1911, с. 118).

Всебічно змалював М. В. Бречкевич становище церкви на Помор'ї у XII –XIII ст. Дослідник висловлює думку, що християнська церква відразу ж після свого виникнення була чужою поморянам, що, на його погляд, було обумовлено двома причинами: іноземним складом духовенства і аристократичним характером тодішньої церкви взагалі. Як зазначає автор: «Духовенство на Помор'ї взагалі дотримувалось такого правила: значно зручніше і вільніше можна віддаватись небесній службі і духовним знанням, коли є хороші матеріальні засоби» (Бречкевич 1911, с. 156). Тому воно не гербувало жодними методами, аби примножити свої багатства. Переконливо, на основі свідчень багатьох грамот, показує М. В. Бречкевич гонитву духовенства, особливо монастирів, за земельними володіннями, у результаті чого вони перетворились у найбільших земельних власників на Помор'ї.

Значний інтерес становить проведений автором у заключній частині роботи аналіз ходу німецької колонізації і ролі німецьких колоністів у процесі феодалізації західно-поморських земель у XII–XIII ст. На основі усіх доступних йому матеріалів дослідник дійшов висновку, що виникнення феодальної власності на землю в значній мірі прискорило переведення поморських міст на німецьке право, яке супроводжувалось наділенням колоністів орною землею, котра до цього була у користуванні туземних містян. Однак, перебуваючи під певним впливом слов'янофільської доктрини М. В. Бречкевич не зміг розкрити справжні причини успіху німецької колонізації Помор'я. На його думку успіх германізації країни був викликаний психологічними причинами: добродушністю і піддатливістю поморських князів, нерішучістю і м'якістю їх характеру. У результаті чого, до переселенців поморські князі нібито ставилися з більшою увагою, ніж до своїх, гостинно їх приймали і наділяли заселеними і незаселеними маєтками (Бречкевич 1911, с. 196).

Продовжуючи подальше дослідження Західно-Поморського князівства доби середньовіччя М. В. Бречкевич друкує у 1914 р. у збірнику присвяченому 30-річчю науково-педагогічної діяльності відомого антикознавця, професора Харківського університету В. П. Бузескула свою статтю «Вищий клас слов'янського населення у Західно-Поморському князівстві XII–XIII ст.». Як і в попередній, основній своїй роботі «Вступ до соціальної історії…» тут він намагається всупереч думці прийнятій у тогочасній німецькій і польській історіографії доказати, що знать на Помор'ї ще не відокремилась до XII ст. в особливий стан. На думку автора, розвиток станових відмінностей у Західно-Поморському князівстві дещо відставав від найближчих сусідів: німців, поляків, лютичів. Він не вбачав правових відмінностей у становищі знатних і простих поморян у розглядуваний період, хоча й визнавав, що знать виділялась на Помор'ї своїм багатством, впливом на оточуюче населення, близькістю до князя, своїми особистими якостями і заслугами (Бречкевич 1914, с. 455). У цьому новаторському для свого часу трактуванні розвитку поморського соціуму М. В. Бречкевичу не вдалось уникнути деяких помилок. Основна з яких полягає у запереченні процесу феодалізації на Помор'ї до XII ст. Він також перебільшував специфічні особливості розвитку цього регіону, недооцінював становище знаті у суспільно-політичному житті поморян періоду раннього середньовіччя. У той час, як сучасні дослідження, передусім польських істориків, переконливо показують, що знать відігравала вирішальну роль у політичному житті Помор'я XII ст. Її влада базувалась на володінні земельною власністю, безсилий поморський князь був у всьому залежний від знаті і не мав влади і сил заставити її коритись (Historia Pomorza 1969, s. 299–300).

Однією з етапних праць М. В. Бречкевича було дослідження історії Східно-Поморського князівства у XIII–XIV ст., опубліковане українською мовою у 1929 р. у м. Дніпропетровську. Значна увага була приділена в роботі джерелам з економічної історії поморських слов'ян, передусім грамотам, що мають, на думку дослідника, велику цінність оскільки готуються і видаються майже одночасно з тими подіями, про які вони свідчать. Проте, вчений не переоцінює значення цього джерела, зазначаючи, що грамоти як історичний матеріал мають і певні недоліки, так як носять нормативний характер і мало розповідають про повсякденне життя населення Гданського Помор'я XIII–XIV ст., а більше про ті зміни в житті поморського соціуму, що їх бажано здійснити (Бречкевич 1929, с. 6).

Ознайомивши читача з джерелами з економічної історії Східного Помор'я, автор переходить до висвітлення господарського життя поморян у доби високого середньовіччя. Дає загальний огляд стану землеробства, ремесла і обміну у поморських слов'ян у розглядуваний період.

Як і в попередніх своїх роботах М. В. Бречкевич детально аналізує питання землеволодіння, констатуючи, що у XIII ст. значна кількість сіл і земель у Східному Помор'ї ще не мала приватного власника і лише на початку XIV ст. земля стає об'єктом жвавого обміну, прискореними темпами зростає велике феодальне землеволодіння, погіршується правове становище селян, все більша кількість яких перетворюється на кріпаків.

Значна частина дослідження М. В. Бречкевича присвячена проблемі соціально-економічного розвитку східно-поморського міста і міському праву. Автор ґрунтовно проаналізував процес заснування міст на німецькому праві, з'ясував типологічні особливості і етапи проникнення на Помор'я любецького, магдебурзького і кульмського права. Справедливо наголошуючи при цьому, що усі три види німецького права сприяли «розвиткові торгівельного, а не виробничого капіталу…містом і міськими справами орудують не ремісники, а князі» (Бречкевич 1929, с. 60).

М. В. Бречкевич зі знанням справи аналізує політичні процеси, що відбувалися на Помор'ї у XIII–XIV ст. На основі глибокого вивчення джерел, дослідник переконливо показує безладдя князівської влади у другій половині XIII – на початку XIV ст. Він яскраво змальовує складні взаємовідносини поморських князів з сусідами і їх міжусобну боротьбу. Дослідник дійшов висновку, що за винятком Святополка II, який проводив самостійну і незалежну від сусідніх держав політику, усі інші поморські князі безладно вплутували сусідів у свої внутрішні справи, що призвело врешті решт до підкорення цих земель на початку XIV ст. Тевтонським орденом (Бречкевич 1929, с. 34).

У цілому слід зазначити, що праця М. В. Бречкевича «Східно-поморське князівство та його занепад. Початкова історія Гданського коридору (XIII–XIV ст.)», як і все, що вийшло з під пера цього дослідника є вагомим внеском в українську славістику. Зосередивши свою увагу на проблемі соціально-політичного і економічного розвитку Помор'я XII–XIV ст., що не знайшла достатнього висвітлення у вітчизняній історіографії, ввівши у науковий обіг багатий джерельний матеріал і скурпульозно його проаналізувавши, він тим самим створив базу для подальшого дослідження слов'ян Балтійського Помор'я.

За визначні наукові здобутки Указом Президії Верховної Ради УРСР від 15 квітня 1948 р. доктору історичних наук, професору М. В. Бречкевичу було присвоєно почесне звання заслуженого діяча науки Української РСР (ЦДАВОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 1006, арк. 1).

Відзначивши своє 80-річчя у 1950 р. проф. М. В. Бречкевич залишає роботу у стінах Київського держуніверситету ім. Т. Г. Шевченка і виходить на пенсію. Помер Митрофан Васильович через 13 років потому, 23 серпня 1963 р. у м. Києві і був похований на Байковому цвинтарі.

Науково-освітянська діяльність проф. М. В. Бречкевича у повоєнному Києві, безсумнівно сприяла поглибленню інтересу академічної спільноти університету до славістично-медієвістичної проблематики, багато його ідей та задумів будуть реалізовані у працях його учнів.

Список джерел та літератури

БРЕЧКЕВИЧ, М. В., 1902, Святополк, князь Поморский. Юрьев: Тип. К. Маттисена.

БРЕЧКЕВИЧ, М. В., 1905, Первые поморские монастыри. Очерк из истории Балтийского Поморья в XII в. Юрьев: Тип. Эд. Бергмана.

БРЕЧКЕВИЧ, М. В., 1911, Введение в социальную историю княжества Славии, или Западного Поморья. Исследование по истории прибалтийских поморян за первые полтора века со времени принятия ими христианства (1128–1278 гг.). Юрьев: Тип. К. Маттисена.

БРЕЧКЕВИЧ, М. В., 1914, О некоторых современных трудностях в области исторического изучения. Речь произнесенная в день освящения Казанских Высших женских курсов 24 ноября 1913. Казань: Тип. Казанского университета.

БРЕЧКЕВИЧ, М. В., 1914, Высший класс славянского населения в Западно-Поморском княжестве XII–XIII вв. Сборник Харьковского историко-филологического общества в честь проф. В. П. Бузескула, 446–455.

БРЕЧКЕВИЧ, М. В., 1929. Східно-Поморське князівство та його занепад. Початкова історія Гданського коридору (XII–XIII ст.). Наукові записки Дніпропетровського Наукового при Всеукраїнській Академії наук Товариства, Вип. 1: Історико-філологічна секція, 1–106.
ВАСИЛЬЕВ, А. А., 1906,, Рецензия на монографию М. Бречкевича «Первые поморские монастыри. Очерк из истории Балтийского Поморья в XII в. – Юрьев: Тип. Эд. Бергмана, 1905. Журнал Министерства народного просвещения, № 7, 175–179.
ВЕНГЕР, А. Г., 2017, Штрихи до портрета дніпропетровських «всесвітників»: катеринославський/дніпропетровський період життя М. В. Бречкевича. Вопросы германской истории, 86–97.
Державний архів м. Києва (далі – ДАК), ф. Р-1246, оп. 5, спр. 58; оп. 13, спр. 19, спр. 36, спр. 64, спр. 66, спр. 112, спр. 197, спр. 238.
ДУБЬЕВА, Л., 2006, Историческая наука в Тартуском университете в конце XIX – начале XX в. Тарту (Disstrtationes historiae Universitatis Tartuensis), 349.
Historia Pomorza. 1969, Opracowanie zbiorowe pod redakcją Gerarda Labudy. Poznań: Wyd-wo poznanskie. T.1, 819.
Краткий отчет императорского Юрьевского университета за 1900 г., 1901. Ученые записки Юрьевского университета, 1, 14–15.
ЛАПТЕВА, Л. П., 1995, М. В. Бречкевич как представитель позитивизма в русском славяноведении первой чверти XX века. Славяноведение, 1, 3–11.
МОСКАЛЕНКО, А. Е., 1972, М. В. Бречкевич (1870–1963) и его работы по истории поморских славян. Славянский сборник, 92–108.
Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВОУ), ф. 1, оп. 24, спр. 1006; ф. 166, оп. 12, спр. 826; ф. 4849, оп. 1, спр. 643.

References

BRECHKEVICH, M. V., 1902, Svyatopolk, kniaz pomorskiy [Svyatopolk – kniaz of Pomerania]. Yuriev: Tipografiya K. Mattisena. [In Russian].
BRECHKEVICH, M. V., 1905, Pervye pomorskiye monastyri. Ocherk iz istorii Baltiyskogo Pomoria v XII v. [The first monasteries of Pomerania. The essay of the history Baltic Pomerania in the 12th century]. Yuriev: Tipografiya Ed. Bergmana. [In Russian].
BRECHKEVICH, M. V., 1911, Vvedeniye v sotsialnuiu istoriu kniazhestva Slavii, ili Zapadnogo Pomoria. Issledovanie po istorii pribaltiyskikh pomoryan za pervye poltora veka so vremeni prinyatia imi khirstianstva (1128–1278 gg.) [Introduction to the social history of Slavia principality or West Pomerania. The research on the history of Baltic pomeranians during the first hundred and a half century from the Christianization (1128–1278)]. Yuriev: Tipografiya K. Mattisena. [In Russian].
BRECHKEVICH, M. V., 1914, O nekotorykh sovremennykh trudnostiakh v oblasti istoricheskoho izuchenia. Rech proiznesennaia v den osvyashchenia Kazanskikh Vysshikh Znenskikh kursov 24 noiabrya 1913 g. [On the some modern issues in the history research]. Kazan: Typografiya Kazanskogo Universiteta. [In Russian].
BRECHKEVICH, M. V., 1914, Vysshiy klass slavyanskogo naselenia v Zapadno-Pomorskon kniazhestve XII–XIII vv. [The highest class of Slavic population in Western Pomerania principality in the 12th – 13th cc]. Sbornik Kharkovskogo istoriko-filologicheskigo obshchestwa v chest professora V. P. Buzeskula. Kharkov, 446–455. [In Russian].
BRECHKEVICH, M. V., 1929, Skhidno-Pomorske kniaziwstiwo ta yogo zanepad. Pochatkova istoriya Hdanskoho korydoru (XIII–XIV st.) [Eastern Pomerania principality and its decline. The primary history of Gdansk passage (the 12th – 13th cc.)]. Naukovi zapysky Dnipropetrovskoho pry VUAN tovarystva. Dnipropetrovsk. Vyp. 1, 1–106. [In Ukrainian].
VASILYEV, A. A., 1906, Retsenziya na monografiyu: M. Brechkevich. Pervyie pomorskiye monastyri. Ocherkk iz istorii Baltiyskogo Pomorya v XII v. [Review on the monography of M. Brechkevich «The first monasteries of Pomerania. The essay of the history Baltic Pomerania in the 12th century». Yuriiev: Typography of Ed. Bergman, 1905]. Zhurnal Ministerstva narodnogo prosvescheniya. 7, 175–179. [In Russian].
VENGER ,A. G., 2017, Shtrykhy do portreta dnipropetrovskykh «vsesvitnykiv»: katerinoslavskyi/dnipropetrovskyi period zhyttia M. V. Brechkevycha [The touches to the portrait of the Dnipropetrovsk world-historians: Katerynoslav/Dnipropetrovsk period of M. V. Brechkevych's life]. Voprosy germanskoy istorii, 86–97. [In Ukrainian].
Derzhavnyy arkhiv m. Kyeva (ДАК) [State Archive of Kyiv (SAK)] F. R-1246, op. 5, spr. 58; op. 13, spr. 19, 36, 64, 66, 112, 197, 238.
DUBYEVA, L., 2006, Istoricheskaia nauka v Tartuskom universitete v kontse XIX – nachale XX v. [Historical science in University of Tartu in the end of 19th – beginning of the 20th c.]. (Dissertationes historiae Universitatis Tartuensis). Tartu, 349. [In Russian].

Historia Pomorza, 1969, Opracowanie zbiorowe pod redakcją Gerarda Labudy [History of Pomerania]. Poznań. T. 1, 819. [In Polish].
Kratkii otchet imperatorskogo Yurievskogo universiteta za 1900 g., 1901 [The shirt report of the Imperial University of Yuriiev for 1900]. Uchenyie zapiski Yurievskogo universiteta, 1, 14–15. [In Russian].
LAPTYEVA, L. P., 1995. M. V. Brechkevich kak predstavitel pozitivizma v russkom slavianovedenii pervoi chetverti XX veka [M. V. Brechkevuch as a representative of positivism in Russian Slavic studies in the first quarter of the 20th century]. Slavianovedenie. 1, 3–11. [In Russian].
MOSKALENKO, A. YE, 1972, M. V. Brechkevich (1870–1963) i ego raboty po istorii pomorskikh slavian [M. V. Brechkevich (1870–1963) and his works on history of Pomeranian Slavs]. Slavianskiy sbornik. Saratov, 92–108. [In Russian].
Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy [The Central State Archives of Supreme Authorities and Governments of Ukraine] (TsDAVOU). F.1, op. 24, spr. 1006, f. 166, op. 12, spr. 826; f. 4849, op. 1, spr. 643.

М. В. Бречкевич (1870–1963) та його внесок у вивчення історії середньовічного Балтійського Помор'я

У статті на основі архівних джерел та спеціальної історичної літератури, охарактеризовано основні віхи життєвого шляху і науково-педагогічна діяльність відомого українського історика-медієвіста, фундатора кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Київського національного університету імені Тараса Шевченка – Митрофана Васильовича Бречкевича. Дослідження спирається на принципи історизму, науковості й авторської об'єктивності, а також на використання загально-наукових (аналіз, синтез, узагальнення, порівняння) та спеціально-історичних (історико-типологічний, історико-системний) методів.

Проаналізовано внесок М. В. Бречкевича у вивчення середньовічного Балтійського Помор'я. Автор дійшов висновку, що протягом всієї своєї наукової діяльності він залишається вірним принципам виробленим на початку свого творчого шляху. Це був історик-позитивіст і, як всі вчені цього напрямку, вважав історичне джерело головним критерієм істини.

Головним об'єктом наукових досліджень М. В. Бречкевича була історія поморських слов'ян XII–XIV ст., котрій він присвятив у першій половині XX ст. низку ґрунтовних праць. Вже в першій своїй друкованій роботі «Святополок – князь Поморський» (Юр'їв, 1902) Бречкевич розглядає один з важливих періодів в історії Східно-Поморського князівства, його боротьбу з Тевтонським орденом у 40-і роки XIII ст. У дослідженні всебічно проаналізовано питання про походження князівської влади у Східному Помор'ї, взаємовідносини Східно-Поморського князівства з Польщею.

Зазначається, що основною працею М. В. Бречкевича з історії Помор'я була його магістерська робота «Вступ до соціальної історії князівства Славії або Західного Помор'я» (Юр'їв, 1911), у якій він на основі поморських грамот і хронік зробив спробу проаналізувати процес феодалізації у західно-поморських землях у XII–XIII ст. і роль у ньому німецьких колоністів. У роботі детально охарактеризовано князівське землеволодіння, становлення перших поморських монастирів, що стали активними провідниками германізації в цьому регіоні.

Ключові слова: Бречкевич М. В., життєвий шлях, науково-педагогічна діяльність, медієвістика, слов'янознавство, соціальна історія, Балтійське Помор'я XII–XIV ст.

Rud Mykola, Candidate of Historical sciences, Associate professor, Department of Ancient and Medieval History Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Рудь Микола, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-0483-936X
Received: 07-09-2020
Advance Access Published: October, 2020

https://doi.org/10.17721/2518-1270.2020.62.12

ШЕВЧЕНКОВЕ БАЧЕННЯ УКРАЇНИ: ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ АСПЕКТ

Микола Нагірний

SHEVCHENKO'S VISION OF UKRAINE: TERRITORIAL ASPECT

Mykola Nahirnyi

The article examines on which territory the term «Ukraine» spread in the Taras Shevchenko's vision.

In the Middle Ages there was confusion in the use of the names «Little Russia», «Ukraine», «Rus'» to designate the historical and geographical lands of Ukrainian people. The term «Ukraine» during centuries evolved in the semantic and geographic aspects. T. Shevchenko in separate his poems distinguishes the concept «Ukraine» and its regions (for example, «Volyn'» is mentioned separately). However, the analysis of Shevchenko's works, the geography of his travels and interests suggests that the poet included in the actual understanding of Ukraine the lands that, in different periods, were part of the notion of «Rus'», «Hetmanshchyna», «Cossack's Ukraine», «Little Russia». Territorially Shevchenko's Ukraine was imposed on all these lands.

Geographical and spatial Shevchenko's imagines about the land, which he called «Ukraine» in his work, we can check through his travels in the Ukrainian lands, his poetry and other activity, the ratio of historical or geographical concepts used by him or information about the regions which the poet was interested in. In accordance with these criteria, Shevchenko could include into his great homeland the territory of the Cossack state of B. Khmelnytsky and which correspond to the concept of «Rus», with the inclusion of lands of Slobozhanshchyna. Belonging to this Shevchenko Ukraine of Transcarpathia, Donbass and Crimea remains unconfirmed and needs further refinement and research.

Keywords: Taras Shevchenko, Ukraine, Rus, Little Rusia, geography, territory.

Питання встановлення власної ідентичності залишається актуальною темою для багатьох народів і нині: хто ми, звідки ми, куди рухаємося і т. д. Серед питань, котрі перейшли до нас із минулих століть, насамперед слід виділити проблему ствердження національної державності.

Тарас Шевченко (1814–1861) відіграв визначну і неперевершену роль у формуванні почуття українськості. В історії це унікальний випадок, коли поет став символом не лише боротьби за державну незалежність, а й символом України, захисту національної ідентичності, існування самої української ідеї. Національна ідея дала Т. Шевченкові можливість стати національним пророком, розбудити український народ. «Досить було однієї людини, – писав про Великого Кобзаря Остап Вишня, – щоб урятувати цілий народ, цілу націю» (Козловець, Федоренко 2014, с. 148).

Українське питання Т. Шевченко поставив у своїх творах так глибоко і так всеохоплююче, як ще ніхто до нього не ставив.

Майбутнє українського народу Т. Шевченко пов'язував з його минулим. Слід знати своє походження, не позбуватися своєї історії. У зв'язку з цим Кобзар закликає українців воскресити пам'ять про минуле, про його славу:

«Подивіться лишень добре,
Прочитайте знову
Тую славу. Та читайте
Од слова до слова,
Не минайте ані титли,
Ніже тії коми...»

© Микола Нагірний

Шевченко активно цікавився минулим свого народу, його самоідентифікацією, прагнув визначити місце українців у тогочасній картині світу:

«Все розберіть...
та й спитайте
Тойді себе: що ми?..
Чиї сини?
Яких батьків?»

«Кобзар» Т. Шевченка будив громадянське сумління не тільки сучасників поета. Його рядки так само звернені й до прийдешніх поколінь, намагаючись розбудити в них патріотичні почуття:

«Нема на світі України,
Немає другого Дніпра
А ви претеся на чужину
Шукати доброго добра».

(«І мертвим, і живим, і ненародженим…»)

Л. Білецький зазначав, що «поет задав собі ясну справу, що Україна – окремий і вповні географічно, етнографічно, звичаєво і взагалі духовно самостійний край» (Козловець, Федоренко 2014, с. 147–171).

Загалом існує обширний пласт наукових робіт, присвячених ролі Т. Шевченка в українському націтворенні. З-поміж новіших можна згадати праці таких дослідників, як Т. Шептицька (Шептицька 2013), О. Яблонська (Яблонська 2014), С. Гелей (Гелей 2015), А. Кузьменко (Кузьменко 2015), М. Козловець та В. Федоренко (Козловець, Федоренко 2014).

Однак ці та інші автори практично не торкаються питання, що саме поет вкладав у поняття «Україна» в територіальному аспекті? Чи відрізняється тогочасна Шевченкова Україна від сучасної і наскільки суттєво? Зважаючи на останні суспільно-політичні та геополітичні події (Євромайдан, нова хвиля національного відродження, анексія Росією українських земель), дана тема набуває нової актуальності.

Мета нашої роботи – дослідити, які саме території Т. Шевченко вважав українськими, такими, що належать до його Батьківщини, і які можна вважати Україною. Спроба визначити, які терени охоплювало Шевченкове розуміння України, становить наукову новизну та особистий внесок автора.

Середньовічні часи стали головною ланкою у формуванні сучасного українського народу. А складні процеси його становлення отримали своє відображення і в історично-географічній термінології, в котрій зафіксовано розмаїття назв і термінів, основними з яких були «Русь», «Мала Русь», «Україна».

В літописах першої половини XVII ст. (Острозькому літописці та Львівському літописі) Україна з козаками розміщена на Дніпровському Правобережжі, а тогочасна Русь розташовувалася західніше цього району. В той же час *русь* і *козаки* є етнічно спільною групою населення, але останні мешкають лише на українських землях. Кордон між поляками та козаками проходить по Горині, Случі та Прип'яті.

Термін «Мала Росія» («Малоросія») з'явився ще на початку XIV ст. як грецьке запозичення, однак поширення набув лише після Переяславської ради 1654 р.

У працях козацьких літописів Самовидця і Грабянки назви «Мала Русь» і «Україна» вживалися щодо обох берегів Дніпра. Перше поняття частіше стосується Лівобережжя, друге – Правобережжя.

У літописі С. Величка батьківщина Я. Острянина та Б. Хмельницького – «Мала Росія» та «малоросійська Україна» – розміщується на обох берегах Середнього Подніпров'я. На захід від цих територій (в районі Карпат) розташовувалися «далекі руські міста».

С. Величко, повідомляючи про активізацію козацького руху за дніпровськими порогами на початку XVI ст., для означення носіїв цього руху вживає назви «Русь і козаки», «руси і козаки україно-малоросійські», «малоросійський народ».

Територіально «українсько-малоросійські» землі у кількох випадках відділяються від «запорозьких» володінь. Ще Д. Яворницький відзначав, що запорозькі та українські землі – це дві різні території (Моця 2010, с. 44).

На зламі XVII–XVIII ст. запорожці сприймали Дніпровське Правобережжя як «українське», відрізняючи його від Лівобережжя як «малоросійського». Згодом ці поняття використовувалися приблизно однаково. Території між Дніпром і Карпатами, які колись належали Київській державі, характеризуються як «руські, раніше православні» (внаслідок наступу католицизму). Заселяв подніпровські землі «руський люд», у якого були «предки українські». Сама ж Русь для запорожців розташовувалася на Волині та на інших сусідніх землях, підпорядкованих Польщі.

Гетьман І. Мазепа у листуванні з чиновниками «приказу Малої Росії» використовував малоросійську термінологію, а із запорожцями – переважно українську.

Об'єднувальним чинником для всіх вищезгаданих регіонів було релігійне віровчення – «православна греко-руська віра», «східна церква» тощо.

У міжнародній документації сусідніх держав бачимо чітке розмежування: російська сторона використовує малоросійську термінологію, а польська та турецька – виключно українську.

З другої половини XVII ст. населення обох берегів Дніпра кілька разів іменується «українським народом», а не лише «малоросіянами» (хоча остання назва не зникає). Західноукраїнські центри (Львів та інші) лише один раз названо частинами «Малої Росії»; для них застосовують традиційні назви – «Русь», «Руський край», «Руська держава».

Населення Лівобережної України згадується під такими назвами: «руси», «малоросіяни», «козаки», «малоросійський народ», «український народ», «простодушний козако-руський народ», «православний український козако-руський народ» або ж «козако-український народ». Території, що перебували під владою Польщі, названо «Русь», і там проживала «руська людина», у якої є «предки українські» (Моця 2010, с. 44).

Де ж були межі тогочасної України? Якщо навколо тлумачення етноніму «Україна» досі тривають суперечки, то стосовно початкової локалізації принципових розходжень немає. Абсолютна більшість дослідників погоджуються, що назва «Україна» стосувалася середнього Подніпров'я, яке межувало зі степом. Так, В. Липинський зазначав: «… клич відродження вийшов з тієї самої наддніпрянської полянської землі, що … в часи Київської держави називалася Русь, а…, починаючи з XVI ст., звалася Україною» (Наконечний 2001, с. 94). Власне це сприяло поширенню нового етноніму.

Б. Хмельницький чітко вказує про свої претензії «по Львів, по Холм і Галич», хоча при цьому чітко розмежовує Україну, Волинь і Поділля (Крип'якевич 1990, с. 174–175). В іншого видатного українця, Павла Чубинського, є чітке усвідомлення меж України, викладене у словах національного гімну: «від Сяну до Дону».

Відомо, що термін «Україна» пройшов семантичну еволюцію. «На початку XIX ст. офіційне вживання терміну Україна стосувалося лише Слобожанщини. Це пояснює, чому тогочасні письменники могли протиставляти Україну (Слобідсько-Українську губернію) Малоросії (Чернігівській та Полтавській губерніям, що відповідало колишній Гетьманщині). Польські джерела XIX ст. регулярно говорять про «Волинь, Поділля й Україну», під цією останньою розуміючи Київщину» (Лисяк-Рудницький 1994, с. 44).

Загалом «Україною став означуватися географічний простір, що простягався від земель донських козаків до північних графств Угорщини, від гирла Дунаю до точок північніше Сум та Харкова» (Шпорлюк 1996, с. 75).

Цю усю інформацію ми подали, аби показати, у якій інформаційній мішанині територіальних понять та уявлень жив і творив Т. Шевченко. А що ж він включав у географічні рамки поняття «України»?

Вважається, що в Т. Шевченка назва «Україна» охоплює всю територію, заселену нашим народом» (Наконечний 2001, с. 101). Але чи це так?

Скажімо, наслідуючи польську історіографію, поет виокремлює поняття «Україна» і «Волинь»:

«Розбрілись конфедерати
По Польщі, Волині,
По Литві, по Молдаванах
І по Україні».

З рядків: «Над Трахтемировим високо... З хатини видно Україну І всю Гетьманщину кругом» можна зробити висновок, що Україна і Гетьманщина – не тотожні поняття для Т. Шевченка. Тобто, перше поняття у нього очевидно виходить за рамки другого.

У рядках «Степи наші запродані жидові, німоті», ймовірно, маються на увазі території Запоріжжя. Слово «наші» вказує, що ці землі Т. Шевченко відносить до поняття України, батьківщини.

Т. Шевченко був обізнаний з історичними працями і багато подорожував. Але чи включав він у склад українських земель, скажімо, Закарпаття або Білорусь як колишню частину Русі?

Відомо про три великі подорожі Т. Шевченка Україною. Перша подорож відбулася в 1843–1844 роках. Тоді молодий поет побував на Київщині, Чернігівщині й Полтавщині у широкому розумінні цих регіонів, які тепер охоплюють значно більше областей, зокрема, Сумську й Черкаську – Глухів, Ромни, Лебедин та ін. (Остання подорож 2015). Восени 1843 року Т. Шевченко побував у Суботові, колишній резиденції Б. Хмельницького. Тобто, фактично він відвідав колишню Лівобережну Гетьманщину і частину Правобережжя, район гайдамаччини.

Відомо про перебування поета влітку 1843 р. на Катеринославщині – землях запорізьких козаків. Відвідавши Хортицю, Т. Шевченко побував у м. Олександрівську, тепер Запоріжжя (Красицький 1959, 8–9).

У вересні 1843 р. Т. Шевченко відвідав місця, де розташовувалися Чортомлицька й Нова Січ, відвідав Капулівку, де ще й досі зберігається могила кошового отамана Івана Сірка (Богуш 2008, 85–86).

Друга подорож Україною почалась у 1845 р. і охопила Чернігівщину, Полтавщину, Київщину.

Ставши співробітником Київської Археографічної Комісії, Т. Шевченко багато подорожував Україною, збирав фольклорні й етнографічні матеріали та змальовував історичні й архітектурні пам'ятки.

У 1846 року Т. Шевченко отримав доручення відправитися у Київську, Подільську і Волинську губернії для збирання культурної спадщини цих земель. Маршрут поета пролягав через такі міста як Васильків, Біла Церква, Брацлав, Могилів-Подільський, Кам'янець-Подільський, а далі – на Волинь (Кучерук 2014). М. Дубина вважає, що Т. Шевченко їхав із Кам'янця-Подільського до Проскурова, а звідти – до Почаєва (Дубина 1962).

У вересні – грудні 1846 р. мали місце археологічні подорожі Т. Шевченка на Волинь та Поділля У кожному місті, містечку й селі (Острог, Дубно, Почаїв, Берестечко, Луцьк, Ковель, Вербки, Секунь, Вишнівець, Кременець) він робив замальовки культурно-історичних пам'яток, збирав фольклорний матеріал (Кононенко 2014).

1859 рік – це останні, треті відвідини України. Поет побував у Києві і рідній Кирилівці.

Збірка «Тарас Шевченко і Україна» дає нам уявлення які регіони України пов'язані з життям Шевченка. Це – Сумська, Чернігівська, Київська, Черкаська, Кіровоградська, Полтавська, Дніпропетровська, Запорізька, Вінницька, Хмельницька, Волинська, Рівненська, Житомирська, Тернопільська (Почаїв, Вишнівець), Харківська області (Кононенко 2014, с. 149). Автори збірника дають інформацію, що Т. Шевченко бував і на Луганщині, у містечку Олександрівськ. Однак, якщо дивитися контекст повідомлення, що Т. Шевченко при цьому їхав на Дніпрові пороги через Пирятин, Катеринослав і Нікополь (Кононенко 2014, с. 79), то стає зрозумілим, що мова йде про Запоріжжя, яке у XIX ст. носило назву Олександрівськ.

До переліку мандрівок Т. Шевченка Україною не входить АР Крим і 9 областей (Львівська, Івано-Франківська, Закарпатська, Чернівецька, Одеська, Миколаївська, Херсонська, Донецька, Луганська). Галичину, Буковину й Закарпаття Тарас не відвідав із політичних причин, бо то була інша держава. Ми не можемо напевно констатувати про його уявлення щодо тих

земель. Але відомо, що у Березані поет зустрічався з українським фольклористом і видавцем П. Лукашевичем, від якого дізнався детальніше про «Русалку Дністрову» – альманах, що започаткував у Галичині нову українську літературу народною мовою (Кононенко 2014, с. 79). Крім того, є версія, що дід Т. Шевченка по материній лінії – Іван Бойко – був опришком з Бойківщини, тобто, фактично з Галичини (Зборовський 2015).

З-поміж історичних українських регіонів Російської імперії Т. Шевченко не був у Таврії і на Донбасі. Питання про його уявлення щодо належності цих земель і надалі залишається відкритим через брак документального матеріалу.

Отже, оскільки Т. Шевченко практично не використовував інших назв, окрім «України», можна припустити, що сюди він включав усі інші поняття, які тоді циркулювали: Мала Росія, Гетьманщина, Русь та ін. Тобто, можна вважати, що територіально Шевченкова «Україна» охоплювала усі ці землі.

Таким чином, у Середньовіччі мала місце плутанина у використанні назв «Мала Росія», «Україна», «Русь» для позначення історико-географічних земель нашого народу. Майже кожне джерело бачило розташування цих назв по-своєму. Сам термін «Україна» у своєму розвитку пройшов семантичну і географічну еволюцію. Т. Шевченко в окремих своїх поезіях розмежовує поняття «Україна» та її регіони (наприклад, «Волинь» згадується окремо). Однак аналіз творів Т. Шевченка, географія його мандрівок та зацікавлень дозволяє припустити, що у власне розуміння України поет включав землі, які в різні епохи входили у поняття «Русь», «Гетьманщина», «козацька Україна», «Малоросія». Територіально Шевченкова Україна накладалася на усі ці землі.

Географічно-просторові уявлення Т. Шевченка про землю, яку він називав у своїй творчості «Україною», ми можемо перевірити завдяки його подорожам по українських теренах, згадках у його поетичному доробку, співвідношенню використовуваних ним історико-географічних понять чи інформації щодо зацікавлень поета тими чи іншими регіонами. Відповідно до цих критеріїв, Т. Шевченко міг вважати своєю великою батьківщиною території, на які претендувала козацька держава Б. Хмельницького і які відповідають поняттю «Русь», із включенням земель Слобідської України. Належність до цієї Шевченкової України Закарпаття, Донбасу і Криму залишається непідтвердженою і потребує подальших уточнень та досліджень.

Список джерел та літератури

БОГУШ, П., 2008, «Тоді ще живі були січовики...», Січеслав, 2, 85–86.

ГЕЛЕЙ, С., 2015, Тарас Шевченко – творець національної ідеї, надхненник української незалежності, Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, 25, Львів: Видавництво Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича, 11–43.

ДУБИНА, М., 1962, Шевченко і Західна Україна. Київ.

ЗБОРОВСЬКИЙ, П., Тарас Шевченко і Бойківщина. Режим доступу: http://turka-ua.net/publ/1-1-0-784

КОЗЛОВЕЦЬ, М., ФЕДОРЕНКО, В., 2014, Тарас Шевченко як творець сучасної української нації, Українська полоністика, 11, 147–171.

КОНОНЕНКО, В., ред., 2014, Тарас Шевченко і Україна: реком. бібліогр. покажч. Ч. 1. Київ.

КРАСИЦЬКИЙ, Д. Ф., 1959, Шевченко на Катеринославщині, VIII наукова Шевченківська конференція. К.: Вид-во АН УРСР, 8–9.

КРИП'ЯКЕВИЧ, І. П., 1990, Історія України. Львів: Світ.

КУЗЬМЕНКО, А., 2015, Історичні та суспільно-політичні погляди Тараса Шевченка в процесі формування української національної самосвідомості, Вісник Черкаського університету. Серія «Філологічні науки», № 25(358), 7–11.

КУЧЕРУК, Л. Ю., 2014, Подорожі та знайомства Т. Г. Шевченка (до 200-річчя з Дня народження поета): бібліографічний огляд. К.: НУБіП України.

ЛИСЯК-РУДНИЦЬКИЙ, І., 1994, Історичні есе. Том І. К.: Основи.

МОЦЯ, О. П., 2010, Етнічні процеси в автохтонному середовищі на етапі ранньомодерної та модерної історії України, Український історичний журнал, 1, 41–52.

НАКОНЕЧНИЙ, Є. П., 2001, Украдене ім'я: Чому русини стали українцями. Львів.

Остання подорож Великого Кобзаря на Сумщину. Режим доступу: http://osvita.ua/vnz/reports/ukr_lit/18151/

ШЕПТИЦЬКА., Т., 2013, Зарубіжне українство в утвердженні образу Тараса Шевченка як «конструктора української нації», Українознавчий альманах, 12, 111–115.
ШПОРЛЮК, Р., 1996, Україна: від імперської периферії до суверенної держави, Сучасність, 11, с. 74–87.
ЯБЛОНСЬКА, О., 2014, Тарас Шевченко – духовний лідер нації, Волинь філологічна: текст і контекст, 18, 7–19.

References

BOHUSH, P., 2008, «Todi shche zhyvi buly sichovyky...» [The Sich Cossacks were still alive then]. Sicheslav, 2, 85–86. [In Ukrainian].
DUBYNA, M., 1962, Shevchenko i Zakhidna Ukraina [Shevchenko and Western Ukraine]. Kyiv. [In Ukrainian].
HELEI, S., 2015, Taras Shevchenko – tvorets natsionalnoi idei, nadkhnennyk ukrainskoi nezalezhnosti [Taras Shevchenko as the creator of the national idea, the inspirer of Ukrainian independence]. Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist, 25, 11–43. Lviv: Vydavnytstvo Instytutu ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha. [In Ukrainian].
KONONENKO, V., ed., 2014, Taras Shevchenko i Ukraina: rekom. bibliohr. pokazhch. Ch. 1. [Taras Shevchenko and Ukraine: recommended bibliographic index. Part 1]. Kyiv. [In Ukrainian].
KOZLOVETS, M., FEDORENKO, V., 2014, Taras Shevchenko yak tvorets suchasnoi ukrainskoi natsii [Taras Shevchenko as the creator of the modern Ukrainian nation]. Ukrainska polonistyka, 11, 147–171. [In Ukrainian].
KRASYTSKYI, D. F., 1959, Shevchenko na Katerynoslavshchyni [Shevchenko in the Katerinoslav region], VIII naukova Shevchenkivska konferentsiia, 8–9. K.: Vyd-vo AN URSR. [In Ukrainian].
KRYPIAKEVYCH, I. P., 1990, Istoriia Ukrainy [History of Ukraine]. Lviv: Svit. [In Ukrainian].
KUCHERUK, L. Yu., 2014, Podorozhi ta znaiomstva T. H. Shevchenka (do 200-richchia z Dnia narodzhennia poeta): bibliohrafichnyi ohliad [Travels and acquaintances of Taras Shevchenko (to the 200th anniversary of the poet's birth): bibliographic review]. K.: NUBiP Ukrainy. [In Ukrainian].
KUZMENKO, A., 2015, Istorychni ta suspilno-politychni pohliady Tarasa Shevchenka v protsesi formuvannia ukrainskoi natsionalnoi samosvidomosti [Historical and socio-political views of Taras Shevchenko in the process of forming the Ukrainian national identity]. Visnyk Cherkaskoho universytetu. Seriia «Filolohichni nauky», № 25 (358), 7–11. [In Ukrainian].
LYSIAK-RUDNYTSKYI, I., 1994, Istorychni ese. Tom I [Historical essays. Volume I]. K.: Osnovy. [In Ukrainian].
MOTSIA, O. P., 2010, Etnichni protsesy v avtokhtonnomu seredovyshchi na etapi rannomodernoi ta modernoi istorii Ukrainy [Ethnic processes in the autochthonous environment at the stage of early modern and modern history of Ukraine]. Ukrainskyi istorychnyi zhurnal, 1, 41–52. [In Ukrainian].
NAKONECHNYI, Ye. P., 2001, Ukradene imia: Chomu rusyny staly ukraintsiamy [Stolen name: Why the Ruthenians became the Ukrainians]. Lviv. [In Ukrainian].
Ostannia podorozh Velykoho Kobzaria na Sumshchynu [The last trip of the Great Kobzar to Sumy region]. Available from: http://osvita.ua/vnz/reports/ukr_lit/18151/
SHEPTYTSKA., T., 2013, Zarubizhne ukrainstvo v utverdzhenni obrazu Tarasa Shevchenka yak «konstruktora ukrainskoi natsii» [Foreign Ukrainians in the assertion of the image of Taras Shevchenko as a «constructor of the Ukrainian nation»]. Ukrainoznavchyi almanakh, 12, 111–115. [In Ukrainian].
SHPORLIUK, R., 1996, Ukraina: vid imperskoi peryferii do suverennoi derzhavy [Ukraine: from the imperial periphery to the sovereign state]. Suchasnist, 11, 74–87. [In Ukrainian].
YABLONSKA, O., 2014, Taras Shevchenko – dukhovnyi lider natsii [Taras Shevchenko as the spiritual leader of the nation]. Volyn filolohichna: tekst i kontekst, 18, 7–19. [In Ukrainian].
ZBOROVSKYI, P., Taras Shevchenko i Boikivshchyna [Taras Shevchenko and Boykivshchyna]. Available from: http://turka-ua.net/publ/1-1-0-784 [In Ukrainian].

Шевченкове бачення України: територіальний аспект

У статті розглядається, на якій території поширився термін «Україна» у баченні Тараса Шевченка.

У середньовіччі існувала плутанина у використанні назв «Малоросія», «Україна», «Русь» для позначення історико-географічних земель українського народу. Термін «Україна» протягом століть розвивався в семантичному та географічному аспектах. Т. Шевченко в окремих своїх віршах розділяє поняття «Україна» та її регіони (наприклад, «Волинь» згадується окремо). Однак аналіз творів Т. Шевченка, географія його подорожей та інтереси свідчать про те, що поет включив у власне розуміння України саме землі, які в різні періоди входили

до понять «Русь», «Гетьманщина», «козацька Україна», «Малоросія». Територіально Шевченківська Україна стосувалася усіх цих землях.

Географічні та просторові уявлення Шевченка про землю, яку він у своїй творчості назвав «Україною», ми можемо перевірити через його мандрівки українськими землями, його поезію та іншу діяльність, співвідношення використаних ним історичних чи географічних понять чи інформацію про регіони, які цікавили поета. Відповідно до цих критеріїв, Шевченко міг включити до своєї великої батьківщини територію козацької держави Б. Хмельницького та землі, які відповідають поняттю «Русь» із включенням земель Слобожанщини. Приналежність до Шевченкової України Закарпаття, Донбасу та Криму залишається непідтвердженою і потребує подальшого опрацювання та дослідження.

Ключові слова: Тарас Шевченко, Україна, Русь, Мала Русь, географія, територія.

Nahirnyi Mykola, Ph.D., Volodymyr-Volyn pedagogical professional college named after A. Yu. Krymskyi.

Нагірний Микола, кандидат історичних наук, доцент, Володимир-Волинський педагогічний фаховий коледж ім. А. Ю. Кримського.

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-9319-8540
Received: 17-06-2020
Advance Access Published: October, 2020

https://doi.org/10.17721/2518-1270.2020.62.13

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ СОЮЗ ХЛІБОРОБІВ-ВЛАСНИКІВ (СЕЛЯН) І УКРАЇНСЬКА НАРОДНА ПАРТІЯ: МАЛОВІДОМІ СТОРІНКИ ІСТОРІЇ ПАРТІЙНОГО БУДІВНИЦТВА ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 рр.

Олена Любовець

ALL-UKRAINIAN UNION OF FARMERS-OWNERS (PEASANTS) AND THE UKRAINIAN PEOPLE'S PARTY: LITTLE-KNOWN PAGES IN THE HISTORY OF PARTY BUILDING DURING THE UKRAINIAN REVOLUTION OF 1917–1921

Olena Liubovets

The Ukrainian revolution of 1917–1921 was a period when for the first time were formed the real conditions for the multiparty system in Ukraine, during which a virtually full party spectrum was formed – from left to right. The political alternatives generated by the revolution were the cause of a constant inter-party and intra-party struggle to develop a model of national building in Ukraine and to determine the main directions of government socio-economic policy. The result was party splits. The article analyzes the reasons for the split of the All-Ukrainian Union of Landowners and the creation of the All-Ukrainian Union of Farmers-Owners (Peasants) on its basis. The leaders of the newly formed Union advocated the creation of an independent parliamentary-type Ukraine led by the hetman, and considered the wealthy peasantry to be their social support. The anti-Hetman uprising hindered the development of the Union's activities. During the time of the Directory of UNR, the Union could not become a full-fledged party. In May 1919, the Union was transformed into the Ukrainian People's Part, which exists a little over a year, but also failed to become an influential political party. It was small and little known to the public. In the political spectrum of the UNR, the party held a centrist position, but the ruling socialist parties considered it as «right».

Keywords: Ukrainian Revolution of 1917–1921, All-Ukrainian Union of Landowners, All-Ukrainian Union of Farmers-Owners (Peasants), Ukrainian People's Party, Hetmanate of P. Skoropadskyi, Directory of the Ukrainian People's Republic.

Українська революція 1917–1920 рр. стала періодом бурхливого партійного будівництва, коли вперше склалися умови щодо вільного функціонування політичних партій. За останні роки вітчизняними істориками здійснена велика робота щодо вивчення діяльності українських партій. Однак предметом дослідження більшості з них є, насамперед, партії, що виступили провідними політичними силами Української революції і мали безпосередній вплив на формування напрямів державної політики УНР доби Центральної Ради та Директорії, гетьманату П. Скоропадського. На жаль, партіям, які не відіграли першорядної ролі в революції, але пропонували альтернативні шляхи її розвитку та виступали репрезентантами інтересів певних прошарків українського суспільства, дослідники і досі приділяють недостатньо уваги. Водночас аналіз політичних доктрин і діяльності цих партій дозволить по-новому оцінити об'єктивні реалії революційної доби, побачити невикористані можливості, винести уроки на майбутнє. В контексті цього певний інтерес має історія діяльності Всеукраїнського союзу хліборобів-власників (селян), який згодом трансформувався в Українську народну партію.

© Олена Любовець

Метою статті є аналіз причин створення, політичних вимог і діяльності Всеукраїнського союзу хліборобів-власників (селян) і Української народної партії, визначення їхнього місця в Українській революції 1917–1921 рр.

Однією з основних причин революційного вибуху 1917 р. в Російській імперії стала невирішеність аграрного питання. Гострота соціальних проблем на селі, посилена тяготами Першої світової війни, зумовила граничну полярність інтересів різних верств так званого «хліборобського класу». Гасла Центральної Ради щодо потреби перерозподілу поміщицьких і державних земель активізували селянський рух, сприяли згуртуванню біднішого та середнього селянства навколо Української партії соціалістів-революціонерів і практично підконтрольній їй Селянської Спілки. Ці організації виступали за скасування приватної власності на землю та соціалізацію, чим приваблювали значну частину селянства.

Водночас, з метою захисту приватновласницьких інтересів, поміщики та заможне селянство почали створювати свої представницькі організації, зокрема, Союз земельних власників (у травні 1018 р. оформився у Всеукраїнський союз землевласників). Союз стояв в опозиції щодо аграрної політики Центральної Ради й став однією з політичних сил, які привели до влади гетьмана П. Скоропадського. За доби гетьманату представники керівного складу Союзу входили до складу урядів і місцевих управлінських органів, намагаючись максимально впливати на державну політику гетьмана П. Скоропадського.

Однак поступово, всередині Союзу намітилися розбіжності на тлі різного розуміння окремими групами принципів і шляхів аграрної реформи та різного ставлення до ідеї української державності. Заможні селяни, які входили до складу Союзу, були налаштовані радикальніше щодо темпів і методів проведення аграрної реформи, припускаючи можливість примусового розподілу великих маєтків за викуп, що суперечило позиції керівництва Союзу та членів-поміщиків. Крім того, частина членів Союзу не поділяла поглядів лідерів партії, які заперечували право українського народу на відродження власної держави, підтримуючи політику гетьмана П. Скоропадського щодо українізації культури, освіти та державного апарату.

Протистояння посилилися у жовтні 1918 р. під час формування коаліційного гетьманського уряду. Не бажаючи включення представників партій-членів Українського Національного Союзу, лідери Київського осередку Союзу виступили з різкою заявою, в якій вимагали припинити переговори з українськими соціалістичними партіями з приводу формування коаліційного уряду, а також вимагали від уряду відмовитися від вилучення землі у землевласників на користь селян, затвердити державною мовою російську та сприяти відновленню Росії у колишніх кордонах (Нова Рада 1918, 22 жовтня). У відповідь частина членів Союзу на чолі з М. Коваленком надрукувала у пресі власну заяву, де доводилося, що позиція керівництва не відповідає «настрою широких верств дійсних українських селян хліборобів-власників» і закликала їх приєднати свій голос протесту, щоб «надалі знищити всяку можливість іменем справжніх хліборобів вживати ганебні замахи проти селян української держави» (Нова Рада 1918, 22 жовтня).

Саме ця заява стала приводом до розколу Київського обласного Всеукраїнського союзу землевласників у жовтні 1918 р., частина членів якого запропонувала утворити нову партію під назвою Всеукраїнський союз хліборобів-власників (селян) (Матеріали до програми 1920, с. 6).

Передбачалося, що метою нового Союзу стане відстоювання незалежності України. Платформа Союзу була викладена 20 жовтня у «Меморандумі хліборобів-власників і козаків усієї України». Документ розпочинався словами, що «Україна є і повинна бути незалежною та суверенною державою з парламентарно-демократичним устроєм». Головою держави визнавався гетьман, якому до скликання Сейму (не пізніше 1 лютого 1919 р.) мала належати вся повнота верховної влади. Союз виступав за українську мову як державну; за автокефалію української православної церкви; за створення національної армії; за збереження принципу приватної власності на землю, але за негайне проведення аграрної реформи в інтересах широких верств селянства на основі примусового викупу землі. У питанні принципу формування уряду Союз стояв на позиції Українського Національного Союзу – уряд держави мав бути національно-демократичним (Нова Рада 1918, 22 жовтня).

Справа розколу партії довершилася на ІІ Всеукраїнському з'їзді хліборобів-власників, який пройшов у Києві 5–7 листопада 1918 р.

У перший же день після оголошення доповіді щодо проведення земельної реформи розгорнулися бурхливі дебати. Більшість промовців (переважно середні й дрібні землевласники) висловилася проти виробленого земельною комісією з'їзду проекту резолюції, яка відкидала принцип примусового вивласнення маєтків. Вони наполягали на тому, що для досягнення спокою в державі необхідно прийняти засаду примусового вивласнення частини землі у великих поміщиків. Голосування резолюції перенесли на наступний день (Робітнича газета 1918, 7 листопада). Наступного дня більшістю голосів була прийнята резолюція, в якій примусовий розподіл земель визнавався не тільки «зайвим», «недоцільним» і «некорисним», а й «небезпечним», бо порушував принцип приватної власності, який, на думку укладачів, мав бути недоторканним (Робітнича газета 1918, 8 листопада). Резолюція в такій редакції відбивала інтереси великих землевласників і не могла бути прийнятою представниками дрібніших хліборобських верств, що й призвело до розколу з'їзду.

Не дійшовши порозуміння із більшістю з'їзду, невдоволена частина делегатів (200–250 осіб) залишила його (Нова Рада 1918, 12 листопада). Наступного дня делегати, які відкололися від загального з'їзду землевласників, провели власну нараду, в якій взяло участь біля 50 осіб. Ця нарада постановила клопотатися перед МВС щодо дозволу на проведення окремого з'їзду. З цим проханням до міністра внутрішніх справ В. Рейнбота була відправлена делегація у складі Н. Левченка і Г. Бреуса, яка й отримала дозвіл.

8 листопада 1918 р. опозиційна група у театрі Садовського провела свій власний з'їзд, який ухвалив постанову щодо утворення окремого Всеукраїнського союзу хліборобів-власників (селян). Основними причинами необхідності створення нового Союзу називалися наступні. По-перше, аграрна програма хліборобського з'їзду, який щойно закінчився, не відповідала реальному стану речей. По-друге, антиукраїнська промова В. Пуришкевича на з'їзді з закликом відновлення єдиної неподільної Росії робила неможливим подальше перебування у Союзі налаштованих по-державницькому українських елементів. На цьому засіданні був ухвалений і статут новоутвореного Союзу (Киевская мысль 1918, 9 ноября). Так був завершений розпочатий київською групою процес організації нового Всеукраїнського союзу хліборобів-власників (селян). До нього ввійшли представники від Київської, Полтавської, Чернігівської та Катеринославської губерній (Нова Рада 1918, 7 листопада).

Активну діяльність новоутворений Союз не встиг розгорнути, бо в Україні розпочалося антигетьманське повстання. Не підтримуючи загалом повстання, члени Союзу, водночас, не виступили відкрито на захист гетьманату. Основною причиною цього стало підписання П. Скоропадським грамоти про федерацію з небільшовицькою Росією. Грамота була вкрай негативно сприйнята по-державницькому налаштованими елементами партії. Її підписання гетьманом вони розцінювали як вплив на нього проросійських кіл, зокрема й своїх колишніх однопартійців із Союзу землевласників. У дні повстання лідери Союзу зверталися з заявами до німецьких військ із метою переконати їх не втручатися у внутрішні справи України. В цілому позицію партійного керівництва можна охарактеризувати як нейтральну.

З встановленням влади Директорії УНР Союз не став помітною політичною силою, його члени не були представлені у владних та управлінських структурах УНР, не брали участі у партійних нарадах, які періодично проводила Директорія. З метою посилення своїх позицій керівництво партії у травні 1919 р. в м. Станіславові проводило переговори із представниками Української демократично-хліборобської партії щодо можливого злиття цих, майже ідентичних за програмними засадами, партій під назвою Українська народна партія. Однак об'єднання не відбулося, тому під цією назвою згуртувалися лише члени Всеукраїнського союзу хліборобів-власників (селян) (Матеріали до програми 1920, с. 7). Так, після кількох місяців існування Союз трансформувався в УНП. Подальша зміна назви в розумінні партійного керівництва мала сприяти залученню до його лав нових членів.

У програмі новоствореної партії підкреслювалося, що ця партія немає нічого спільного з колишньою УНП М. Міхновського. Лідери нової УНП вважали, що ідеологічно партія близька до галицької Української народно-трудової партії. Тому саме з цією партією згодом були налагоджені тісні міжпартійні зв'язки (Матеріали до програми 1920, с. 7–8). В свою чергу соціалісти-самостійники різко негативно ставилися до назви нової партії, вважаючи це присвоєнням їхньої власної назви, бо при створенні УПСС УНП ввійшла до її складу на федеративних підставах, тому повна офіційна назва партії була Українська партія соціалістів-самостійників (УНП) (Українська партія Самостійників-Соціалістів (У.Н.П.) 1920, с. 44).

УНП виступала за створення та зміцнення української незалежної держави. У партійній програмі підкреслювалося, що будувати українську державу можна тільки за допомогою «всіх економічно здорових і творчих елементів народу, опираючись головно на широкі маси дрібного й середнього селянства». З огляду на це партія зобов'язувалася захищати інтереси селянства, дрібного міщанства, робітництва й трудової інтелігенції (Матеріали до програми 1920, с. 9). Тобто, УНП своєю соціальною базою бачила ті ж прошарки українського суспільства, що й інші українські політичні партій соціалістичного та ліберального спрямування. Безумовно, це утруднювало її організаційне поширення, бо на момент її створення в Україні діяло вже кілька партій, які орієнтувалися на інтереси вищезазначених верст.

У питаннях національно-державного будівництва УНП стояла на позиції об'єднання всіх етнографічних земель в єдину державу та забезпечення автономії тим частинам, які перебували в інших історичних умовах і мали економічні особливості.

Партія висувала вимогу скликання Українських Установчих зборів на основі загального, рівного, прямого й таємного голосування за пропорційною системою. Установчі збори повинні були визначити державний устрій УНР і ухвалити основний закон країни, за яким законодавча влада належала б парламенту, а виконавча – Раді Міністрів. На основі «п'ятихвостки» мали обиратися й органи місцевого самоврядування. У партійній програмі закріплювалися загальнодемократичні права громадян – рівність перед законом незалежно від національності, статі, релігії, майнового становища та скасування всіх станових привілеїв.

Українська мова проголошувалася державною мовою, вважалося обов'язковим отримання нею освіти. Водночас, декларувалося забезпечення прав інших мов у школах. У справах релігії партія підтримувала ідею самостійності та незалежності (автокефальності) православної церкви та забезпечення свободи інших віросповідань (Матеріали до програми 1920, с. 9–10).

У галузі економічної політики, УНП головним вважала проведення земельної реформи. Партія виступала за збереження дрібної та середньої земельної власності та скасування великої земельної власності шляхом примусового викупу понаднормових земель. Вилучені землі повинні були роздаватися малоземельним і безземельним селянам. Нормою наділення землею визначалося 25 десятин. Усі удільні, казенні, монастирські землі мали перейти у власність держави. Партійна програма містила блок вимог у робітничому питанні, зокрема, 8-ми годинний робочий день, заходи щодо забезпечення соціальних прав на випадок каліцтва, а також жінок, дітей і підлітків (Матеріали до програми 1920, с. 11–12). Фактично економічна програма партії збігалася із вимогами основних соціалістичних українських партій, єдиною відмінністю була наявність вимоги викупу за вилучену у землевласників землю.

З основних програмних засад випливала й тактика партії – допомагати скріпленню законності й порядку, сприяти найшвидшому скликанню парламенту на основі «п'ятихвостки». Партійна програма наголошувала на тому, що українська державність могла будуватися лише на підставі вироблених всесвітньою демократією принципах демократизму та парламентаризму. Тому УНП визнавала лише еволюційний розвиток і правові, парламентські засоби боротьби, засуджуючи «авантюрницькі переворотницькі способи» (Матеріали до програми 1920, с. 24–25).

Активну діяльність УНП розгорнула з червня 1919 р., її керівні органи перебували у Кам'янець-Подільському, який до листопада 1919 р. фактично був своєрідною столицею УНР. Лідерами партії крім програми був розроблений статут партії, який докладно регламентував прин-

ципи організаційної побудови УНП, повноваження керівних органів, права та обов'язки членів партії. Зараз важко визначити чисельність партії та її регіональну розгалуженість. За статутом партія поділялася на губернські, волосні, повітові та міські організації. За наявними документами можна стверджувати, що в партії існувала Подільська губернська організація (Матеріали до програми 1920, с. 31–39). З огляду на те, що Директорія УНР влітку-восени 1919 р. контролювала незначну частину території України, можна зробити припущення, що інших регіональних осередків УНП мабуть не існувало. Скоріш за все членами партії було кілька десятків осіб. Тобто, це була нечисельна, маловідома широкому загалу партія.

З огляду на те, що партія відстоювала потребу найшвидшого скликання парламенту і мала відмінну позицію щодо методів проведення земельної реформи, вона стала в опозицію до уряду Б. Мартоса. У розділі програми «Тимчасові основи тактики Української Народної Партії» зазначалося, що тимчасово, поки уряд не стане твердо на принципах демократизму й парламентаризму і не перестане бути вузькопартійним, слід ухилятися від участі в ньому на вищих керуючих посадах, як в центрі, так і на місцях (Матеріали до програми 1920, с. 27).

УНП, як і інші партії так званого «блоку правих партій», підтримала заходи членів Президії та комісій Трудового Конгресу щодо необхідності організації їхньої регулярної роботи та засудила дії правлячих соціалістичних партій, які перешкоджали налагодженню такої роботи (Трудовий шлях 1919, 20 липня). 13 липня 1919 р. представники партії взяли участь у міжпартійній нараді українських політичних партій, що відстоювали загальнодемократичні принципи державного будівництва. Нарада визнала за необхідне відновлення діяльності комісій Трудового Конгресу та всебічну підтримку їх у справі контролю за діяльністю уряду. Учасники зборів також висловилися за частіше проведення нарад членів Трудового Конгресу, обраних свого часу (Трудовий шлях 1919, 16 липня).

УНП стала членом Українського Національно-Державного Союзу (УНДС), установчі збори якого пройшли 15 липня 1919 р. Керівництво партії підтримало звернення до губернських і повітових комітетів партій-членів Союзу та до губернських і повітових народних управ, підготовлене Президією УНДС. У зверненні обґрунтовувалася необхідність взяти в тверді й певні руки справу державного будівництва, забезпечити УНР вільний державний розвиток у напрямі, вказаному культурними країнами Європи та Америки, захистити державу від всяких «більшовицьких чи напівбільшовицьких експериментів» (ЦДАВО України, ф. 1429, оп. 1, спр. 32, арк. 1). Партійні лідери підписали й «Записку Головної Ради УНДС», яка була передана Директорії. Записка піддала гострій критиці політику Директорії, особисто С. Петлюри та уряду, трактуючи її як «більшовицьку», що прагне «диктатури центральних комітетів есерів та соціал-демократів, по шляху орієнтації на міжнародну революцію» (ЦДАВО України, ф. 1429, оп. 1, спр. 32, арк. 66).

Правлячі партії негативно сприйняли появу та діяльність УНП. Партійний орган есерів присвятив цій партії статтю «Кроти», в якій абсолютно необ'єктивно, навіть, лайливо, охарактеризував склад партії, програму та її прагнення (критикувалася навіть спроба членів партії допомогти пораненим козакам через звернення до Румунії та міжнародної організації Червоного Хреста). Автор статті дав таку оцінку діяльності партії: «Вся фактична праця У.Н.П. цілком проти народня і тому людці, які будують партію, не мають морального права називати свою партію і Українською і народньою особливо, правдиво вони можуть називати свою партію проти Українською, або протинародньою, або гетьманською, чи панською Українською, але ж найкращою назвою яка відповідала змісту діяльності цієї партії була б «єдіная недєлімая Росія»» (Трудова Громада 1919, 19 липня). Останнє твердження було цілком безпідставне, бо партія відстоювала ідею необхідності забезпечення українському народу незалежного національно-державного життя, про що чітко зазначала її програма.

УНП позитивно оцінила Декларацію Ради Міністрів від 12 серпня 1919 р., сподіваючись на швидке скликання парламенту. З огляду на неможливість проведення виборів до парламенту, восени 1919 р. партія підтримувала ідею скликання передпарламенту. Коли ж й це виявилося нездійсненим, її члени взяли участь у роботі Державної наради 25 жовтня 1919 р. На засіданні

наради представник партії Баер піддав критиці політику уряду та висловив позицію партії щодо необхідності притягнення до урядової роботи «всіх слоїв партійних відтінків українського громадянства» (Україна 1919, 28 жовтня).

У листопаді 1919 р. Директорія УНР змушена була залишити територію України. Керівництво і мабуть значна частина членів УНП іммігрувала за кордон. Після підписання С. Петлюрою Варшавського договору і відновлення УНР на частині території України лідери партії повернулися в Україну.

УНП позитивно сприйняла сформування нового уряду в травні 1920 р., на чолі якого став есеф В. Прокопович. Партійний орган «Голос» напередодні цього зазначив: «Демократичні партії, що на умовах моменту мусять на себе прийняти оплату векселів, підписаних їх соціалістичними попередниками, мусять поставити державне будівництво на реальний ґрунт і використовувати міжнародні умови для внутрішнього забезпечення Української Державности» (Голос 1920, 23 травня). Декларацію уряду від 2 червня 1920 р. партія оцінила як «удар по диктатурі революційно-самодержавних центральних комітетів і як початок демократичного розвитку», бо імена таких політичних діячів як В. Прокопович і А. Ніковський «дають надію думати, що декларація не є пустим звуком, а буде, бодай почасти, втілена в життя» (Голос 1920, 3 червня).

Але цим сподівання не судилося збутися. Після встановлення радянської влади в липні 1920 р. більшість членів і лідерів партії виїхала за кордон. Відомостей щодо функціонування партії за кордоном немає.

Отже, лідери Всеукраїнського союзу хліборобів-власників (селян) прагнули зробити його політичною партією, яка б репрезентувала інтереси проукраїнськи налаштованих заможних верств селянства. Однак у тогочасних політичних реаліях Союз не знайшов широкої підтримки. Зміна назви на Українську народну партію також не сприяла зростанню популярності партії. УНП проіснувала трохи більше року. У політичному спектрі партія займала центристські позиції, але правлячі соціалістичні партії вважали її «правою». З огляду на свої програмні настанови УНП знаходилася в опозиції щодо політики Директорії УНР і разом із іншими партіями так званого «правого блоку» намагалася скоординувати її курс у бік загальнодемократичних європейських засад державотворення. Загалом, партія не мала суттєвого впливу на політичні процеси в УНР, була нечисельною та маловідомою.

Список джерел та літератури

1918. Киевская мысль, 9 ноября.
Матеріали до програми, тактики й організації Української Народної Партії, 1920, Київ-Відень.
1918. Меморандумі хліборобів-власників і козаків усієї України // Нова Рада, 22 жовтня.
1918. Нова Рада, 22 жовтня.
1918. Нова Рада, 7 листопада.
1918. Нова Рада, 12 листопада.
1918. Робітнича газета, 7 листопада.
1918. Робітнича газета, 8 листопада.
1919. Кроти // Трудова Громада, 19 липня.
1919. Трудовий шлях, 16 липня.
1919. Трудовий шлях, 20 липня.
1919. Україна, 28 жовтня.
Українська партія Самостійників-Соціалістів (У.Н.П.). Українська революція (1917–1919). Діяльність партії Самостійників-Соціалістів в зв'язку з політичними подіями на Україні за час 1901–1919. Ідеологія, програм і статут партії, 1920, Відень-Київ.
ЦДАВО України, ф. 1429, оп. 1, спр. 32.
1920. Голос, 23 травня.
1920. Голос, 3 червня.

References

1918. Kievskaia mysl', 9 noiabria.
Materialy do prohramy, taktyky y orhanizatsii Ukrains'koi Narodnoi Partii, 1920, [Materials for the program, tactics and organization of the Ukrainian People's Party]. Kyiv-Viden'. [In Ukrainian].
1918. Memorandumy khliborobiv-vlasnykiv i kozakiv usiei Ukrainy // Nova Rada, 22 zhovtnia.
1918. Nova Rada, 22 zhovtnia.
1918. Nova Rada, 7 lystopada.
1918. Nova Rada, 12 lystopada.
1918. Robitnycha hazeta, 7 lystopada.
1918. Robitnycha hazeta, 8 lystopada.
1919. Kroty // Trudova Hromada, 19 lypnia.
1919. Trudovyi shlyakh, 16 lypnia.
1919. Trudovyi shlyakh, 20 lypnia.
1919. Ukraina, 28 zhovtnia.
Ukrayins'ka partiia Samostiynykiv-Sotsialistiv (U.N.P.). Ukrains'ka revoliutsiya (1917–1919). Diyal'nist' partiyi Samostiinykiv-Sotsialistiv v zv'iazku z politychnymy podiiamy na Ukraini za chas 1901–1919. Ideolohiia, prohrama i statut partii, 1920, [Ukrainian Party of Independents-Socialists (UNP). Ukrainian Revolution (1917–1919). Activities of the Independent Socialist Party in connection with the political events in Ukraine during 1901-1919. Ideology, programs and charter of the party]. Viden'-Kyiv. [In Ukrainian].
TSDAVO Ukrainy, f. 1429, op. 1, spr. 32.
1920. Holos, 23 travnia.
1920. Holos, 3 chervnia.

Всеукраїнський союз хліборобів-власників (селян) і Українська народна партія: маловідомі сторінки історії партійного будівництва доби Української революції 1917–1921 рр.

Українська революція 1917–1921 рр. стала періодом, коли вперше склалися реальні умови для формування багатопартійності в Україні, протягом якого оформився фактично повний партійний спектр – від лівих до правих. Політичні альтернативи, які породила революція, ставали причиною постійної перманентної міжпартійної та внутріпартійної боротьби в питаннях розробки моделі національно-державного будівництва України та визначення основних напрямів урядової соціально-економічної політики. Наслідком цього ставали партійні розколи. У статті проаналізовано причини розколу Всеукраїнського союзу земельних власників та створення на його основі Всеукраїнського союзу хліборобів-власників (селян). Лідери новоствореного Союзу виступали за створення незалежної України парламентського типу на чолі з гетьманом, своєю соціал .ьною опорою вважали заможне селянство. Розгортанню діяльності Союзу завадило антигетьманське повстання. За часів Директорії УНР Союз не зміг перетворитися на повноцінну партію. У травні 1919 р. Союз трансформувався в Українську народну партію (УНП). УНП проіснувала трохи більше року, однак також не змогла стати впливовою політичною партією, була нечисельною та маловідомою широкому загалу. В політичному спектрі УНР вона займала центристські позиції, але правлячі соціалістичні партії вважали її «правою».

Ключові слова: Українська революція 1917–1921 рр., Всеукраїнський союзу землевласників, Всеукраїнський союз хліборобів-власників (селян), Українська народна партія, гетьманат П. Скоропадського, Директорія УНР.

Liubovets Olena, Doctor of Historical Sciences.

Любовець Олена, доктор історичних наук.

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-7115-4937
Received: 02-10-2020
Advance Access Published: October, 2020

https://doi.org/10.17721/2518-1270.2020.62.14

ЕТНІЧНІ СКЛАДНИКИ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ В ІСТОРИЧНИХ ІНТЕРПРЕТАЦІЯХ

Денис Фомін

ETHNIC COMPONENTS OF THE FORMATION OF THE UKRAINIAN NATION IN HISTORICAL INTERPRETATIONS

Denys Fomin

The article attempts to analyze the peculiarities of the origin and development of Ukrainian ethnogenesis in modern historiography.

The study of ethnic problems as such in general and ethnogenesis as a component of ethnic processes in the domestic scientific literature occupies an important place. The study of ethnic processes in Ukraine became especially relevant after the country's independence, which caused an urgent need to have, in particular, a real scientific and historical concept of the origin of Ukrainians.

Currently, the study and analysis of this topic is extremely important, because thanks to the fruitful study and comprehensive analysis of the origin of the Ukrainian nation, the future generation will form a clearer understanding of the sources of Ukrainian ethnogenesis, traditions and customs, cultural identification, national traits, patriotism, representation of Ukrainian nation in the worlds' historical and political arena, etc.

It is worth to mention that the study of concepts of the origin of the Ukrainian nation is one of the most difficult discussions of today. After all, shortly after the formation of the first concepts of the ethnogenesis of Ukrainians, various historiographical generalizations of this problem began to form, which were built mainly in the form of criticism of representatives of various historiographical schools. They defended different, sometimes directly opposite, views on the origin of the Ukrainian people.

After the proclamation of Independence in Ukraine, the need arose in society to search for historical sources of national identity. This led to the active emergence of new or popularization of existing ethnogenetic concepts. Most of them fall under the notion of quasi-scientific because of their doubts about the original sources and rather free interpretation of historical phenomena and events. The West and the East of Ukraine are characterized by a completely opposite attitude to the same events and historical figures. Public authorities need to pay close attention to the development of a national idea, the search for national symbols and leaders.

The article revealed the problems of the Ukrainian ethnic border in the works of researchers, as well as analyzed the ethnic components of the formation of Ukrainian nation and culture.

Keywords: historiography, origin of Ukrainians, ethnogenesis, ethnic history, people, nation, concept.

На сьогодні однією з актуальних проблем сучасної історіографії є питання українського етногенезу. Саме воно стало одним з дискусійних у вітчизняній науковій історичній думці. Хоча проблема походження українського етносу та ранніх етапів етногенезу української нації вже понад півтора століття активно вивчається різними дослідниками, це питання потребує подальшої розробки.

Перші фундаментальні спроби теоретичного осмислення проблеми з'являються у кінці XIX – на початку XX ст. У радянський період тема виникнення українського етносу досліджувалася майже виключно з точки зору теорії давньоруської народності, яка на офіційних засадах пану-

© Денис Фомін

вала в науковій думці в СРСР. Як зазначає вітчизняна дослідниця Н. М. Юсова: «Сутність цієї теорії полягала у тому, що за часів існування держави Київська Русь, східнослов'янські племена були єдиним етносоціальним організмом, який розформувався головним чином в наслідок монгольської навали у середині XIII ст. Результатом розпаду Київської Русі стало розділення росіян, українців та білорусів на три окремих «братніх народи». Тобто, з точки зору теорії давньоруської народності, початок формування українців як окремої нації мав припадати на часи пізнього середньовіччя, а питання їхнього етногенезу було тісно пов'язане з достеменним процесом у росіян і білорусів» (Юсова 2005, с. 155).

Дослідженням концепцій походження українців в історіографії займалося чимало видатних вітчизняних науковців та інтелектуалів. Провідними працями у цій галузі можна назвати праці Л. Залізняка та М. Грушевського. Серед радянських дослідників варто виділити імена Б. Кравченка та С. Єкельчика. Свій вагомий вклад також внесли, зокрема, такі дослідники як С. Сегеда, О. Данилова, С. Конча, В. Петрук, В. Баран, Т. Воропаєва, О. Мостяєв, Ю. Брязгунова, С. Наливайко, Ю. Бойко, В. Петров, О. Моця, В. Старосольський, Г. Півторак, Д. Донцов, Н. Бондаренко, К. Івангородський, О. Бочковський, В. Балушок, М. Прокоп, В. Липинський, Ю. Фігурний, І. Лисяк-Рудницький та інші.

Після проголошення незалежності України у суспільстві сформувалася потреба пошуку історичних джерел вітчизняної ідентичності. Це призвело до того активного виникнення нових або популяризацію вже наявних етногенетичних концепцій. Більшість із них підпадають під поняття квазінаукових через їхні сумнівні першоджерела та досить вільне трактування історичних явищ та подій.

Але чому питання українського етногенезу набуває піку своєї актуальності саме зараз? Наразі вивчення та аналіз цієї теми є надзвичайно важливим, тому що завдяки плідному опрацюванню та комплексному аналізу проблеми походження української нації, у майбутнього покоління буде формуватися чіткіше розуміння про джерела утворення українського етносу, про традиції та звичаї, культурну ідентифікацію, національні риси, патріотизм, репрезентацію української нації на світовій історичній та політичній арені тощо.

Це підтверджує і відомий учений-українознавець П. Кононенко: «Розкриття проблеми походження українського етносу – це шлях до пізнання кожною людиною свого органічного зв'язку з власним народом, його природою, історією, мовою, культурою, а тим самим з землею, вселюдством, космосом, адже як ми бачимо, і український етнос є наслідком як індивідуально-субстанційного розвитку, так і багатоманітних впливів етносів Європи та Азії, що означає – їхнього соціального, духовного, психічного буття та культури» (Кононенко 1996, с. 87).

Екскурс з проблематики дослідження етносів і етнічних процесів у вітчизняній літературі слід розширити суміжними студіями, наприклад, антропологічними дослідженнями українського етносу, також працями, що вивчають геокультурну та геополітичну складову становлення сучасної української нації. Це дасть змогу ширше розглянути поняття етнічності саме через призму її «українськості», виокремити найважливіші етнотрансформаційні процеси в сучасній Україні та зафіксувати фазу українського етногенезу як завершену на сьогоднішній день.

Цікавим з вище наведеної проблематики є дослідження С. Сегеди, який виокремлює в межах України чотири антропологічні зони: північну, центральну, західну та південну (Сегеда 2001, с. 102). Спільними для всіх українців дослідник вважає наступні ознаки: відносно високий зріст, брахікефалія (тобто, округла форма голови), переважно темний колір волосся і очей, переважно широке обличчя, прямий ніс. В зазначених чотирьох зонах спостерігається невелике відхилення від норми, однак, слід зазначити, що ці зони мають не меридіанні кордони (тобто, не поділяються за принципом «Східна – Західна Україна»), а, навпаки, широтні кордони. Таким чином, цей факт впевнено доводить єдині антропологічні ознаки і корені всіх українців, від Закарпаття до Донецького кряжу.

Оригінальним є дослідження О. Данилової стосовно українців карпатської гематологічної зони. На її думку, українці цього регіону відзначаються досить своєрідним у Східній Європі

поєднанням гематологічних характеристик, виявляючи близькість до болгар, румунів, молдаван, угорців, словаків і навіть сербів. (Данилова 1971, с. 99). Тобто, дослідниця виокремлює особливу північно-балканськo-карпатську гематологічну зону. Це пояснюється, по-перше, географічною близькістю Балканського півострова до Карпат, по друге, схожістю ландшафтного середовища (а це, в свою чергу, сприяє відносній ізоляції невеликих гірських популяцій, наприклад, гуцулів) і, по-третє, в значній мірі спільній політичній історії.

Починаючи з радянських часів і закінчуючи незалежною Україною, була проведена низка наукових аналізів та досліджень, насамперед, одонтологічних, дерматогліфічних та гематологічних даних. Всі обстеження показують, що між чотирма антропологічними зонами принципових розходжень немає, і спільні антропологічні ознаки притаманні більш ніж 80% українців. Таким чином, сучасний антропологічний українець є продуктом багатовікових етногенетичних процесів, ареалом існування яких був Південний Захід Східної Європи.

В статті «Земля й історія» сучасний дослідник з етнічної проблематики О. Мостяєв зазначає, що «народ зберігає власну цілісність не завдяки єдності тілесного походження, але завдяки стійкій історичній активності» (Мостяєв, 2004, с. 64). Таким чином, власне етнічне, яке притаманне будь-якому народу, О. Мостяєв протиставляє культурній історичності, яку він характеризує як «історичну наднапругу». В історії українського етносу дослідник виокремлює три флуктуації та три глибоких спади історичної наднапруги – IX–XIII ст., XVII ст. та початок XX ст. (Мостяєв 2004, с. 16). Досить оригінальною є думка О. Мостяєва щодо етнічних процесів міського типу. Зазначається, що «світова історія відбувається переважно у місті, а тому, селянин сам по собі не має історії, і тільки за впливом на нього міської культури стає втягнутим в неї» (Мостяєв 2004, с. 19). Таким чином, етногенетична трансформація відбувається у містах, а село тільки сприймає її наслідки.

Місто позиціонує себе завжди в певному геополітичному просторі і завжди має високу напруженість дії. Тому і історія може бути осягнута як міська історія. І хоча О. Мостяєв досить часто захоплюється методом географічного детермінізму (наприклад, зазначає, що історична культура на теренах України постала внаслідок трансформації двох ландшафтних зон – степу і лісостепу), дослідження цього науковця саме з проблематики етногенезу мають досить системний і академічний характер (Мостяєв 2004, с. 68).

Досить ґрунтовне дослідженні провів В. Петрук, вивчивши геополітичне становище України відносно моря. І хоча в добу нанотехнологій та «вбивства простору» вихід країни до світового океану вже не є таким важливим, як це було у всі минулі часи, все ж таки не можна не погодитись, що приморське положення надає країнам величезної переваги. Стосовно України ще раніше цю ідею розвинув Степан Рудницький, зазначивши, що «Чорне море – це одинока добра природна границя України» (Рудницький 1994, с. 124). Саме контроль над чорноморським узбережжям, за С. Рудницьким, є вкрай важливим для України, і саме це є головним фактором її незалежності і геополітичної значимості.

До речі, і Д. Дорошенко ще на початку XX ст. зазначав важливість Чорного моря для України як «географічної, політичної й господарської основи української землі» (Дорошенко 1991, с. 28). Згаданий вище В. Петрук зазначає, що на етногенез українського народу важливий вплив мало географічне середовище і, насамперед, система річок і двох морів (Чорного та Азовського).

Визначним вітчизняним дослідником, який займається проблематикою етносів та етногенезу, є В. Баран. Одним із його основних постулатів, який проходить через низку праць дослідника, є твердження, що «етнічні та державні процеси взаємозв'язані та взаємозалежні» (Баран, 2004, с. 74). До речі, концепція слов'яногенезу В. Барана, який розпочинається на цих землях наприкінці IV ст. н. е., теж підтверджує цей факт. Більше того, В. Баран вказує на те, що чим більш зрілий та культурно розвинений етнос, тим легше йому самоорганізуватись та побудувати власну державу. На це ще на початку XX ст. вказував класик німецької геополітики Ф. Ратцель, а пізніше в СРСР дещо у завуальованій формі подібні ідеї виклав в своїй теорії Л. Гумільов.

В. Баран, розвиваючи тему етнодержавного будівництва, вказує, що етносу для свого максимального етнокультурного розвитку необхідно мати власну державу. Саме в такій формі етнос може органічно розвивати свою суспільно-економічну і політичну складову, а також найбільш ефективно відтворювати свою етнічну самосвідомість. Етнічні процеси, зазначає В. Баран, не можна звести суто до біологічного відтворення поколінь певного етносу. Хоча, насправді, після Ш. Монтеск'є і меншою мірою А. Тойнбі, мало хто вказував на біологічний чинник в створенні етносів як основний. Природа (ландшафтні зони), безумовно, впливає на етнічні процеси, однак етнос знаходиться на межі природного і соціального середовища.

В. Баран, як і Л. Гумільов та С. Широкогоров, стверджує, що етнічні процеси безпосередньо пов'язані з географічними природними зонами. Проте, В. Баран йде далі у своїх судженнях, стверджуючи, що етнічні процеси найтісніше пов'язані з історичними умовами в кожному конкретному регіоні. Варто відзначити і об'єктивність вченого у визначенні хронологічних меж зародження українського етносу. На відміну від псевдонаукових версій про «існування українства більше мільйона років», дослідник аргументовано доводить, що український етнос зародився у ранньосередньовічну добу. І головним аргументом у В. Барана є той факт, що всі європейські народи були тісно взаємопов'язані між собою, а тому виникнення більш раннього етносу, до того ж не в найкращих географічних умовах, є просто неможливим (Баран 2004, с. 32).

Досить жорстко В. Баран виступає і проти східнослов'янського, в першу чергу, російського шовінізму, який наголошує на спільності походження трьох народів (українців, росіян і білорусів) від давньоруського етносу.

Науковець викриває подвійні стандарти щодо вільного трактування першоджерел (насамперед, літописів), і наводить численні приклади таких фактів.

Не менш цікавими є праці Юрія Брязгунова, які присвячені проблемі українського етнозбереження за межами української держави. Сьогодні доведено що українські етнічні землі значно перевищують сучасні кордони України. Однак основний вектор спрямування цієї думки (в першу чергу, створення суспільної думки) спрямований на Кубань та східні частини Польщі (Холмщину та Підляшшя), в той час, як Ю. Брязгунов приводить важливі статистичні данні щодо чисельності українців у північно-східному напрямку – Воронежчини. Слід сказати, що під поняттям «Воронежчина» слід розуміти не лише сучасну Воронезьку область, але і Курську з Білгородською. Саме на теренах цих земель історично так склалося, що українці займали домінуюче етнічне положення, виступаючи живим ланцюгом захисту інтересів Російської імперії від нападів Дикого Степу. Та й і історична назва «Слобожанщина» включала в себе не тільки сучасну Харківську область, але і Білгородську з Курською.

В свою чергу, відома українська дослідниця з проблем націєтворчих та етнопроцесів Тетяна Воропаєва зазначає, що жодна метатеорія не може пояснити принципи створення та функціонування соціального світу, на що свого часу вказував і Б. Вінер. І дійсно, теорії таких класиків соціальної філософії як Шпенглер, Тойнбі, Данілевський, Гумільов досить цікаві, здебільшого ґрунтовні, але кожна наступна метатеорія руйнує попередню.

Т. Воропаєва до проблеми національного будівництва намагається підійти через застосування комплексного підходу, чітко розділивши дефініції «нація» і «етнос», «етногенез» і «націєтворення» тощо (Воропаєва, Губіна, Земерова, Коніщева 2013, с. 33). Також Т. Воропаєва зазначає, що дослідження українського націєтворчого процесу неможливе без вивчення низки теорій зарубіжних вчених (наприклад, М. Вебера, Ю. Габермаса, С. Московічі, К. Юнга, Е. Дюркгайма та інших). Інакше такі дослідження будуть повністю відірваними від світових реалій. Не можна не погодитись із думкою про те, що Україна і всі процеси в ній, у тому числі й націєтворчі та етнотворчі, відбуваються у прямій взаємодії з навколишнім світом, і нівелювання зовнішніх факторів неминуче приведе дослідника до хибних висновків (Воропаєва, Губіна, Земерова, Коніщева 2013, с. 38).

Т. Воропаєва зазначає, що в світовій практиці сьогодні домінують три підходи, з допомогою яких досліджують етнонаціональні проблеми: примордіалізм (перевага надається антрополо-

гічним, біологічним та культурним чинникам), модернізм (головними чинниками тут виступають економічні та політико-ідеологічні процеси) та конструктивізм (ставить на перше місце індивідуальну свідомість людини). Далі стверджується, що радянська теорія походження етносу була не науковою, а ідеологічною доктриною, і це значною мірою змушувало радянських етнографів наповнювати свої дослідження емпіричним та історичним матеріалом, звідки і з'явилась тричленна теорія походження етносу: плем'я – народність – нація (Воропаєва, Губіна, Земерова, Коніщева 2013, с. 45).

Т. Воропаєва занадто категорична до радянського періоду вивчення етнічних проблем. Радянські вчені, насправді, були значною мірою заідеологізовані, однак це не перешкоджало їм розробляти унікальні теорії та концепції етногенезу. Можна згадати бурхливу і непримиренну полеміку між Л. Гумільовим і Ю. Бромлеєм, плідні дискусії між іншими менш відомими дослідниками. Тому ставити крапку на радянському періоді дослідження етносу зарано, даними розробками користуються як в Росії, так і на Заході. А тому Україна не повинна відсторонюватися від міжнародних здобутків при вивченні походження і розвитку етносів (Воропаєва, Губіна, Земерова, Коніщева 2013, с. 56).

Навіть твердження про те, що марксистська ідеологія не виробила належного категоріального апарату з таких феноменів, як «національний характер», «національна держава», «націоналізм» і таке інше не відповідає дійсності. Навпаки, ленінсько-сталінський режим досить чітко відчував і вивчав проблематику національного питання із самого початку свого виникнення. Як результат, мільйони людей різної національності, у тому числі й українці, відчули на собі «переваги» ленінсько-сталінської політики. Саме тому у радянські часи наукова проблематика з етногенезу скоріше обрала «оруелівський» принцип побудови дефініцій, коли мир стає війною, правда – неправдою, а незнання – силою.

В цілому, за останній період з'явилося чимало праць з проблем походження та розвитку етносів, їх співіснування з іншими елементами соціокультурного простору.

Тепер час поговорити про етнічні складники формування української культури.

Українська ментальність формувалася під впливом кількох факторів. Географічний пов'язаний з впливом особливостей помірного клімату лісостепу і рівнинного рельєфу на формування споглядальної установки в комплексі з чуттєвою компонентою у сприйнятті. Фактор простору змушує українця перекладати відповідальність з себе на центральну владу і покладати на неї всі надії. Ця влада, будучи персоніфікованою, виступає в національній психології трансцендентною силою.

Історичний чинник відображає перманентну залежність України від зовнішнього середовища, пов'язану з геополітичною ситуацією в регіоні, привабливістю її природних ресурсів і пасивністю населення, характерними реакціями якого було терпіння і відхід у себе за винятком рідкісних спонтанних спалахів відповідного насильства. Соціологічний аспект як домінуючий шар у соціальній стратифікації України вбачає селянство, що формує ґрунтовну психологію, схильність до створення малих груп, згуртованість яких має більш інтимний, довірчий характер. Таким малим групам властиві рефлексивні установки, орієнтовані на самозаглиблення і самодостатність. Українська колективна психіка культивує егоцентричні тенденції на груповому та індивідуальному рівні (Кюїзеньє 2005, с. 34).

Культурно-морфологічний аспект формування українського менталітету пов'язаний з периферійністю України щодо Західної Європи. Занепад Київської Русі та її дроблення, почергова зміна влади, нав'язаної ззовні – від Золотої Орди, Литви, Польщі, Російської імперії до васальної залежності у складі СРСР – припинили європейський шлях розвитку. На традиційні українські психоповедінкові архетипи наклала свій відбиток Євразійська матриця світогляду з домінантою тоталітарного мислення та вертикальною стратифікацією владних структур. Умовою виживання українського етносу стала політика психологічного і політичного конформізму.

Пасив для України – відсутність національної ідеї, як фактора, що об'єднує націю, і забезпечує необхідну мотивацію до праці та культурного відродження. Довгий час зовнішня влада по відношенню до українського етносу спиралася виключно на насильство, основним мотивом

підпорядкування в даному випадку виступав страх. Бездержавність протягом кількох століть сформувала в нашій самосвідомості увагу до власного благополуччя, а не цивільну відповідальність за країну. В контексті української психології, на відміну від російської і білоруської, більше шансів має західна ідеологія, заснована на прагматизмі та індивідуалізмі, а не східна з її общинними цінностями і жертовністю. В інших аспектах психологічного та культурного характеру український етнос ближче до російського та білоруського, чим до інших слов'янських культур, що сформувалися під впливом католицької релігійної традиції.

Якщо простежити основні тенденції в історії формування українського етносу, то для племені полян, що вважаються прямими предками сучасних українців, характерні такі елементи самосвідомості, як індивідуальна свобода, землеробська культура, вміння захищатися від ворога, відсутність рабства, розвиток вічового ладу, природності життя. Визначальним геополітичним фактором в історії Київської Русі стало її розташування на рубежі європейської цивілізації і кочового варварства. Період середньовіччя був часом виснажливої боротьби зі Степом, що призвело до формування типу людини-воїна. Постійна боротьба із зовнішньою агресією призводила до поглинання енергії народу і стала перешкодою для політичного самовизначення. Експансія Польщі носила не тільки територіальний, а й духовний характер. Відбувалося ополячування українських феодалів, їх відхід від боротьби за українські національні інтереси. Захист українських національних форм життя залишився прерогативою селянства і нечисленних середніх верств. У XVIII столітті стався розкол етносу під владою двох консервативних династій – російських Романових і австрійських Габсбургів. Російське самодержавство, приєднуючи українські землі, засновувало свої права на них на ідеї «повернення» втраченого після розпаду Давньоруської держави. Українці вважалися частиною російського народу, тимчасово відірваного від батьківщини; таким чином, українському етносу було відмовлено не тільки у державності, а й у праві на існування. Проте, в XIX столітті в українському суспільстві продовжували культивуватися ідеї автономізму і федералізму. Східна Галичина, де умови для розвитку української національної самосвідомості були не в приклад кращі, ніж в Росії, стала оплотом українства, так званим «українським П'ємонтом» (Магочій 2017, с. 23).

Революція 1917 р. в Росії послужила прискорювачем ідеї українського національного відродження. Незважаючи на революційну фразеологію, нові лідери Росії залишилися такими ж шовіністами, як і царські чиновники, що викликало до життя гірку фразу В. Вернадського: «Російська демократія закінчується там, де починається українське питання». Міжвоєнну долю України історик Рудницький назвав «страшним судом історії». Для українського народу соціальний експеримент більшовиків обернувся геноцидом і денаціоналізацією. У роки Другої світової війни наш народ пережив трагедію «роздвоєного патріотизму» – захищаючи вітчизну від вторгнення, доводилося волею-неволею відстоювати існування тоталітарного комуністичного режиму. У післявоєнній історії СРСР міжнаціональні відносини характеризувалися не інакше, як «оазис згоди». В єдиній родині «братніх» народів Україні відводилася роль «молодшого брата», «блідої тіні» росіянина. Штучне об'єднання історії Росії і неросійських народів в єдину «історію СРСР» стало фундаментом «русоцентристської» моделі історичного минулого України. В СРСР існував подвійний стандарт в етнополітиці. Одним з напрямків її була спроба розчинення національної свідомості народів СРСР в «новій історичній спільності» – радянському народі.

Відновлення в 1991 році державної незалежності стало початком нового етапу в історії нашої країни. Визначальним моментом незалежності був не етнополітичний, а політичний фактор. Рух за самовизначення розумівся не як етнічний, а як загальногромадянський. Національно-державний рух не забезпечив об'єднання України. Показником міжрегіональних протиріч в країні стала боротьба в перші роки незалежності навколо національної символіки, а також процес перейменування вулиць і районів. Для Заходу і Сходу України характерно абсолютно протилежне ставлення до одних і тих самих подій та історичних осіб. Державним органам необхідно приділити пильну увагу розробці загальнонаціональної ідеї, пошуку загальнонаціональних символів і лідерів.

Список джерел та літератури

БАРАН, В., 2004, Етнічні та державотворчі процеси в Київській Русі. Київ: Календар-щорічник «Українознавство – 2003».
ДАНИЛОВА, Е. И., 1971, Гематологическая типология и вопросы этногенеза украинского народа. Київ: «Наукова думка».
ДОРОШЕНКО, Д., 1991, Нарис історії України. Київ: «Глобус».
ВОРОПАЄВА, В. В. та інші, 2013, Історія України: комплексний довідник. Київ: «Весна».
КЮЇЗЕНЬЄ, Ж., 2005, Етнологія Європи. Київ: «Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України».
КОНОНЕНКО, П. П., 1996, Українознавство. Київ: «Міленіум».
МАГОЧІЙ, П., 2017, Україна. Історія її земель та народів. Ужгород: «Видавництво В. Падяка».
МОСТЯЄВ, О. І., 2004, Земля й історія. Київ: Календар-щорічник «Українознавство – 2003».
НАУЛКО, В. І., 1965, Етнічний склад населення Української РСР. Київ: «Наукова думка».
РУДНИЦЬКИЙ, С., 1994, Чому ми хочемо самостійної України. Львів: «Світ».
СЕГЕДА, С., 2001, Антропологічний склад українського народу: етногенетичний аспект. Київ: Вид-во імені Олени Теліги.
ЮСОВА, Н. М., 2005, Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). Вінниця: «Консоль».

References

BARAN, V., 2004, Etnichni ta derzhavotvorchi protsesy v Kyivskii Rusi [Ethnic and state-building processes in Kyivan Rus]. Kyiv: Kalendar-shchorichnyk «Ukrainoznavstvo – 2003». [In Ukrainian].
DANILOVA, E. Y., 1971, Gematologicheskaia tipologyia i voprosy etnogeneza ukraynskogo naroda [Hematological typology and questions of ethnogenesis of the Ukrainian people]. Kyiv: «Naukova dumka». [In Russian].
DOROSHENKO, D., 1991, Narys istorii Ukrainy [Essay on the history of Ukraine]. Kyiv: «Hlobus». [In Ukrainian].
VOROPAIEVA, V. V. ta inshi., 2013, Istoriia Ukrainy: kompleksnyi dovidnyk [History of Ukraine: a comprehensive guide]. Kyiv: «Vesna». [In Ukrainian].
KIUIZENIE, ZH., 2005, Etnolohiia Yevropy [Ethnology of Europe]. Kyiv: «In-t mystetstvoznavstva, folklorystyky ta etnolohii im. M. T. Rylskoho NAN Ukrainy». [In Ukrainian].
KONONENKO, P. P., 1996, Ukrainoznavstvo [Ukrainian Studies]. Kyiv: «Milenium». [In Ukrainian].
MAHOCHII, P., 2017, Ukraina. Istoriia yii zemel ta narodiv [Ukraine. History of its lands and peoples]. Uzhhorod: «Vydavnytstvo V. Padiaka». [In Ukrainian].
MOSTIAIEV, O. I., 2004, Zemlia i istoriia [Land and history]. Kyiv: Kalendar-shchorichnyk «Ukrainoznavstvo – 2003». [In Ukrainian].
NAULKO, V. I., 1965, Etnichnyi sklad naselennia Ukrainskoi RSR [Ethnic composition of the population of the Ukrainian SSR]. Kyiv: «Naukova dumka». [In Ukrainian].
RUDNYTSKYI, S., 1994, Chomu my khochemo samostiinoi Ukrainy [Why do we want an independent Ukraine]. Lviv: «Svit». [In Ukrainian].
SEHEDA, S., 2001, Antropolohichnyi sklad ukrainskoho narodu: etnohenetychnyi aspekt [Anthropological composition of the Ukrainian people: ethnogenetic aspect]. Kyiv: Vyd-vo imeni Oleny Telihy. [In Ukrainian].
YUSOVA, N. M., 2005, Henezys kontseptsii davnoruskoi narodnosti v istorychnii nautsi SRSR (1930-ti – persha polovyna 1940-kh rr.) [Genesis of the concept of the ancient Russian people in the historical science of the USSR (1930s – first half of the 1940s)]. Vinnytsia: «Konsol». [In Ukrainian].

Етнічні складники формування української нації в історичних інтерпретаціях

У статті зроблено спробу проаналізувати особливості походження українців та розвиток етногенезу у сучасній історіографії.

Варто зауважити, що дослідження концепцій походження українців є однією з найбільш складних дискусій сьогодення, адже незадовго після формування перших концепцій етногенезу українців почали формуватися історіографічні узагальнення даної проблеми, що були побудовані переважно у формі критики представників різних історіографічних шкіл, які відстоювали різні (інколи прямо протилежні) погляди на походження українського народу.

Дослідження проблем етнічного як такого взагалі та етногенезу, як складової етнічних процесів у вітчизняній науковій літературі займає важливе місце. Особливої актуальності вивчення етнічних процесів в Україні набуло після отримання країною незалежності, що викликало гостру необхідність мати, зокрема, справжню наукову історичну концепцію походження українців.

Наразі вивчення та аналіз цієї теми є надзвичайно важливим, тому що завдяки плідному опрацюванню та комплексному аналізу проблеми походження української нації, у майбутнього покоління буде формуватися чіткіше розуміння про процеси українського етногенезу, про традиції та звичаї, культурну ідентифікацію, національні риси, патріотизм, репрезентацію української нації на світовій історичній та політичній арені тощо.

Після проголошення незалежності України у суспільстві сформувалася потреба пошуку історичних джерел вітчизняної ідентичності. Це призвело до того активного виникнення нових або популяризацію вже наявних етногенетичних концепцій. Більшість із них підпадають під поняття квазінаукових через їхні сумніві першоджерела та досить вільне трактування історичних явищ та подій. Для Заходу і Сходу України характерно абсолютно протилежне ставлення до одних і тих самих подій та історичних осіб. Державним органам необхідно приділити пильну увагу розробці загальнонаціональної ідеї, пошуку загальнонаціональних символів і лідерів.

У статті було розкрито проблеми українського етнічного кордону у працях дослідників, а також проаналізовано етнічні складники формування української культури.

Ключові слова: історіографія, походження українців, етногенез, етнічна історія, народ, нація, концепція.

Fomin Denys, Magister of Department of Ethnology and Local History, Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Фомін Денис, магістр кафедри етнології та краєзнавства, Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-6481-3236
Received: 25-09-2020
Advance Access Published: October, 2020

https://doi.org/10.17721/2518-1270.2020.62.15

РОЛЬ СУЧАСНОГО МУЗЕЮ У ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ

Михайло Зубар

THE ROLE OF THE MODERN MUSEUM IN THE PROCESS OF FORMING SOCIAL CAPITAL

Mykhailo Zubar

The article considers the process of significant functions expansion of museum institutions in the context of «New museology» and their role in the formation of social and cultural capital. The author emphasizes that the transformation of museums into educational and leisure centers, a kind of tourist markers of cities and regions, leads to the fact that these institutions are gradually becoming an important place, strengthening family, friends and other social ties. As a result, it promotes the establishment of new social contacts, the creation of networks of cooperation and connections between people and groups with similar interests. It is emphasized that by becoming places for human interaction, gathering different communities around them, modern museums are becoming centers of public communication, informal communication and education. They begin to function as an infrastructure of social capital.

The author pays attention to the concept of «third place» by R. Oldenburg, in the context of its adoption and adaptation by modern museums. There is a definition of «third place» and its role in the creation and strengthening of social capital. In accordance with the features formed by R. Oldenburg in his theory, author gives examples of spaces of modern narrative Polish museums, which function as «third places».

The article analyzes the process of departure of modern museums from positioning themselves exceptional as places of knowledge or aesthetic pleasure and the transformation of modern museums into centers of public life and public mediators. As a result, institutions are trying to pay more and more attention to the expectations and comfort of the audience, positioning themselves as a meeting place that equalizes the social status of people and removes barriers to communication. The author concludes that museums are becoming an important point in the formation of cultural capital, which generates social networks that include people with similar education, tastes, cultural tastes.

Keywords: museum, social capital, cultural capital, third place, new museology.

Сучасні музеї, в силу значного розширення своїх функцій у другій половині XX століття стають не тільки науковими установами, що зберігають і експонують колекції. Перетворившись на центри проведення вільного часу, туристичні маркери міст і регіонів, вони поступово стають інституціями, що зміцнюють існуючі сімейні і дружні зв'язки, сприяють встановленню нових соціальних контактів. Стаючи місцями для взаємодії людей, збираючи навколо себе різні спільноти, сучасні музеї перетворюються на центри громадської комунікації, неформального спілкування та освіти і починають функціонувати як «інфраструктура соціального капіталу» і «треті місця» (Murzyn-Kupisz & Działek 2014, с. 34).

Говорячи про роль сучасних музеїв в суспільстві необхідно проаналізувати їх роль у розвитку комунікації та налагодженні соціальних зв'язків в середовищі, де вони знаходяться, формуючи таким чином символічний соціальний капітал. Незважаючи на те, що публічні музеї протягом більше двох століть свого існування виконували різні соціальні функції, тільки недавно цьому аспекту їх діяльності почали приділяти більше уваги (Murzyn-Kupisz & Działek 2014, с. 19).

© Михайло Зубар

Говорячи про музеї в контексті формування та розвитку соціального капіталу, необхідно, перш за все, розглянути роль і місце соціального капіталу у формуванні капіталу культурного. Саме його формування і роль в цьому процесі музеїв, стають визначальними в умовах зростаючої нерівності в сучасному суспільстві, кризи довіри і відносин. На думку французького соціолога П'єра Бурдьє і американського історика Роберта Патнема, соціальний капітал зміцнює ці соціальні норми. Відповідно до теорії П. Бурдьє, соціальний капітал формується зв'язками і відносинами між різними індивідами в суспільстві (Блок & Головін 2015, с. 100). Американський політолог, культуролог і філософ історії Френсіс Фукуяма визначає цей феномен як «неформальні правила і норми, які поділяються членами групи», засновані на довірі, біля витоків яких лежить соціальність людини. «Норми, що становлять соціальний капітал, повинні брати початок в реальних взаєминах індивідів» (Блок & Головін 2015, с. 100).

Дослідники теорій соціального капіталу приділяють велику увагу такому неформальному інституту, як довіра. Р. Патнем розцінює його як елемент соціального капіталу, Е. Лессер висловлює думку про те, що довіра може бути як джерелом соціального капіталу, так і його результатом. Ф. Фукуяма розглядає довіру як ключову характеристику розвиненого людського суспільства, яка проявляється на індивідуальному і соціальному рівнях – довіру до суспільних інститутів і до держави в цілому. Соціальний капітал він визначає, як здатність людей працювати разом в одному колективі задля реалізації спільної мети. Подібна здатність до взаємодії залежить від існування всередині спільноти норм і цінностей, що поділяються усіма його членами, готовими підпорядковувати свої особисті інтереси інтересам групи. Результатом існування і прийняття таких загальних норм і цінностей стає взаємна довіра в суспільстві або його групах (Буркинский & Горячук 2013, с. 606). При цьому Р. Патнем вважає, що стабільні зв'язки і постійна співпраця гарантують зворотний зв'язок і збереження культури (Блок & Головін 2015, с. 106), що безумовно, важливо підкреслити розглядаючи роль музеїв у формуванні соціального капіталу.

Взаємодія з власниками багатого культурного капіталу на особистісному рівні, якими в нашому випадку виступають музейні інституції, може стимулювати розвивати і нарощувати культурні ресурси кожної людини, поглиблювати і розширювати масштаби власного культурного розуміння. І навпаки, індивідуальний культурний капітал може дозволити встановлювати корисні зв'язки з людьми, які займають важливі культурні та соціальні позиції в суспільстві. Таким чином, культурний капітал, в певному сенсі, породжує соціальні мережі, в які включені люди зі схожими показниками – рівнем освіти, смаками, культурними уподобаннями і може стимулювати накопичення соціального капіталу (Батаева & Попова 2017, с. 43).

Розглядаючи взаємини музей-відвідувач з цієї точки зору, очевидним стає практичне підтвердження теорії закладеної в концепції «Нової музеологии» про роль рівнозначної і взаємокорисної взаємодії музею і відвідувача (Vergo, 1989). Саме поява «Нової музеологии» і її розвиток привели до того, що з часом теорія «Третього місця» американського соціолога Рея Ольденбурга, заснована на теорії соціального капіталу Р. Патнема (Тьомкіна 2018, с. 801) була адаптована і реалізовується музеями. Відповідно до теорії, третє місце – частина міського простору, не пов'язана з домом («перше місце») або з роботою («друге місце»), і є суспільно важливим місцем зустрічей і комунікації, де людина підтримує соціальні контакти і реалізує почуття соціальної приналежності. Повсякденне життя людини обертається навколо цих трьох основних центрів. (Ольденбург 2014, с. 62.).

Р. Ольденбург сформулював вісім ознак що характеризують «треті місця»:

– нейтральність: місце, в яке люди можуть заходити і виходити, коли хочуть, де всім буде зручно і де всі будуть відчувати себе як вдома;

– рівність: місце доступне для всіх, де все скидають свої суспільні ролі, відкриваючи швидше те, що знаходиться під ними;

– можливості для діалогу: кожен говорить стільки скільки хоче і всі можуть брати участь;

– доступність: сюди можна прийти самому в будь-який час дня і зустріти знайомих;

– постійні відвідувачі: вони формують характер місця і дають гарантію того, що під час кожного візиту, хтось із них буде тут;

– скромний вигляд: треті місця не приваблюють велику кількість незнайомих або випадкових людей;

– легкий настрій: радість і прийняття перемагають занепокоєння і відчуття відчуженості.

– дім вдалині від дому: третє місце є максимально наближеним до образу дому в психологічному сенсі (Ольденбург 2014, с. 62–92.).

На думку, американського соціолога, треті місця служать свого роду «сортувальними вузлами». «Широкомасштабне спілкування, яке вони надають, в кінцевому підсумку веде до елементів соціометрії. Люди знаходять людей зі схожими інтересами, а також тих, чиї інтереси не схожі на їхні, але все одно цікаві. Треті місця часто служать тому, щоб вперше звести разом людей, які пізніше створять інші форми спілкування. Люди працюють разом і співпрацюють один з одним, щоб зробити те, чого людина не може зробити поодинці. Хоча часто такого роду діяльність є неформальною, вона, тим не менш, вимагає загального розуміння того, хто, що вміє робити; навичок, здібностей і поглядів. Треті місця служать для того, щоб розсортувати людей відповідно до їх потенційної корисності. У критичних локальних ситуаціях люди зазвичай вважають за необхідне допомагати один одному в тій же мірі, а то і більше, ніж це робить влада» (Ольденбург 2014, с. 22.).

Якщо Ольденбург початково описував місця, які не мали великого культурного значення, визначаючи «третє місце» як місце для спілкування, яким може бути навіть перукарня або простий сільський магазин, то представники культурних індустрій задумалися, чому «третім місцем» не може бути бібліотека або музей, доброзичливий і відкритий для відвідувачів. Останнє якнайкраще вписувалося в теорію «Нової музеологии», яка трактувала музей в першу чергу як громадський центр.

Сьогодні ця концепція все більш активно використовується в зв'язку зі змінами, що відбуваються в європейських музеях, які намагаються все більше уваги приділяти очікуванням і комфорту аудиторії, стають центрами суспільного життя, своєрідними суспільними медіаторами. Музеї починають позиціонуватися не тільки як місце отримання знань або естетичного задоволення, але і як місце зустрічей, яке зрівнює соціальні статуси людей, що приходять до музею, прибираючи бар'єри в спілкуванні (Jagodzińska 2018, с. 123).

Згідно концепції «третього місця» в сучасних умовах переосмислюють свою діяльність і функціонал світові культурні установи. Крім виконання основного завдання, вони починають пропонувати відвідувачеві нові послуги і можливості. Це відповідає запитам зростаючої соціальної мобільності, появі «нових видів зайнятості – фрілансу, малих форм бізнесу, дистанційної роботи, популяризації соціальних медіа, зникнення кордонів між роботою і відпочинком, запитам на інтелектуальне дозвілля і гострій конкуренції на ринку вільного часу і розваг. Основна діяльність «третього місця» завжди супроводжується великою кількістю додаткових заходів - вечірок, лекцій, майстер-класів, ярмарків, виставок і фестивалів. Тобто, саме заходи складають будні «третього місця» (Пестова 2017, с. 184).

Музейні фестивалі, лекторії, концерти, майстер-класи, сімейні заняття, приваблюють відвідувачів значно більше, ніж традиційні музейні форми роботи або експозиції. Відвідувачі тут бажають не тільки і не стільки отримати нові знання, скільки знаходиться в співтоваристві однодумців, зустрічати нових людей і проводити час в спілкуванні. Підтвердженням цього факту є статистика та внутрішні опитування відвідувачів Національного музею Тараса Шевченка, які свідчать про постійне зростання інтересу відвідувачів до подібних форм діяльності – з 2012 року кількість музейних заходів зросла майже в п'ять разів.

Крім широкої публічної програми і різноманітних форм комунікації, сама архітектура сучасних музеїв, які перетворюються на музеї-форуми, закладає можливість реалізації концепції третього місця. Більшість сучасних польських наративних музеїв спроектовані і функціонують таким чином, щоб відвідувач міг вільно зайти в простір музею і вільно скористатися широкими

можливостями проведення вільного часу. Йдеться не про відвідини експозиції, а про перетворення музею на доброзичливий і відкритий в очах відвідувача простір, який би мотивував до проведення тут вільного часу, і лише в перспективі – до відвідування експозиції або виставкових проектів. В Європейському Центрі солідарності в Гданську обладнаний зимовий сад, де кожен бажаючий може провести час, скориставшись безкоштовним Інтернетом. Також ця музейна інституція надає можливість вільного користування для відвідувачів своєю публічною бібліотекою.

Музей історії Польських євреїв «Полін» (Варшава) також надає можливість вільного користування частиною ресурсів музею – тут можна провести час в кафе, зустрітися з друзями, поспілкувавшись і провівши час у величезному холі музею, або ж скористатися послугами інформаційного центру. Всі простори, які музеї відкривають для відвідувачів для виконання функцій третього місця, є повністю доступними.

Реалізовуючи все більший спектр публічних заходів, музеї потенційно і реально сприяють встановленню соціальних зв'язків. Однак, як підкреслюють деякі дослідники, чи стануть ці інституції важливим простором для зміцнення соціального капіталу, який зв'язує сім'ї, сусідів і друзів, в значній мірі залежить від двох чинників. Перший – розвиток різних форм діяльності, що доповнюють пропозицію основної експозиції музею. Другий – наявність пристосованих неекспозиційних площ в музеях або їх околицях. Це дає можливість запропонувати відвідувачам привабливі простори для неформального спілкування, відпочинку та обміну враженнями. Такими просторами можуть виступати як добре спроектовані і обладнані зали і фойє, так і доглянуті громадські місця за межами музейних будівель, обладнані малої архітектурою, включаючи, наприклад, ігровий майданчик. Одним з яскравих прикладів такого простору є «Лука Лесмяна» в парку біля будівлі музею «Полін». Тут проводяться зустрічі, культурні та розважальні заходи, сюди можуть прийти люди для вільного і комфортного проведення часу, спілкування або встановлення нових соціальних зв'язків.

В результаті відходу сучасних музеїв від концепції позиціонування себе як виняткового місця отримання знань або естетичного задоволення, сучасні музеї стають центрами суспільного життя і громадськими медіаторами. Ці інституції позиціонують себе як місце зустрічей, яке зрівнює соціальні статуси людей, і прибирає бар'єри в спілкуванні. Таким чином, музеї стають важливою точкою формування культурного капіталу, що породжує соціальні мережі, в які включені люди зі схожим освітою, смаками, культурними уподобаннями. Останнє в свою чергу сприяє формуванню і накопиченню соціального капіталу.

Список джерел та літератури

JAGODZIŃSKA, K., 2018, Muzea poza murami w kontekście koncepcji trzeciego miejsca // Muzealnictwo (Rocznik) 2018(59), 123–131.

MURZYN-KUPISZ, M., DZIAŁEK, J., 2014, Muzea a budowanie kapitału społecznego w środowisku lokalnym. У: Rocznik Muzeum Wsi Mazowieckiej w Sierpcu 5, 19–40.

VERGO, P., 1989, The New Museology. London. 238 p.

БАТАЕВА, Е. В., ПОПОВА, О. А., 2017, Социокультурный капитал вынужденных мигрантов: теория и проблема измерения. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, 41–52.

БЛОК, М., ГОЛОВИН, Н. А., 2015, Социальный капитал: к обобщению понятия. Вестник Санкт-Петербургского университета . Сер. 12. Вып. 4, 99–111.

БУРКИНСКИЙ, Б. В., ГОРЯЧУК, В. Ф., 2013, Социальный капитал: сущность, источники и структура, оценка. «Экономика Украины». № 1 (606), 67–81.

ОЛЬДЕНБУРГ, Р., 2014, Третье место: кафе, кофейни, книжные магазины, бары, салоны красоты и другие места «тусовок» как фундамент сообщества. У: Рэй Ольденбург; пер. с англ. А. Широкановой. Москва. Новое литературное обозрение.

ПЕСТОВА, А. В., 2017, «Третьи места» третьего тысячелетия: революция рабочего и досугового про-

странства. Человек в мире культуры. Региональные культурологические исследования. № 2/3 (21), 183–185.
ТЕМКИНА, В. В., 2018,Социальные медиа как третьи места: некоторые аспекты вопроса. У: Материалы XXI Международной конференции памяти профессора Л. Н. Когана «Культура, личность, общество в современном мире: методология, опыт эмпирического исследования». Уральский федеральный университет, 799–808.

References

JAGODZIŃSKA, K., 2018,Muzea poza murami w kontekście koncepcji trzeciego miejsca. U: Muzealnictwo (Rocznik) (59), 123–131.
MURZYN-KUPISZ, M., DZIAŁEK, J., 2014, Muzea a budowanie kapitału społecznego w środowisku lokalnym. U: Rocznik Muzeum Wsi Mazowieckiej w Sierpcu 5, 2014, 19–40.
VERGO, P., 1989, The New Museology. London.
BATAEVA, E. V., POPOVA, O. A., 2017, Sotsiokul'turnyi kapital vynuzhdennykh migrantov: teoria i problema izmerenia [Sociocultural capital of forced migrants: theory and measurement problem]. Visnik Harkivs'kogo nacional'nogo universitetu imeni V. N. Karazina, 41–52. [In Russian].
BLOK M., GOLOVIN, N. A. Sotsial'nyi kapital: k obobshcheniu ponyatia [Social capital: generalization of the concept]. Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta. Ser. 12, vyp. 4, 99–111. [In Russian].
BURKINSKIJ, B. V., GORYACHUK, V. F., 2013, Social'nyj kapital: sushchnost', istochniki i struktura, ocenka [Social capital: essence, sources and structure, evaluation]. «Ekonomika Ukrainy». № 1 (606), 67–81. [In Russian].
OL'DENBURG, R., 2014, Tret'e mesto: kafe, kofeini, knizhnye magaziny, bary, salony krasoty i drugie mesta «tusovok» kak fundament soobshchestva [The great good place: cafes, coffee shops, bookstores, bars, hair salons, and other hangouts at the heart of a community]: per. s angl. A. Shirokanovoj. Moskva. Novoe literaturnoe obozrenie. [In Russian].
PESTOVA, A. V., 2017, «Tret'i mesta» tret'ego tysiacheletia: revolutsia rabochego i dosugovogo prostranstva [The «third places» of the third millennium: the revolution of working and leisure space]. Chelovek v mire kul'tury. Regional'nye kul'turologicheskie issledovaniya. №2/3 (21), 183–185. [In Russian].
TEMKINA, V. V., 2018, Social'nye media kak tret'i mesta: nekotorye aspekty voprosa [Social media as third place: some aspects of the issue]. Materialy XXI Mezhdunarodnoi konferentsii pamiati professora L. N. Kogana «Kul'tura, lichnost', obshchestvo v sovremennom mire: metodologiya, opyt empiricheskogo issledovaniya». Ural'skii federal'nyi universitet, 799–808. [In Russian].

Роль сучасного музею у процесі формування соціального капіталу

У статті розглядається процес значного розширення функцій музейних інституцій в контексті появи теорії «Нової музеології» і їх роль у формуванні соціального і культурного капіталу. Автор акцентує увагу на тому, що перетворення музеїв на центри проведення вільного часу, своєрідні туристичні маркери міст і регіонів, призводить до того, що ці інституції поступово стають важливим місцем, зміцнюють сімейні, дружні та інші соціальні зв'язки. Як наслідок, це сприяє встановленню нових соціальних контактів, створенню мереж співпраці і зв'язків між людьми і групами зі схожими інтересами. Підкреслюється, що стаючи місцями для взаємодії людей, збираючи навколо себе різні спільноти, сучасні музеї перетворюються на центри громадської комунікації, неформального спілкування та освіти і починають функціонувати як інфраструктура соціального капіталу.

Автор приділяє увагу розгляду концепції «третього місця» Р. Ольденбурга, в контексті прийняття та адаптації її сучасними музеями. Дано визначення «третього місця» та приділено увагу його ролі у творенні та зміцненні соціального капіталу. Наведено приклади просторів сучасних наративних польських музеїв, які функціонують як «треті місця», відповідно до ознак, що сформовані Р. Ольденбургом у своїй теорії.

У статті проаналізовано процес відходу сучасних музеїв від позиціонування себе виняткового в якості місць отримання знань або естетичного задоволення і перетворення су-

часних музеїв на центри громадського життя і громадських медіаторів. Як результат – інституції намагаються все більше уваги приділяти очікуванням і комфорту аудиторії, позиціонуючи себе як місце зустрічей, яке зрівнює соціальні статуси людей, і прибирає бар'єри в спілкуванні. Автор доходить висновку, що музеї стають важливою точкою формування культурного капіталу, що породжує соціальні мережі, в які включені люди зі схожим освітою, смаками, культурними уподобаннями.

Ключові слова: музей, соціальний капітал, культурний капітал, трете місце, нова музеологія.

Zubar Mykhailo, Taras Shevchenko National Museum.

Зубар Михайло, Національний музей Тараса Шевченка.

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-7027-8698
Received: 29-09-2020
Advance Access Published: October, 2020

https://doi.org/10.17721/2518-1270.2020.62.16

АНІМАЦІЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ РАДЯНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ПРОПАГАНДИ ТА ФОРМА ЗБЕРЕЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ТА МОВИ

Марія Криштопа

ANIMATION AS A TOOL OF SOVIET POLITICAL PROPAGANDA AND A FORM OF PRESERVING UKRAINIAN CULTURE AND LANGUAGE

Mariia Kryshtopa

The article explores the problem of the dual status of Ukrainian animation in the context of its historical development due to various cultural, economic and political reasons. In the pre-war period animation was an instrument of political propaganda of the Soviet government, which tried to recreate its ideological positions in it, or animation became simply an advertising means of demonstrating the achievements of the Soviet government. Thus, the attitude to it as a manifestation of a creative idea is complicated, and therefore in the middle of the twentieth century, the genre itself is declining. Its revival took place in a more liberal period, and therefore gives a little more opportunity to demonstrate the creative ideas of artists of this period. This is due to technical development, the opportunity for Soviet animators to use the modern achievements of Western film studios. Already in the second half of the twentieth century animation acquires unique features, Ukrainian flavor with its folklore, language and culture, although the plots are still under strict censorship.

In fact, the binary nature of Ukrainian animation as a means of propaganda and at the same time creative realization of artists can be traced throughout its existence, from 1927, which is considered the year of origin of Ukrainian animation, to the present day. Those characters, created in the second half of the twentieth century, were remembered for their uniqueness and brightness, unique style of artistic image and originality of technical performance. The difficulties associated with the shortage of professional equipment, qualified personnel, were offset by creativity and creative abilities, unusual plots and unique ways of their implementation.

The peculiarity of this study lies in a new look at Ukrainian animation as a mirror of political, cultural, economic processes, in the analysis of cultural elements reproduced by filmmakers, features of the Ukrainian language, traditions. The study provides an explanation of the reasons for the state of Ukrainian animation that we have today, because they are hidden in the process of its formation in the twentieth century.

Keywords: Ukrainian animation, multiplication, propaganda, agitation, Ukrainian folklore, culture, language.

Українська анімація – унікальна, особлива форма мистецтва, яка бере свій початок з другої половини 20-х рр. XX ст. Протягом свого існування під пильним наглядом радянської цензури вона зуміла зберегти українські культурні особливості, що втілені у піснях, музиці, казках, прислів'ях і приказках, включених до сценаріїв мультфільмів. Так, в них збереглися, хоча і не в повній мірі, елементи матеріальної і духовної культури українського народу, відтворені колективом мультиплікаторів, а їх роботи виховували цілі покоління. Разом з тим, тривалий час анімація була дієвим інструментом в руках радянської влади, виконувала популістську та пропагандистську функції, суворо відтворювала накази та працювала на замовлення.

© Марія Криштопа

Наразі дослідники мало уваги приділяють питанню розвитку української мультиплікації та її становленню. Зокрема, праці, в яких ґрунтовно викладено історію становлення української мультиплікації, не аналізують процеси, які притаманні для кардинальних змін у створенні анімації на теренах УРСР. Вони містять фактологічний матеріал, але не заглиблюються у ґрунтовні причини змін, що покликані були зміцнити позиції української мультиплікації не лише в межах СРСР, а й на світовому рівні. Серед докладних досліджень можна виокремити працю «Історія українського кіно. Том 2» за редакцією Г. Скрипник, виданої Інститутом мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, де окремий розділ присвячено українській анімації у період з кінця 20-х рр. XX ст. до 1940-х рр. У ній викладено основні віхи розвитку мультиплікації в УРСР з позицій технічного прогресу та розвитку обладнання для створення стрічок. Також варто згадати працю Б. Крижанівського «Мальоване кіно України», яка, фактично, є чи не єдиним на сьогодні виданням, присвяченим проблемам історії, практики та теорії мультиплікаційного кінематографа.

Метою статті є переосмислення історії розвитку української мультиплікації з позиції нелінійності її розвитку в контексті політичних, економічних, культурних умов, а також підтвердження тези про двоякість функцій цього виду кіномистецтва, складність формування сучасного типу анімації через тривалий період підлеглості її радянській ідеології та обмеженими можливостям прояву всього потенціалу українських творчих діячів.

Традиційно прийнято історію української анімації починати з 1927 р. зі стрічки художника-графіка В'ячеслава Левандовського «Солом'яний бичок», яка до сьогодні збереглася лише в кількох кадрах. Вражений після перегляду зарубіжних мультфільмів, Левандовський запропонував Одеській кіностудії ВУФКУ розпочати роботу над першим власним анімаційним проектом (Колодко 2014, с.1029). Основна проблема полягала у відсутності необхідного обладнання та кваліфікованих кадрів, які б спеціалізувалися на мультиплікації. Однак, у 1926 р. з Європи надійшло устаткування Дебрі – одного з найкращих виробників кіноапаратури для ігрового кіно. Левандовський, ознайомившись із його механізмом роботи, створив подібний мультиверстат (Історія українського кіно 2016, с.149).

На початку становлення кабінет мультиплікації виконував замовлення на рекламні анонси театральних вистав, продукції ВУФКУ та інших установ. З розвитком цього напряму, мультиплікацію залучають до вирішення більш глобальних питань – вона стає інструментом радянської пропаганди, використовується для наочної демонстрації позиції партії. Виготовлення таких агітаційних стрічок відбувалося під впливом поширеного в той час художнього напряму конструктивізму, що застосовувався для створення плакатного живопису. Характерними особливостями стрічок цього періоду стали експерименти з геометричними формами та конструкціями, шрифтами. Така стилістика стала характерною для мультиплікації цього періоду, була легкопізнаваною і простою для сприйняття.

У жовтні 1927 р. до десятиріччя більшовицького перевороту авторський колектив у складі Юхима Макарова, Володимира Дев'ятніна, В'ячеслава Левандовського та Г. Дубинського створив комбінований графічно-документальний агітаційний фільм «Десять» – картина довжиною понад тисячу метрів (Пащенко, с. 39). Фактично, це була діаграмна стрічка з анімованими вставками, яка демонструвала здобутки Революції та прославляла успіхи радянської влади. Агітфільм мав на меті створити позитивне враження про діяльність радянської влади в УРСР у післяреволюційний період.

Мультиплікація на той час вважалася доступним систематизованим політично-виховним матеріалом, який має підкріплювати позиції партії (Історія українського кіно 2016, с. 150). Цей жанр кіно покликаний був привернути увагу глядачів, створити «правильне» враження від інформації та подати її так, як це було вигідно замовнику. Тож не дивно, що така форма подачі інформації стала інструментом політичної влади, оскільки була простою у виробництві, доступною для розуміння і, виконана в стилістиці партійної ідеології, створювала необхідний ефект. Так, наприклад, створювався позитивний імідж об'єктів промислового («Дніпробуд»,

1927 р.) і культурного будівництва («Палац мистецтв СРСР» 1930 р.), для критики девіантної поведінки радянських громадян (кінофейлетон «Прогульник», 1929 р.) або цілих установ, як в антибюрократичному ролику «Бережіть папір» 1930 р.

Такі ж прийоми використовувалися для політичної пропаганди. Яскравим прикладом стала стрічка студента ДТК ВУФКУ Михайла Войцмана «Казка про загальне роззброєння». Цей кінофейлетон було включено до «Кіножурналу» 1929 р. Його виконано в техніці поєднання анімації з натурною зйомкою. Головною ідеєю стрічки стала гостра сатира на імперіалістичні реалії, яка була популярною в радянській пропаганді. Стрічка змальовує роззброєння як мирне прикриття для мілітаристської сутності буржуазії. Вона стала прикладом використання технік мультиплікації з пропагандистською метою.

Паралельно з цим, розвитку набувала українська художня мультиплікація, витоки якої беруть початок від згаданої раніше екранізації Левандовським народної «Казки про солом'яного бичка». Левандовський прагнув розвивати саме напрям художньої мультиплікації, не затьмареної політично ідеологізованою системою. Однак, в Радянському Союзі виробництво мультиплікації було пов'язано з певними труднощами, зокрема з забезпеченням необхідною ресурсною базою. В той час, як У. Дісней активно використовував целулоїдну технологію для виробництва мультфільмів, у вітчизняній мультиплікації через брак целулоїду доводилося застосовувати інші техніки та прийоми.

Так, наприклад, Левандовський використовував для зйомок шарнірну маріонетку, паперові частини якої з'єднувалися та фіксувалися камерою у різних фазах руху та співвідношенні з іншими об'єктами. Особливістю такого способу створення анімованої картини було те, що він зіставляв реальні кадри з рухами людей та трансформував їх на персонажів картин, додаючи їм реалістичності зображення. Використання натурних зйомок як зразка для роботи мультиплікатора дістало назву «еклер» – за маркою проекційного апарата, за допомогою якого рух мальованих персонажів синхронізувався з відзнятим рухом акторів (Історія українського кіно 2016, с. 151). Окрім того, увага Левандовського була зосереджена на детальному опрацюванні тла картини. Воно не було умовним місцем дії, а конкретним середовищем, промальованим так само чітко, як і самі персонажі.

У цей же час Левандовський працює над ще одним анімованим фільмом – «Українізація». Його було присвячено проголошеній радянською владою політиці коренізації, зокрема її реалізації на теренах УРСР (Крижанівський 1968, с. 58). Одразу після появи картини, вона дістала схвальні відгуки кінокритиків, які відзначали майстерність виконаної роботи. Її унікальність полягає у використанні нових прийомів і технік, експериментах в дусі авангардизму. Проте зі зміною офіційної лінії партії, стрічку поклали на полицю, оскільки вона не відповідала політиці влади.

У 1928 р. Левандовський разом із художником В. Дев'ятіним розпочали роботу над екранізацією «Казки про білочку-хазяєчку та мишу-лиходієчку». Картина мала стати екранізацією народної казки про працьовиту білку та ледачу мишу, яка нищила запаси білки. Здавалося б, нейтральний сюжет з повчальними мотивами для дітей, однак влада сприйняла стрічку як критичний натяк на боротьбу з куркулями і оголосила картину такою, «що не відповідає вимогам сучасної педагогіки» (Історія українського кіно 2016, с. 152).

Кінець 20-х рр. XX ст. пов'язаний з технічними змінами в мультиплікації. Поява нової техніки зйомки була зумовлена необхідністю деталізації кадрів, їх збільшення. Так, на початку 1928 р. виникла потреба у мікрозніманні для серії агітфільмів про бурякосіяння на селі. Тож, не маючи можливості на придбання сучасної апаратури з технологією zoom, винахідливим операторам довелося сполучити камеру з мікроскопом. Таке нововведення дозволило покращити технологію створення мультфільмів.

Наприкінці 1928 р. мультиплікаційний кабінет перенесли до нового приміщення Київської кінофабрики ВУФКУ, обладнаної вже технікою провідних західних фірм: Andre, Debrie, Pathe, Karl Weinter, Agfa, Kodak, Gewaert та ін. (Історія українського кіно 2016, с. 152). За аналогією з західною технікою виникла можливість виготовлення власного знімального обладнання. Проб-

лемою залишалась лише відсутність професійних кадрів. В той час молодих мультиплікаторів набирали переважно з випускників Київського художнього інституту. Вони були професійними малярами, художниками, але не розумілися на мультиплікації, тому навчатися доводилося в ході самого процесу, на практиці.

На початку 1930-х рр. мультмайстерня випускає низку коротких агітпропівських анімацій: «Авіамоделізм» (1931), «Учбовий пункт ТСО» (1931), «Авіамодель» (1932) та ін. Паралельно з цим за сценарієм Сергія Антимонова і Володимира Сутєєва створюється анімована стрічка «Казка про білого бичка». Вона в алегоричній формі викриває лицемірство представників Ліги націй щодо питання роззброєння та міжнародної безпеки. Антропоморфізовані тварини виступають в ролі країн-учасниць Ліги націй. Наголошуючи під час засідань на необхідності мирного співіснування, кожен з представників має власну мету, готуючись до нового нападу. Головуючий конференції намагається врегулювати протиріччя між ними, спрямовуючи їхню агресію проти піонера, що є втіленням образу Радянського Союзу в мультфільмі. Формально, мультфільм ставить СРСР в опозицію до представників Ліги націй, посилаючись саме на їх агресивність у питанні врегулювання конфліктів та їх небажання провести роззброєння.

30-ті рр. XX ст. були складним часом для розвитку анімації не лише в УРСР, а й в усьому Союзі. Це був період репресій, який торкнувся десятків провідних фахівців в цій галузі – режисерів, акторів, сценаристів, керівників студій, позиція яких, на думку влади, не корелювалася з офіційною партійною лінією, а їхні ідеї не містили тієї агітаційно-пропагандистської складової, що від них вимагалася, а деякі просто відмовлялися працювати в умовах жорсткої цензури, що не передбачала місце для творчого прояву здібностей.

В умовах суворого контролю над всією продукцією мультиплікаційних студій важко було знайти нейтральну для висвітлення тему. Так, на початку 30-х рр. XX ст. Семену Гуєцькому й Євгену Горбачу замовили поставити мультфільм «Мурзилка в Африці» (Мараховська 2019, с. 158). Вибір такого екзотичного місця дії «Мурзилки...» був зумовлений кількома причинами. З одного боку, в мультфільмі порушується тема складного становища африканської бідноти, оскільки вона була співзвучною з ідеєю необхідності боротьби проти колонізаторів, за визволення пригноблених від експлуататорів. Окрім того українські аніматори шукали в ній нейтральну для художнього твору територію, на яку не поширювалися політично-репресивні процеси, що саме наближалися до апогею в середині 1930-х років. «Мурзилка...» стала також першим українським мультфільмом, виконаним не в техніці площинних маріонеток, а пофазно, а також першою українською звуковою анімованою стрічкою, що вийшла на екрани.

Ще один відомий український мультфільм «Тук-Тук і його приятель Жук» було виконано методом целулоїдних перекладок. «Тук-Тук і його приятель Жук» містили ознаки впливу творчого методу Діснея. Це відразу викликало негативну реакцію декого із ключових постатей радянської мультиплікації. Проте загалом картину сприйняли позитивно (Пащенко 2018, с. 41). Сюжет стрічки розповідає про хлопчика Тук-Тука, який разом зі своїм псом Жуком працює на городі. Тим часом свиня з шаблею і лис планують, як відібрати у них врожай. Вони збирають військо з городньо-садових шкідників – мишей, жуків, гусені – і після параду з оркестром рушають на приступ. А тоді ж шпак-«прикордонник» вартує межі городу, хазяї будують міцний паркан, що має дещо аналогічне з ідеєю залізної завіси в СРСР. Нападники пробивають огорожу, але вони зустрічають опір добре озброєного війська, очоленого Тук-Туком. Створений напередодні Другої світової війни, мультфільм безсумнівно містив підтекст, демонструючи ідею непереможності власної армії, показував, що, у випадку нападу, зможе мобілізувати усі сили і дати відсіч ворогу.

Останнім довоєнним мультфільмом став антифашистський памфлет «Заборонений папуга» Іполита Лазарчука за сценарієм авторів-початківців М. Дінерштейна та М. Арсеньєва-Соломонова.

В подальші десять років розвиток анімації зупиняється. Її вважали «нікчемним паростком великого мистецтва кіно, а не галуззю графіки чи живопису, тим більш – не самостійним мис-

тецтвом графічної мультиплікації» (Історія українського кіно 2016, с. 159). В Москві, зрештою, мультиплікація продовжила своє існування в межах спеціалізованої кіностудії «Союзмультфільм», а в Україні анімацію просто ліквідували. Новий директор Київської кіностудії не хотів мати справу з великим комплексом проблем, які накопичилися в галузі, оголосив мультиплікацію нерентабельною і перепрофілював цех на допоміжну структуру просвітницького кіно.

У 1959 р. почалося відродження української анімації зі створення об'єднання мультиплікації при Київнаукфільмі. В Москві на той час вже існувала налагоджена система виробництва мультфільмів. Діяла студія «Союзмультфільм», яку було створено у 1936 р. Звідти приїжджали мультиплікатори і навчали нові кадри української мультиплікації. Хоча російська мультиплікація дуже часто брала за зразок Диснеївські технології створення анімації, українська в цьому плані була самобутньою. Мультиплікатори були знайомі з продукцією «Disney», але виготовлення власних мультфільмів відбувалося в інший спосіб. Така особливість української анімації пояснюється кількома причинами: по-перше, відсутністю необхідного технічного обладнання – це і брак целюлози, відсутність професійної апаратури, що змушувало до пошуків альтернативних технічних способів; по-друге, брак кваліфікованих кадрів. На той час українськими мультиплікаторами ставали випускники художніх навчальних закладів, які були талановитими митцями, але мало розумілися на анімації, тому доводилося навчатися самотужки; по-третє, самою унікальністю культурної спадщини та специфічним її баченням. Так, історичний спадок у вигляді фольклору часто ставав основою для сюжетів українських мультфільмів, і цей складник відігравав величезну роль в розвитку української мультиплікації, вирізняючи її з-поміж інших республіканських.

Двадцятихвилинна стрічка «Пригоди перця» ознаменувала відродження української мультиплікації. Це був перший фільм новоствореного цеху художньої мультиплікації при студії «Київнаукфільм». Персонажа було створено за мотивами сюжетів однойменного сатиричного журналу. Тут можна і побачити вишиту сорочку на головному герої, і почути пісні українською мовою, хоча діалоги відбувалися й російською. За своєю формою анімація нагадувала диснеївську, оскільки перші спроби її створення відбулися за зразками найвідоміших на той час стрічок У. Діснея «Білосніжка», «Бембі», «Піноккіо».

Візитівкою української анімації стала серія мультфільмів «Козаки» Володимира Дахна. Першим в серії був короткометражний мультфільм «Як козаки куліш варили» (1967 р.). Художник Едуард Кирич зумів створити унікальних характерних персонажів, що легко запам'ятовувалися і стали народними улюбленцями. За сценарієм козаки мали імена: Око, Тур, Грай, однак, у самому мультфільмі вони не згадуються. Не має у мультфільмах і діалогів. Всі серії побудовані на яскравому музичному супроводі (композитори: Ігор Поклад, Борис Буєвський, Мирослав Скорик, Володимир Губа) та динамічній пластиці персонажів. У період з 1967 р. по 1995 р. вийшло дев'ять серій, пізніше, у 2016 та 2018 рр., було створено два сезони мультфільмів (у першому «Козаки. Футбол» – 26 серій, у другому «Козаки. Навколо світу» – 3 серії). «Козаки» полюбилися глядачам за свою автентичність, вони передають національний характер, колорит, зображують сцени з повсякдення українського народу, одяг, їжу, елементи побуту, танці тощо.

Багато проектів було відкинуто ще на стадії сценаріїв через невідповідність ідеології. Але нерідко персонажам дозволялося говорити українською. Зокрема, на студії створювали стрічки із затвердженим сценарієм і якщо україномовна версія подобалась Держкіно, то її дублювали російською, випускали на всесоюзний екран. Так, наприклад, мультфільм «Малюк Гіпопо» спочатку був українською мовою, збереглися і обидві версії мультфільму «Капітошка» Бориса Ханевича.

70-ті рр. XX ст. справедливо називають «золотою ерою» української анімації. В цей час основним джерелом для української анімації став народний фольклор. Це проявилося у сюжетах до мультфільмів, взятих з народних казок, легенд, переказів, образах персонажів, художній мові. Такі мультфільми, як «Чарівник Ох» Давида Черкаського, «Івасик Телесик» та «Колосок» Леоніда Зарубіна, «Котигорошок» Бориса Храневича. Для запису українських народних пісень

для мультфільму «Чарівник Ох» було запрошено виконавців з хору Верьовки, що забезпечило професійність виконання використаних у стрічці творів народного фольклору.

В цей період було створено низку анімаційних серіалів: «Пригоди капітана Врунгеля», «Острів скарбів» й «Лікар Айболить» Давида Черкаського, «Аліса в Країні чудес» і «Аліса у Задзеркаллі» Єфрема Пружанського, що стали найяскавішими зразками української унікальної анімації. Проте вони позбавлені національної колористики й розповідають історії з нейтральними сюжетами, які могла пропустити радянська цензура. У 1988 р. почалася робота над екранізацією відомої поеми «Енеїда» Котляревського Володимира Дахна, але вийшла на екрани вона вже після проголошення незалежності у 1991 р. Тут присутні елементи народної музики, танцювальні, співочі мелодії, український колорит, а пізніша українська озвучка додала картині автентичності.

90-ті рр. стали складним періодом, застоєм в розвитку української анімації. В цей час вийшло лише кілька стрічок, що дістали схвальні відгуки. Це, зокрема, був мультфільм «Йшов трамвай номер 9», який у 2003 р. отримав «Срібного ведмедя» на Берлінському міжнародному кінофестивалі. До того ж, на початку 90-х рр. минулого століття у зв'язку з розпадом СРСР архів Київської студії науково-популярних та анімаційних фільмів було повністю знищено, а об'єднання художньої анімації «Київнаукфільму» перетворилося на самостійну художню студію «Укранімафільм».

За час існування Київської анімаційної студії створено 416 картин. Їх умовно можна поділити на два основні періоди: довоєнний та післявоєнний. Головним критерієм поділу виступає характер анімації: під час першого етапу свого існування вона, більшою мірою, слугувала політичним інструментом, за допомогою якого радянська влада вела пропаганду, агітацію та «просвітництво», в той час як другий етап став втіленням художньої цінності анімації, де вона виступає не транслятором політичної думки, а баченням автора певної історії, в яку він подекуди вплітав народні мотиви. Важливим етапом стало використання української мови в мультиплікації (озвучування персонажів, виконання пісень тощо), що популяризувало її в УРСР.

Київська школа анімації – оригінальна та новаторська. Її особливий шлях розвитку зумовлений прагненням до експериментів та пошуку нових форм. Так, українська анімація більш гостра, вона набула рис карикатурності та гротескності. Це пов'язано і з фактом її формування під впливом європейської авангардної анімації, реалізації сюжетних ліній в різних стилях, а також своєрідною адаптивністю під політичні умови, продиктованою радянською владою. Але, незважаючи на складні умови, обмеження та заборони, українська анімація зуміла зберегти свою унікальність та неповторність, зберегла вона, певною мірою, національну ідентичність, що було дуже складно в умовах тоталітарних реалій.

Список джерел та літератури

Історія українського кіно, 2016, Т. 2: 1930–1945. Київ.
КОЛОДКО, А., 2014, Українська мультиплікація як самобутній вид образотворчого мистецтва, Народознавчі зошити. серія мистецтвознавча, 5, 1027–1034.
КРИЖАНІВСЬКИЙ, Б., 1968, Мальоване кіно України. К.: Мистецтво.
МАРАХОВСЬКА, К., 2019, Феномен української анімації: український контекст, Наукові записки Міжнародного гуманітарного університету: [збірник]. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 157–160.
ПАЩЕНКО, А. О., 2018, Українська анімація: народження. Кіно-Театр, 1, 39–41.
ШАПОВАЛ, О., 2014, Конструювання віртуального образу в анімації: традиції та новаторство, Студії мистецтвознавчі, 1, 43–54.

References

Istoriia ukrainskoho kino, 2016, [History of Ukrainian cinema]. Vol. 2: 1930–1945, Kyiv. [In Ukrainian].
KOLODKO, A., 2014, Ukrainska multyplikatsiia yak samobutnii vyd obrazotvorchoho mystetstva [Ukrainian animation as an original kind of fine art]. Narodoznavchi zoshyty. seriia mystetstvoznavcha, 5, 1027–1034. [In Ukrainian].

KRYZHANIVSKYI B., 1968, Malovane kino Ukrainy [Cartoons of Ukraine]. K.: Mystetstvo. [In Ukrainian].
MARAKHOVSKA, K., 2019, Fenomen ukrainskoi animatsii: ukrainskyi kontekst [The phenomenon of Ukrainian animation: the Ukrainian context]. Naukovi zapysky Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu: [zbirnyk]. Odesa: Vydavnychyi dim «Helvetyka», 31, 157–160. [In Ukrainian].
PASHCHENKO, A. O., 2018, Ukrainska animatsiia: narodzhennia [Ukrainian animation: birth]. Kino-Teatr. 1, 39–41. [In Ukrainian].
SHAPOVAL, O., 2014, Konstruiuvannia virtualnoho obrazu v animatsii: tradytsii ta novatorstvo [Designing a virtual image in animation: traditions and innovation]. Studii mystetstvoznavchi. 1, 43–54. [In Ukrainian].

Анімація як інструмент радянської політичної пропаганди та форма збереження української культури та мови

У статті досліджується проблема подвійного статусу української анімації в контексті її історичного розвитку через різні культурні, економічні та політичні причини. У довоєнний період анімація була інструментом політичної пропаганди радянської влади, яка намагалася відтворити в ній свої ідеологічні позиції, або ж просто рекламним засобом демонстрації досягнень радянської влади. Отже, ставлення до неї як до прояву творчої ідеї ускладнилося, і тому в середині XX століття сам жанр занепадає. Його відродження відбулося в більш ліберальний період, що надавало трохи більших можливостей продемонструвати творчі прагнення художників цього періоду. Це пов'язано з технічним розвитком, можливістю радянських аніматорів використовувати сучасні досягнення західних кіностудій. Вже у другій половині XX століття анімація набуває унікальних рис, українського колориту з фольклором, мовою та культурою, хоча сюжети все ще перебувають під жорсткою цензурою.

Насправді бінарний характер української анімації як засобу пропаганди та водночас творчої реалізації художників простежується протягом усього її існування, починаючи з 1927 року, який вважається роком зародження української анімації, і до сьогодні. Персонажі, створені у другій половині XX століття, запам'ятались своєю унікальністю і яскравістю, неповторним стилем художнього образу та оригінальністю технічного виконання. Труднощі, пов'язані з нестачею професійного обладнання, кваліфікованих кадрів, компенсувались креативністю та творчими здібностями, незвичними сюжетами та унікальними способами їх реалізації.

Особливість цього дослідження полягає у новому погляді на українську анімацію як на дзеркало політичних, культурних, економічних процесів, в аналізі культурних елементів, відтворених кінематографістами, особливостей української мови, традицій. Дослідження дає пояснення причин стану української анімації, які ми маємо сьогодні, оскільки вони приховані в процесі її формування у XX столітті.

Ключові слова: українська анімація, мультиплікація, пропаганда, агітація, український фольклор, культура, мова.

Kryshtopa Mariia, Master of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Криштопа Марія, студентка 2 курсу ОР «Магістр», Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-9299-1793
Received: 06-10-2020
Advance Access Published: October, 2020

https://doi.org/10.17721/2518-1270.2020.62.17

ПРАЦЯ УЧНІВ УКРАЇНСЬКОЇ РСР ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XX СТОЛІТТЯ: ОБОВ'ЯЗКОВІСТЬ, ПРИМУС ЧИ ПРЕСТИЖ?

Ольга Лаврут

THE WORK OF PUPILS IN THE UKRAINIAN SSR IN THE SECOND HALF OF THE TWENTIETH CENTURY: COMPULSION, COERCION OR PRESTIGE?

Olga Lavrut

Society becomes progressive due to the dedicated work of its members, whose activities are aimed at the development of various spheres of life. Adults involve the younger generation from an early age. The second half of the twentieth century in the Ukrainian SSR was no exception. The republic had its own peculiarities of development, which were conditioned by the party-soviet essence of existence. The latter regulated life in society, creating the appearance of a country of «prosperity». Everyone had to take part in it. As the Soviet Union regulated the struggle against the «exploitation of workers», the state resorted to formal reinforcement and demonstrative demonstration of care for the population. It created a legal basis for this, which also applied to children.

There was always propaganda in the country about the need to work and the fight against «parasite elements». Radio, movies, posters, advertisements and more were involved. The school did not stand aside. It remained an important element of public policy, and at the same time a social institution with its subjects, objects and powerful potential. Not surprisingly, the disciples became an active participant in this. Appropriate measures were taken for him, through him and him. On the one hand, he was proved the importance of participation in the public life of society, on the other hand, he was used as a physical and moral potential to achieve the goal.

The students planted, cared for and harvested on collective and state farms. They had their own responsibilities, worried about the future harvest. There were also regional peculiarities in this regard. In some regions, for example, there were without forestry. The desire to help and work was present in the children. Competitive aspects remained, which encouraged the improvement of the children's team and cooperation with various economic and social structures. Children became members not only of their own (school or class) team, but also felt members of the local or industrial community.

Keywords: Ukrainian SSR, students, school, labor, aid, collective farms, agriculture, forestry, work, achievements.

Друга половини XX століття в Українській РСР характеризувалася періодами пошуків шляхів розвитку школи. Однією із важливих складових життя людини залишалася праця, до якої долучали підростаюче покоління ще змалку. У закладах освіти продовжувалась ця діяльність. Потужним рухом став учнівський, спрямований на допомогу у різних галузях державного будівництва. Звернення до цього питання обумовлюється подоланням хибного уявлення про важливість важкої фізичної, ручної праці у житті суспільства та розумінням переваг і здобутків інформаційного та постінформаційного суспільств. Водночас, розуміння необхідності бути долученим до певної діяльності та відповідальності за діяння чи бездіяння.

Питання долучення дітей до праці у зазначений період вивчали різні науковці (Сухомлинська 2015, с. 21–41). Вони приділили увагу участі дітей у повоєнній відбудові втраченого потенціалу Української РСР (Марченко 2012, с. 285–289), що виявлялося у їх ентузіазмі та важкому матеріальному забезпеченні. Дослідники вивчили питання реформування освітньої галузі (Пи-

© Ольга Лаврут

роженко 2015, с. 185–192) та її зміст. Вони охарактеризували теоретико-методичні аспекти організації продуктивної праці школярів (Семеновська 2015, с. 117–124), законодавче підґрунтя (Антонець 2013, с. 32–36), виробниче навчання та професійну орієнтацію учнів (Іванюк 2015, с. 25–28), які були складовими освітнього процесу (Черевань 2012, с. 246–249). Але проблема характеристики саме праці залишилася поза їх увагою.

Тому, метою дослідження є характеристика особливостей праці учнівства Української РСР другої половини XX століття як суспільного явища. Це допоможуть здійснити такі завдання: вивчення історіографічної та джерельної бази нашого дослідження; характеристики діяльності школярів; здобутки та прорахунки цього та окреслення подальших перспектив наукових пошуків.

З кінця 1950-х років питання долучення дітей до праці, їх допомога підприємствам, колгоспам та організаціям набуло оберту, що спонукало до вироблення нормативно-правового забезпечення і майбутнього працевлаштування випускників шкіл. 13 грудня 1956 р. Президія Верховної Ради СРСР видала Указ «Про посилення охорони праці підлітків», яким заборонила приймати на роботу осіб, молодших за 16 років. Для учнів індивідуального і бригадного учнівства 15–16 років встановлювався 4-годинний робочий день. У 1960-х роках зберігалася система бронювання робочих місць для молоді, яку долучали ще у школах. У середині цього періоду, встановлювалися норми 3–5 % для кожної галузі виробництва. Набули популярності громадські заклики з метою забезпечення народногосподарських об'єктів кадрами. Продовженням стала Постанова Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС від 21 березня 1962 р. «Щодо заходів подальшого поліпшення охорони праці на підприємствах і будівництві». 1 червня 1972 р. в УРСР були введені «Основи законодавства про працю», підґрунтям якого Україна користується і на сьогодні. Конституція СРСР 1977 р., яку називали «конституцією розвиненого соціалізму», «конституцією загальнонародної держави» у статті 25 проголошувала, що система народної освіти служила комуністичному вихованню, сприяла духовному та фізичному розвитку молоді, готуючи її до праці та громадської діяльності (Лісогорова 2014, с. 184–189).

Реалізація трудового виховання підростаючого покоління мало керуватися постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про дальше поліпшення навчання і виховання учнів загальноосвітніх шкіл і підготовки їх до праці» від 22 грудня 1977 р. (Державний архів Вінницької області, ф. Р 4897, оп. 7, спр. 2397, арк. 8). Закон СРСР «Про трудові колективи і підвищення їх ролі в управлінні підприємствами, установами, організаціями» від 17 червня 1983 р. зазначав, що трудовий колектив підприємства, установи, організації є основним осередком соціалістичного суспільства. Тут мала забезпечуватися єдність державних, суспільних і особистих інтересів. У статті 1 закону наголошувалося на втіленні у життя рішень партії, неухильному виконанню радянських законів і постанов уряду, виконанні державних планів і договірних зобов'язань, підвищенні ефективності і якості роботи (Закон СРСР «Про трудові колективи і підвищення їх ролі в управлінні підприємствами, установами, організаціями» від 17 червня 1983 р.).

У документах про школу неодноразово підкреслювалося про готовність дітей до праці та формування комуністичних ідеалів. Ідеологічними помічниками при цьому залишалися піонерські та комсомольські організації. Вони допомагали формувати у дітей «трудовий героїзм», активну життєву позицію. Діти мали навчитися боротися із дармоїдством, різними антисуспільними явищами та ставити суспільні інтереси вище особистих», а також «боротися проти парадності і зазнайства», «доводити все почате до кінця» тощо (К. Агніт, І. Александрович, А. Арутюнянц, Беша, В. Гливенко та ін. Розбудите мене, мамо, як на календарі буде червоне число!). Учнівство долучали до господарського будівництва, підняття сільського господарства, розвитку науки та культури (Пагіря Олександр. Партия сказала: «Надо...»).

Школярів позиціонували як майбутніх робітників. Перші мали обов'язки перед державою та урядом. Це підкріплювалося пропагандою, спрямовану на різні верстви населення, справедливо називаючи неробство соромом. Але під неробством мали на увазі й нефізичну працю. Дитячу діяльність вбачали у посильній допомозі заводу, фабриці, де працювали дорослі. Ще, починаючи із перших п'ятирічних планів, безкоштовна дитяча праця була важливим елемен-

том соціалістичних перетворень. Використовуючи дитячий ентузіазм, владі вдалось вирішити деякі питання й колгоспного будівництва (Гогохія Нані. Дитинство у тоталітарному суспільстві: «вірні ленінці» радянської України у 1930-х роках).

Розбудите мене, мамо, як на календарі буде червоне число!
Художник К.Агніт, І. Александрович, А. Арутюнянц, Бе-Ша, В. Гливенко та ін. Видання журналу «Перець», 1955 р. Друкарня видавництва КПУ «Радянська Україна».

Учителі також акцентували на ролі учнівства в радянському суспільстві. Педагогічна громадськість у жовтні 1959 р. у Києві на своєму Другому з'їзді відзначила про виховне значення суспільно корисної колективної праці дітей. Вона згуртовувала їх, виховувала, сприяла розвитку ініціативи, відповідальності за доручену справу. Педагоги закликали організувати дітей на збір насіння дерев та квітів, металолому і лікарських рослин, домогтися того, щоб праця школярів на підприємствах і в колгоспах, шкільних майстернях і на дослідних ділянках була «…цілеспрямованою і корисною для суспільства» (Звернення з'їзду вчителів Української РСР до всіх працівників народної освіти республіки 1960, с. 5–8).

Учні шкіл проводили величезні роботу із будівництва шкільних приміщень, майстерень, спортивних залів тощо. Зокрема, у 1960/1961 н. р. у Миколаївській області учні допомагали у будівництві 28 середніх шкіл на 296 класних кімнат, 34 восьмирічних шкіл на 281 класну кімнату, 20 початкових шкіл на 91 класну кімнату, 63 спортивних зала, 138 майстерень, 216 кабінетів, 372 окремих класних кімнат. У 1961 р. закінчили будівництво 40 шкіл на 7160 учнівських місць. Комсомольці та учні м. Миколаєва взяли шефство над будівництвом 3 дитячих комбінатів. Учні Вознесенської середньої школи № 7 Вознесенського району будували 5 класних кімнат та спортзал. Вони підвозили, готували матеріал. Учні розрівнювали майданчики, вивозячи землю (Державний архів Миколаївської області, ф. Р 2817, оп. 2, спр. 73, арк. 210).

У Львівській області працювали і лісництва, серед яких виділялися Головецьке, Доброгостівське Дрогобицького, Стрілківське Старосамбірського району, Немирівського та Яворівського районів. Так, Немирівське шкільне лісництво існувало з 1967 р., за яким була закріплена площа 386 га. Тут працювало 128 учнів. У 1979 р брали участь у конкурсі «Операція мурашка», у зборі лікарських рослин. Діти переселяли мурашники, вирощували посадковий матеріал у теплиці і лісовому розсаднику, проводили фенологічні спостереження, вели облік цінних дерев, вивчали місцеву флору та фауну. Вони у 1979 р. брали участь у Всесоюзному зльоті трудових об'єднань секції шкільних лісництв, який проходив у м. Запоріжжі, де учень 10 класу середньої школи № 29 м. Львова Андрій Ціж зайняв перше місце (Державний архів Львівської області, ф. Р 163, оп. 9, спр. 1279, арк. 35).

Школярі насаджували дерева, кущі, городні культури. Юннати висаджували туї, декоративні дерева, абрикоси, сливи, вишні, черешні, яблуні, малину, лохину, цукровий буряк. Діти вирощували й різні сорти гібридної культури. Полеводи проводили досліди над ярими пшеницями «Мелянопус», «Народна». Врожайність першої складала 30–31 ц з 1 га, другої – 32–36 відповідно. При чому, доглядали їх краще, ніж на колгоспних полях – на 20–30% урожай був вищий (Державний архів Миколаївської області, ф. Р 2817, оп. 2, спр. 73, арк. 212–213). Деякі культури школярі просапували, боролися зі шкідниками. Діти виготовляли земляно-перегнійні горщечки для колгоспної розсади, збирали місцеві добрива і вивозили на поля. Школярі вирощували помідори, капусту, моркву, картоплю. Діти зібрали 15000 кг лікарських трав у сухому вигляді шипшину, кукурудзяні рильця, горицвіт, валеріановий корінь. Їх долучали до збирання врожаю: городніх, технічних культур, фруктів, ягід та горіхів (Державний архів Миколаївської області, ф. Р 2817, оп. 2, спр. 223, арк. 35). Школярі закликали один одного приєднуватися до їх починань. Так, у селищі Опішня, що на Полтавщині, піонери і комсомольці Батьківської середньої школи звернулися із закликом до усіх учнів Опішнянського району – збирати кісточки слив і закладати шкільні сливові садки. З цією метою вони назбирали до 40 тисяч кісточок слив (Кузьменко 1958, с. 4).

Юні тваринники розводили кролів. Зокрема, лише в одній Миколаївській школі на кролефермі росли 200 кролів, що давало «державі понад 300 кг м'яса» – 1,5 кг вага 1 кроля. Проте «…у 1960 р. виростили 2 тис. кролів, здаючи державі 5000 кг м'яса» 2,5 кг відповідно. Піонери 8 класу ім. Валі Котика Ново-Петрівської середньої школи Новоодеського району зібрали 3000 яєць водоплавної птиці, посадили 1600 дерев і кущів. У загоні організований зелений патруль. Вони доглядали рослинність не лише біля школи, а й слідкували, щоб ніхто не ламав гілки та не обривав листя у населеному пункті. Більша частина загону доглядала телят на фермах: годували, прибирали біля них, придумали їм клички і зробили таблички. На фермі піонери ознайомилися із ростом поголів'я рогатого скоту за семирічку (Державний архів Миколаївської області, ф. Р 2817, оп. 2, спр. 73, арк. 215). Проте доходило до абсурду. У документах зустрічаємо таке: «У період навчання у школі учні шефствували над коровами, набували навичок та вмінь по догляду за ними». Наприклад, 9 січня 1960 р. у газеті «Радянська освіта» надруковані портрети кращих юннатів-тваринників Смут Ольги і Фастовської Софії. А в 1960 р. вона та інші вже працювали на фермі, де вже стала кращою дояркою і ділилася власним досвідом роботи (Державний архів Миколаївської області, ф. Р 2817, оп. 2, спр. 73, арк. 221).

Міністерство освіти УРСР і ЦК ЛКСМ України у погодженні з Міністерством сільського господарства УРСР та Міністерством виробництва і заготівель сільськогосподарських продуктів УРСР у 1963 р. проводили огляд досягнень. Під час огляду обласні відділи народної освіти і обласні комітети ЛКСМУ мали вважати кращими ті учнівські комплексні навчально-виробничі бригади колгоспів і радгоспів УРСР, які під керівництвом педагогічних колективів і комсомольських організацій організували роботу з комуністичного виховання членів, бригад, застосовували у своїй практиці знання, механізацію виробничих процесів, досягнення науки і техніки, досягли певних показників: «Виростили (на площі не менше 10 га), надою молока на корову на фермах, над якими шефствували школи, а школярі опановували механізми, допомагали кол-

госпам заготовляти корми, тримати у зразковому стані тваринницькі приміщення». Учні підтримували зв'язок із науково-дослідними станціями та інститутами, проводили досліди, наслідки дослідницької роботи поширювали на лани колгоспів і радгоспів. Учнівські бригади, які стали переможцями, отримували трактори, магнітофони та інші призи. Бригадири і члени учнівських бригад, їх наставники нагороджувалися грамотами ЦК ВЛКСМ, Міністерства сільського господарства УРСР та Міністерства виробництва і заготівель сільськогосподарських продуктів УРСР (Огляд досягнень учнівських бригад 1963, с. 1).

Міністерство освіти УРСР проаналізувало залучення учнів загальноосвітніх шкіл до сільськогосподарської роботи. Так, учні допомагали колгоспам, радгоспам, лісовим господарствам вирощувати сільськогосподарські культури, угіддя та ліси (ЦДАВОВУ, ф. Р 166, оп.15, спр. 9060, арк. 96 – 97). Діти брали участь у операціях «Джерело» і «Ерозії – бій». Вони очищали джерела ключової води, садили на схилах і в ярах кущі та дерева (Кор. РАТАУ 1978, с. 4). В учнівських виробничих бригадах у 1980 р. працювали 649 тис. старшокласників, які обробляли 180,5 тис. га землі. Шкільні лісництва об'єднували 45,4 тис. учнів, які обробляли 52,7 тис. га лісу. У літній період близько 700 тис. учнів працювали у літніх таборах праці та відпочинку, займаючись прополюванням, збиранням овочів, фруктів тощо. Щорічно старшокласники у складі таборів відпочинку та праці виконували роботу на суму 20 млн. крб. Про це писали: «Это хорошая форма трудовой закалки, она не вносит дезорганизации в учебный процесс» (ЦДАВОВУ, ф. Р 166, оп.15, спр. 9060, арк. 97).

XXVI з'їзд КПРС накреслив величні завдання розвитку сільськогосподарського виробництва, оголосивши тваринництво ударним фронтом. Рішення з'їзду, постанова липневого (1981 р.) Пленуму ЦК Компартії УРСР з подальшого розвитку тваринництва і збільшення кормової бази знайшли відображення у діяльності учнівських і педагогічних колективах шкіл. Документ зазначав про підтримку ініціативи піонерської і комсомольської організацій, педагогічного колективу Макіївської середньої школи Смілянського району Черкаської області, учнівської виробничої бригади Рашівської десятирічки Гадяцького району Полтавської області, членів Печеніжинського шкільного лісництва Коломийського району на Івано-Франківщині, табору праці та відпочинку Вовчківської десятирічки Поліського району Київської області із заготівлі кормів для тваринництва у 1981 р.» (Тваринництво – ударний фронт! 1981, с. 1).

Колгоспи і радгоспи створили учням задовільні побутові умови. Більшість дітей жило на квартирах колгоспників, частина – у приміщеннях колгоспних ясел, клубах, гуртожитках. Для них організували триразове харчування (овочі, фрукти та молочні продукти). Діти були забезпечені постільною білизною та належним медичним обслуговуванням. З учнями проводилася й виховна робота: читали журнали, газети, випускали власні, брали участь у змаганнях, екскурсіях, художній самодіяльності, їм демонстрували кінофільми. Але водночас «деякі керівники господарств не виявили батьківського піклування про дітей, які надають допомогу у збиранні кукурудзи», до того ж учні спали у холодних приміщеннях (Державний архів Запорізької області, ф. Р 75, оп. 9, спр. 210, арк. 46).

Окрім роботи на сільськогосподарських ланах, широкого розголосу набула кампанія «Мільйон – Батьківщині» зі збору макулатури (Державний архів Запорізької області, ф. Р. 75, оп. 9, спр. 210, арк. 46). У школах за декілька днів до її проведення вивішувалися оголошення та попереджали класних керівників, які знайомили із цим дітей. Призначалися відповідальні піонери із ради дружин і комсомольці із комітетів комсомолу. Класні керівники керували та контролювали цей процес. Учні на суботниках збирали макулатуру. Після збору піонервожаті та інші відповідальні особи підводили підсумки, вивішуючи інформацію про хід та підсумки операції. А педагоги вели журнали з обліку позакласних заходів, у якому записували усі проведені заходи зі збору макулатури (Державний архів Запорізької області, ф. Р 75, оп. 9, спр. 210, арк. 66).

Якщо проаналізувати дані лише Шевченківського району м. Запоріжжя, то протягом 1973 р. – 1975 р. кількість тон зібраної макулатури збільшилася із 107 до 123,5, а всього за три роки зібрали 340,5 відповідно. Перебіг подій учні висвітлювали у газетах (Державний архів Запо-

різької області, ф. Р 75, оп. 9, спр. 210, арк. 70). Учнів мотивували про важливість справи: зібраний матеріал йшов на виробництво коробкового крівельного картону, паперу для обгорток та письма. Наприклад, із 25 т макулатури можна зробити 625 тис. нових зошитів, для випуску одного номеру газети «Піонерська правда» потрібно 140 т паперу, на видавництво лише 1 тому «Дитячої енциклопедії» знадобилося 623 т паперу. Якщо переробити 4 кубометри дерева, вийшла б 1 т паперу. 40 т макулатури допомагали зберігати 1 га лісу і дали б 30 т паперу. На виробництво 1 т картону йшло 1200 т макулатури, інакше необхідно було зрубати 20–25 дерев (Державний архів Запорізької області, ф. Р 75, оп. 9, спр. 210, арк. 50).

Школи, які виконали плани, преміювалися, а діти здійснювали екскурсії. Все ж, не дивоячись на широку агітацію, школи не виконали плану майже на 60%. Середньорічний збір макулатури на 1 учня замість 21 кг склав 6,9 кг. У школах зібрана макулатура лежала у підвалах, напівпідвалах, у коридорах і не вивозилася, що могло спричинити пожежу (до речі, деякі школи її спалювали) (Державний архів Запорізької області, ф. Р 75, оп. 9, спр. 210, арк. 78). Продукція своєчасно не вивозилася через брак або несвоєчасний приїзд транспорту. А заготівельні контори не мали необхідних вантажних засобів, не виконувалися техніка безпеки і законодавство про охорону праці, жінки власноруч переносили вантаж масою 500–700 кг, побутові приміщення були брудними, побілка відвалювалася, у цехах, де пресувалася макулатура, не було дверей, гуляли протяги і папір лежав сирів. Це пояснювали недостатньою увагою адміністрації шкіл до цієї справи, роботою піонерської та комсомольської організації, безвідповідальним ставленням переробних підприємств до справи та до власних співробітників (Державний архів Запорізької області, ф. Р 75, оп. 9, спр. 210, арк. 46).

Дітей долучали до проведення місячників, декадників, суботників та змагань зі збору металевого брухту та макулатури. Так з 4 жовтня 1960 р. по 10 травня 1961 р. в Миколаївській області зібрано 2006 тон брухту. Тільки учні середньої школи № 69 м. Миколаєва зібрали 47 тон, Первомайської середньої школи № 9–101, Балабанівської середньої школи – 23 т відповідно. Учні середньої школи № 7 м. Миколаєва зобов'язалися під час піонерської дворічки зібрати по 100 кг металевого брухту на кожного учня (Державний архів Миколаївської області, ф. Р 2817, оп. 2, спр. 73, арк. 211).

Хоча документи наголошували на забороні відриву учнів і учителів у навчальний час на подібні роботи, які не пов'язані з навчальним процесом, за вказівками місцевих органів влади щорічно дітей та вчителів долучали до цієї діяльності. Багато схожих «сигналів» доходило із Вінницької, Дніпропетровської, Житомирської, Кіровоградської, Миколаївської, Одеської, Полтавської, Сумської, Тернопільської, Харківської, Хмельницької, Черкаської та Чернівецької областей. Таке долучення до роботи вважалось неприпустимим і негативно впливало на навчальний процес, виконання навчальних програм. Часто учнів відправляли після 2–3 уроків без відповідного одягу і взуття. Це призводило до нарікань з боку батьків, до порушення техніки безпеки. Тому наголошували на забороні подібних дій, притягненні до покарання; долученні до праці лише учнів 8–10 класів. Все ж, у подальші роки подібна практика залишалась (ЦДАВОВУ, ф. Р 166, оп. 15, спр. 9060, арк. 104 – 105).

У літній період учні також продовжували працювати, поєднуючи це, наскільки можливо, з відпочинком, організатори чого влаштовували їм походи, екскурсії, конкурси, вікторини і спортивні змагання (Олійник 1981, с.1). На честь 60-річчя комсомолу дітей долучили до естафети за «Ленінське ставлення до природи», де діти Львівщини посадили понад 4 тис. декоративних дерев та кущів, 12 тис. плодових дерев, 3 тис. волоського горіха, зібрали в колгоспах області 5380 т овочів, зокрема, 121 тис. ц цукрового буряка та понад 30 тис. т картоплі та інших овочів (Державний архів Львівської області, ф. Р 163, оп. 9, спр. 1279, арк. 36).

Отже, підростаюче покоління долучали до праці у сільському господарстві, лісництві, збиранні металобрухту, демонструючи не лише участь у сучасному будівництві країни, але й формально акцентуючи на традиційних заняттях українців. Поряд із цим писали про відсутність навичок з вирощування рослин і догляду за тваринами, поясненням чого стало невиконання

програм лабораторних робіт, навчальних експериментів, організації практичних занять та дослідів на шкільних ділянках, одноманітність завдань і занять (Про стан і заходи поліпшення викладання біології в школах Української РСР 1958, с. 8–12). З часом, змагання стали носити більш формалізований характер, залишалися гасла та ініціатива, а потужність залучення дітей та об'єми їх роботи зменшувалися (Пагіря Олександр. Комсомол як складова тоталітарної системи влади в СРСР). Основними здобутками долучення дітей до такої трудової діяльності стали змагальний дух, формування відчуття колективу та відповідальності за спільну справу – внесок у розбудову країни Рад, формування почуття гордості та ентузіазму, підготовка учнів до дорослого життя. Водночас, учнівство, використовували як трудовий та економічний резерв. Перспективою наших подальших пошуків є вивчення інших аспектів життя школярів Української РСР зазначеного періоду.

Список джерел та літератури

АНТОНЕЦЬ, М., 2013, Законодавча і нормативно-правова база виробничого навчання в школах Української РСР (50–80-ті роки XX ст.), Рідна школа, 3, 32 – 36.

ВИХОВУЄМО СВІДОМИХ БУДІВНИКІВ КОМУНІСТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА, 1960. Звернення з'їзду вчителів Української РСР до всіх працівників народної освіти республіки, Радянська школа, 1, 5–8.

ГОГОХІЯ, НАНІ. Дитинство у тоталітарному суспільстві: «вірні ленінці» радянської України у 1930-х роках. Режим доступу: https://uamoderna.com/md/gogokhia-childhood-ussr-1930s.

Державний архів Вінницької області, ф. Р 4897, оп. 7, спр. 2397, 29 арк.

Державний архів Запорізької області, ф. Р 75, оп. 9, спр. 210, 102 арк.

Державний архів Львівської області, ф. Р 163, оп. 9, спр. 1279, 62 арк.

Державний архів Миколаївської області, ф. Р 2817, оп. 1, спр. 223, 40 арк.

Державний архів Миколаївської області, ф. Р 2817, оп. 2, спр. 73, 313 арк.

Закон СРСР «Про трудові колективи і підвищення їх ролі в управлінні підприємствами, установами, організаціями» від 17 червня 1983 р. Режим доступу: https://ips.ligazakon.net/document/view/z839500

ІВАНЮК, Г. І., 2015, Підготовка учнів сільських шкіл України до праці та технічної творчості в умовах реформування радянської системи освіти (50–60-ті рр. XX століття). № 3, 25–28. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Otros_2015_3_7

КОР. РАТАУ, 1978, Канікули, весела пора, Радянська освіта, 19.

КУЗЬМЕНКО, О., 1958, Хороший почин, Радянська освіта, 842.

ЛІСОГОРОВА, К. М., 2014, Основні риси трудового законодавства в УРСР в період десталінізації середина 1950 – середина 1960-х років. Форум права, 3, 184–189.

МАРЧЕНКО, В. О., 2012, Повоєнне життя дітей Наддніпрянщини: реалії повсякдення (1945 – 1950 роки), Наукові записки з української історії: збірник наукових статей, 29, 285–289.

Огляд досягнень учнівських бригад, 1963, Радянська освіта, 71.

ОЛІЙНИК, Ю., 1981 р. Фотоінформація, Радянська освіта, 60.

ПАГІРЯ, ОЛЕКСАНДР. Комсомол як складова тоталітарної системи влади в СРСР. Режим доступу: http://www.territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=609

ПАГІРЯ, ОЛЕКСАНДР. Партия сказала: «Надо...». Режим доступу: https://tyzhden.ua/History/66386

ПИРОЖЕНКО, Л. В., 2015, Стратегії оновлення змісту освіти у вітчизняній школі впродовж 60-х – початку 80-х рр. XX ст. Вища освіта в контексті інтеграції до європейського простору, 7 (35), 185–192.

ПРО СТАН І ЗАХОДИ ПОЛІПШЕННЯ ВИКЛАДАННЯ БІОЛОГІЇ В ШКОЛАХ УКРАЇНСЬКОЇ РСР, 1958. Збірник наказів, № 17, 8–12.

РОЗБУДИТЕ МЕНЕ, МАМО, ЯК НА КАЛЕНДАРІ БУДЕ ЧЕРВОНЕ ЧИСЛО! 1955. Художники К. Агніт, І. Александрович, А. Арутюнянц, Бе-Ша, В. Гливенко та ін. Видання журналу «Перець». Друкарня видавництва КПУ «Радянська Україна».

СЕМЕНОВСЬКА, Л., 2015, Теоретико-методичні засади організації продуктивної праці учнів (друга половина XX століття), Педагогічні науки, 63, 117–124.

СУХОМЛИНСЬКА, О. В., 2015, Радянська педагогіка як ідеологія. Спроба історичної реконструкції, Шкільний світ, 4 (708), 21–41.

ТВАРИННИЦТВО – УДАРНИЙ ФРОНТ! 1981, Радянська освіта, 61.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОВУ України), ф. Р 166, оп. 15, спр. 9060, 168 арк.

ЧЕРЕВАНЬ, І. І., 2012, Профорієнтація, трудове навчання, продуктивна праця учнів середніх шкіл України у 80-х рр. XX ст., Проблеми інженерно-педагогічної освіти, 36, 246–249.

References

ANTONETS, M., 2013 Zakonodavcha i normatyvno-pravova baza vyrobnychoho navchannia v shkolakh Ukrainskoi RSR (50–80-ti roky XX st.) [Legislative and normative-legal base of industrial training in schools of the Ukrainian SSR (50–80s of the XX century)]. Ridna shkola. 3, 32–36. [In Ukrainian].
VYKHOVUIEMO SVIDOMYKH BUDIVNYKIV KOMUNISTYCHNOHO SUSPILSTVA, 1960, Zvernennia zizdu vchyteliv Ukrainskoi RSR do vsikh pratsivnykiv narodnoi osvity respubliky [Appeal of the Congress of Teachers of the Ukrainian SSR to all public educators of the republic]. Radianska shkola. 1, 5–8. [In Ukrainian].
HOHOKHIIA NANI. Dytynstvo u totalitarnomu suspilstvi: «virni lenintsi» radianskoi Ukrainy u 1930-kh rokakh [Childhood in a totalitarian society: «faithful Leninists» of Soviet Ukraine in the 1930s]. [Online] Available from: https://uamoderna.com/md/gogokhia-childhood-ussr-1930s. [In Ukrainian].
Derzhavnyi arkhiv Vinnytskoi oblasti, fond R 4897, description 7, case 2397, 29 arkushy.
Derzhavnyi arkhiv Zaporizkoi oblasti, fond R 75, description 9, case 210, 102 arkushy.
Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti, fond R 163, description 9, case 1279, 62 arkushy.
Derzhavnyi arkhiv Mykolaivskoi oblasti, fond R 2817, description 1, case 223, 40 arkushy.
Derzhavnyi arkhiv Mykolaivskoi oblasti, fond R 2817, description 2, case 73, 313 arkushy.
The law of the SRSR «On the work of the collective and the promotion of their roles in the management of enterprises, institutions, organizations» dated 17 April 1983 p. Available from: https://ips.ligazakon.net/document/view/z839500
IVANIUK H. I., 2015, Pidhotovka uchniv silskykh shkil Ukrainy do pratsi ta tekhnichnoi tvorchosti v umovakh reformuvannia radianskoi systemy osvity (50–60-ti rr. XX stolittia) [Preparation of students of rural schools of Ukraine for work and technical creativity in the conditions of reforming the Soviet system of education (50-60s of the XX century), № 3, 25–28. Available from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Otros_2015_3_7. [In Ukrainian].
KOR. RATAU, 1978, Kanikuly, vesela pora [Holidays, happy time]. Radianska osvita. 19. [In Ukrainian].
KUZMENKO, O., 1958, Khoroshyi pochyn [Good start]. Radianska osvita. 842. [In Ukrainian].
LISOHOROVA, K. M., 2014, Osnovni rysy trudovoho zakonodavstva v URSR v period destalinizatsii: seredyna 1950 – seredyna 1960-kh rokiv [The main features of labor legislation in the USSR during the de-Stalinization period of the mid-1950s – mid-1960s]. Forum prava. 3, 184–189. [In Ukrainian].
MARCHENKO, V. O., 2012. Povoenne zhyttia ditei Naddniprianshchyny: realii povsiakdennia (1945–1950 roky) [Postwar life of children in the Dnieper region: the realities of everyday life (1945–1950)]. Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii: zbirnyk naukovykh statei. 29, 285–289. [In Ukrainian].
Ohliad dosiahnen uchnivskykh bryhad [Review of the achievements of student teams], 1963. Radianska osvita. 71.
OLIINYK, Yu., 1981 r. Fotoinformatsiia [Photo information]. Radianska osvita. 60. [In Ukrainian].
PAHIRIA, OLEKSANDR. Komsomol yak skladova totalitarnoi systemy vlady v SRSR [Komsomol as a component of the totalitarian system of power in the USSR]. Available from: http://www.territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=609. [In Ukrainian].
PAHIRIA, OLEKSANDR. Partyia skazala: «Nado...». [The party said: «It is necessary ...».] [Online] Available from: https://tyzhden.ua/History/66386. [In Russian].
PYROZHENKO, L. V., 2015, Stratehii onovlennia zmistu osvity u vitchyznianii shkoli vprodovzh 60-kh–pochatku 80-kh rr. XX st. [Strategies for updating the content of education in the domestic school during the 60's-early 80's of the twentieth century]. Vyshcha osvita v konteksti intehratsii do yevropeiskoho prostoru. 7 (35), 185–192. [In Ukrainian].
PRO STAN I ZAKHODY POLIPSHENNIA VYKLADANNIA BIOLOHII V SHKOLAKH UKRAINSKOI RSR, 1958 [On the position and measures of improving the teaching of biology in schools of the ukrainian ssr]. Zbirnyk nakaziv. № 17, 8–12. [In Ukrainian].
ROZBUDYTE MENE, MAMO, YAK NA KALENDARI BUDE CHERVONE CHYSLO! 1955 [Wake me up, mom, as there will be a red number on the calendar!]. Khudozhnyky K. Ahnit, I. Aleksandrovych, A. Arutiuniants, Be-Sha, V. Hlyvenko ta in. Vydannia zhurnalu «Perets». Drukarnia vydavnytstva KPU «Radianska Ukraina». [In Ukrainian].
SEMENOVSKA, L., 2015. Teoretyko-metodychni zasady orhanizatsii produktyvnoi pratsi uchniv (druha polovyna KhKh stolittia) [Theoretical and methodological principles of organizing the organizational work of students (second half of the twentieth century)]. Pedahohichni nauky. 63, 117–124. [In Ukrainian].
SUKHOMLYNSKA, O.V., 2015. Radianska pedahohika yak ideolohiia. Sproba istorychnoi rekonstruktsii [Soviet pedagogy as an ideology. An attempt at historical reconstruction], Shkilnyi svit, 4 (708), 21–41. [In Ukrainian].
TVARYNNYTSTVO – UDARNYI FRONT! [Animal husbandry – a shock front] 1981. Radianska osvita. 61.
Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy (TSDAVOVU Ukrainy), fond R 166, description 15, case 9060, 168 arkushy.

CHEREVAN, I. I., 2012, Proforiientatsiia, trudove navchannia, produktyvna pratsia uchniv serednikh shkil Ukrainy u 80-kh rr. XX st. [Vocational guidance, labor training, productive work of high school students in Ukraine in the 80's of the twentieth century]. Problemy inzhenerno-pedahohichnoi osvity. 36, 246–249. [In Ukrainian].

Праця учнів Української РСР другої половини XX століття: обов'язковість, примус чи престиж?

Суспільство стає прогресивним завдяки відданій праці його членів, діяльність яких спрямована на розвиток різних сфер життєдіяльності. Дорослі долучають до цього підростаюче покоління ще змалечку. Друга половина XX століття в Українській РСР не стала виключенням. Республіці були притаманні власні особливості розвитку, що обумовлювалися партійно-радянською сутністю існування. Остання регламентувала життя у соціумі, створюючи видимість країни «благополуччя». У цьому мали брати участь усі. Оскільки у Радянському Союзі регламентувалася боротьба із «експлуатацією трудящих», держава вдавалася до формального підкріплення та показової демонстрації турботи про населення. Вона створила нормативно-правове підґрунтя цього, яке стосувалося і дітей.

У країні весь час була присутня пропаганда про необхідність працювати і про боротьбу із «нетрудовими елементами». Радіо, кіно, плакати, оголошення та інше були задіяні у цьому. Школа не стояла осторонь. Вона залишалася важливим елементом державної політики, водночас і соціальним інститутом зі своїми суб'єктами, об'єктами та потужним потенціалом. Недивно, що учнівство стало активним учасником цього. Для нього, через нього та ним здійснювалися відповідні заходи. З одного боку, йому доводили важливість участі у громадському житті суспільства, з іншого використовували як фізичний та моральний потенціал задля досягнення мети.

Учнівство садило, доглядало та збирало урожай на колгоспних, радгоспних ланах. Вони мали власні обов'язки, турбувалися про майбутній врожай. Існували і регіональні особливості щодо цього. У частині регіонів, наприклад, не було лісництв. Бажання допомагати і працювати були присутні у дітей. Залишалися змагальні аспекти, що спонукало до вдосконалення дитячого колективу та співпраці із різними господарськими та громадськими структурами. Діти стали членами не лише власного (шкільного або класного) колективу, а й відчували себе членами місцевої або виробничої громади.

Ключові слова: Українська РСР, учні, школа, праця, допомога, колгоспи, сільське господарство, лісництво, робота, досягнення.

Lavrut Olga, Ph.D, Donetsk regional institute of postgraduate pedagogical education.

Лаврут Ольга, кандидат історичних наук, Донецький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти.

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-6915-7474
Received: 29-09-2020
Advance Access Published: October, 2020

https://doi.org/10.17721/2518-1270.2020.62.18

КОРРЕЛЯЦИЯ МЕСТНОГО ЛАНДШАФТА И КАТЕГОРИИ ТВОРЧЕСТВА В ПРОСТРАНСТВЕ БЕЛОРУССКОЙ КУЛЬТУРЫ

Анатолий Остапенко

CORRELATION OF LOCAL LANDSCAPE AND CATEGORY OF CREATIVITY IN THE SPACE OF BELARUSIAN CULTURE

Anatol Astapenka

The paper investigates the correlation of a small homeland, or more broadly, a landscape, with the work of many Belarusian writers, artists, scientists. This correlation can be very significant, and even becomes for many of them the main component of the creative process in life. The article analyzes the work of Belarusian writers who have become classics, for whom the theme of the homeland takes a central place: Ivan Naumenka (the novel «The pine-tree at the rode», Mikhas Streltsov (the short story «Hay on the Afalts»), Boris Sachenka (the trilogy «Vyaliki Les»), Larisa Geniyush (memories «Confession»).

In addition to the homeland, another place where there is a correlation, is Kiev and other places in Ukraine, where many Belarusian distinguished people lived and worked. These are the princes of Ostrog – Fedor, Konstantin and Vasilii. In this work, we draw attention to the indissoluble connection between the Belarusian and Ukrainian life and activities of the Ostrozhski family. A native of Belarus, the famous Ukrainian hetman, creator of the first Ukrainian constitution Philip Orlik (1672–1741) studied at the Kiev-Mohyla Academy. Saint George of Konisskyi, was born in 1717 in the city of Nizhyn (Chernigov region), was a church and public figure of the Commonwealth and the Russian Empire. Graduated from the Kiev-Mohyla Academy (1743). In 1755 he was ordained Bishop of Mogilev (Belarus). In 1993, Archbishop George was canonized.

The prominent historian Mitrofan Viktorovich Dovnar-Zapolsky was born in 1867 in Rechitsa (Belarus). In 1893 M. Dovnar-Zapolsky graduated from the historical and philological faculty of Kiev University. Author of over 150 works on the history of Lithuania and Belarus.

Writer Vladimir Korotkevich (1930–1984) is a significant figure for many generations of Belarusians. It is a national symbol of the second half of the 20th century. He graduated from the philological faculty of the Taras Shevchenko Kiev State University in 1954.

Keywords: correlation, landscape, creativity, Belarusian figures, writers, homeland, Kiev-Mohyla Academy.

В известном трактате «Закат Европы» О. Шпенглер высказал интересную гипотезу о происхождении племен и рас – «племена, роды, грядущие поколения, семьи - все это различные названия для крови, которая посредством зачатий циркулирует в более или менее тесном либо просторном ландшафте» (Шпенглер 1999, с. 141). О. Шпенглер аргументировал свои предположения, ссылаясь на известное явление: изменение формы тела (эмигранты из Европы и других стран) под влиянием местности или, как он подчеркивает – ландшафта.

Очень похожее явление наблюдается уже при поверхностном знакомстве с историями жизни выдающихся людей Беларуси. На Земле есть места, которые подарили человечеству гораздо больше талантливых ученых, деятелей, чем в других местах. В первую очередь, это

© Анатолий Остапенко

местность, которую называют *малой родиной*, обычно представляющую обычную деревню либо город, где вырос будущий творец.

Корреляция *малой родины*, или шире – ландшафта, с творчеством многих белорусских писателей, художников, ученых, бывает очень значимой, и даже становится по жизни для многих из них главной составляющей творческого процесса.

В этой статье мы коснемся анализа творчества лишь некоторых деятелей белорусской культуры, но эту особенность легко экстраполировать на жизнь и творчество многих значимых для Беларуси людей.

Детство и военная юность *Ивана Науменко* прошли в городском поселке Василевичи (ныне город), или, как пишет писатель в своих произведениях – местечке.

Иван Науменко писал свои романы и рассказы на государственном литературном языке, получившим называние «наркомовка», и в языке его персонажей, на первый взгляд, почти нет диалектных, василевичских особенностей. Однако они все еще существуют. Например, железнодорожник Степан Птах в «Сасне пры дарозе» (Навуменка 1962) говорит: «…Трохі прызапасіў лесу, але *шчэ* мала. Каб хоць сцены вывесці…». В этом отрывке четко выражен василевичский язык, который трудно спутать с другим: «Прызапасіў лесу», «сцены вывесці» и «самое василевичское» – «*шчэ»,* а не «*яшчэ*».

Тема города Василевичи у Ивана Науменко поистине ностальгическая и романтичная. Настоящее название любимого города он по-разному скрывает, зашифровывает в словах «Батьковичи», «Михаловичи» и др. Но человек, выросший в Василевичах, безошибочно узнает в этих именах родные Василевичи, узнает их в точных, почти математически написанных родных пейзажах, в старенькой железной дороге и гордости города – станции, а главное – он узнает жителей Василевичей, которые словно «живьем» прыгнули со страниц его классических рассказов и романов в уютные улочки и скрытые в большой зелени домики. Узнают Василевичи не только люди военного, но и более позднего поколения, ибо особенность Василевичей для ее жителей необъяснима и даже мистична, она очень сильная, глубокая и подарена этому краю, может быть, как награда или как знак. Почему это так, почему именно Василевичи – неприметное, самое обычное (кажется) место – способно навсегда увлечь своих родных и сохранить привязанность к нему на всю жизнь – никто не знает, кроме Господа. Возможно, это награда за то, что в Василевичах нет ни реки, ни озера, и даже до леса от Дедка (района Василевич, где жил писатель) – три километра…

Тема города Васелевичи и его колоритных жителей доминирует в известных литературных произведениях Ивана Навуменко – романах «Ветер в соснах», «Сосна у дороги», повести «Война под Титовой Копанкой», многих рассказов.

Белорусский диалект города Василевичи пользуется большим уважением у горожан, а прозаик и поэт Н. Захаренко написал даже интересное произведение: «Васілевіцкія маналогі на трасянцы» (Захаранка 2013, с. 122–133).

Следующая фигура – *Михась Стрельцов*, талантливый белорусский писатель – прозаик, поэт, публицист, ставший через 33 года после свой смерти культовым в Беларуси. М. Стрельцов родился в Славгородском районе Могилевской области. Он очень любил родное село Сычин, и эта любовь пронизывала всю его жизнь. Во многих своих работах он всегда возвращается на родину, к односельчанам, в родные поля, леса и водоёмы.

Следует отметить, что традиция показа психологического состояния бывшего сельчанина, который переезжает в город, существует в белорусской литературе давно: она восходит к творчеству Яна Борщевского, Адама Гуриновича, Леопольда Родевича и продолжена в классических произведениях Максима Горецкого, Якуба Коласа, Максима Богдановича, Кузьмы Черного.

Михаил Стрельцов возрождает эту традицию и возрождает настолько, что она превращается в качественно новую проблему реализации творческой личности в условиях урбанистического характера городской жизни, советской действительности и соцреализма.

М. Стрельцов – деревенский человек, но его сущность отражается не столько в сельском происхождении, сколько в большой, безмерной любви к деревне, к окрестным полям, лесам и реке Голубе. Вместе с тем М. Стрельцов был высокообразованным человеком, прекрасным интеллектуалом и деревни для него было уже мало. Вот почему он оказался в городе, где все же больше возможностей для удовлетворения духовных потребностей. Однако, все это вместе образовало настоящий порочный круг, из которого невозможно было выйти.

О жизни в городе он говорил: «Нас загнали в катакомбы». Ему не хватало воздуха в городе, а деревня была такой далекой и нереальной. Этот постоянный антагонизм города и деревни в душе заставлял писателя искать выход среди таких же, как он, своеобразных деревенских «эмигрантов», людей, которые не могли «примирить» деревню и город в своей внутренней жизни. И поэтому «Сено на асфальте» (Стрельцов 1974, с. 96–111) – это одновременно его художественное произведение и его жизненная философия.

Без этого симбиоза города и села невозможно понять природу Михася Стрельцова, его внутреннюю жизнь, мировоззрение, и в этом заключается ключ к разгадке «загадки Стрельцова», как сказал его друг народный поэт Беларуси Рыгор Барадулин.

Лариса Гениюш. «*Благаславенны родны дом, гдзе бацькі і ўся дарагая сям'я. Благаславенны маленькі кусочак роднай, бацькавай зямлі на вялізнай планеце, які называўся Жлобаўцы»* (Геніюш 1993, с. 5).

Так Лариса Гениюш пишет о своем родном уголке, начиная свою знаменитую книгу «Исповедь». В своих воспоминаниях под названием «Сто ранаў у сэрца» она проникновенно пишет: «*Здавалася мне, што я паўстала з жытоў, з неба і траў, а перадусім – з любай беларускай мовы, на якой ласкава звярталіся да мяне бацькі, старэнькая няня і іншыя. Мне было светла і добра…*».

Любовь к белорусскому языку, к своей родной стране Беларусь Лариса Гениюш пронесет через всю жизнь. Тайна, на которую нет ответа: почему Господь в критическое для людей время выбирает того, кто будет спасать этот несчастный народ, дает ему лидера, который приведет людей к лучшему будущему? Таковы были, например, пророки в судьбе избранного народа Израиля и многих других народов. Такой была Лариса Гениюш.

Борис Саченко. Сколько нежности и любви вкладывает Борис Саченко в воспоминания о родном крае: «*Крынічная сажалка з заўсёды халоднаю, празрыстаю – аж жвір на дне відаць – вадою... Неглыбокі – па забарсні – Шапавалаў перамел... Багністы, увесьу іле, Асіны брод... Задрымучаны крушыннікам і арэшнікам Грыцаў расцяроб... Аслоненая з усіх бакоў магутнымі камлістымі дубамі паляна-гарадок, дзе быццам ратаваліся ад розных напасцяў – войнаў, халеры – продкі... Стойла ля Старцовай ямы... Вёска! Мая вёска!.. Колькі чаго перабачыла, перажыла яна на сваім вяку! Радаснага і горкага, вясёлага і сумнага, добрага і злога…»* (Из воспоминаний Б. Саченко «Под знаком серпа и молота» (Сачанка 2016, с. 10).

Чужое небо» (1975) – одно из самых личных произведений Бориса Саченко. Роман начинается с главы «Деревня моего детства». Это лирически взволнованный рассказ о родном, бесконечно дорогом герою и автору уголке земли, уголке, с которого начинается Родина, откуда начинается путь в неизведанное пространство будущей жизни.

Вот как писатель с проникновением и любовью описывает родное Полесье: *«На Палессі, на самым поўдні Беларусі ёсць куточак зямлі, асабліва мілы, дарагі майму сэрцу. Дзе б ні быў я, куды б ні закінула мяне доля, не-не дый згадаю яго. У радасці і ў журбе, з блізкіх і далёкіх дарог я вяртаюся зноў і зноў туды, дзе сярод старых, пракаветных лясоў, вялізных, неабсяжных балот на пясчанай высле раскінулася вёска, у якой я нарадзіўся, у якой жыве і сёння мая маці, жывуць браты. Там, у той вёсцы, у дзедаўскай сялянскай хаце, я ўпершыню адкрыў свае вочы, там сказаў першае сваё слова, зрабіў першыя свае крокі…*» (Сачанка 1981, с. 574).

Так из описания родных мест в начале книги возникает мотив, настроение родного неба, родной земли, которое ощущается на протяжении всего произведения, которое как бы сопротивляется, опровергает настроение «чужого неба», утверждает оптимизм и веру в человека.

«Чужое небо», под которым писатель провел два года, он чувствует всю остальную жизнь. Его тяжесть, эмоциональная резкость воздействия с годами уменьшается, но не исчезает и, видимо, никогда не исчезнет. Да, у человека свое, родное небо. Небо детства, небо отечества. Оно чистое, голубое и прозрачное; оно не угнетает человека, но возвышает, возносит к жизни. Воздух этого неба, родного неба Полесья, пропитан лучшими произведениями писателя.

Такая «привязанность» писателя к родному краю, его людям, их обычаям и нравам, к природе и истории края, такая неизменность жизненных симпатий придает творчеству уверенность, целеустремленность и устойчивость, является важнейшим источником его жизненности и самобытности, его идейности, художественной глубины.

Подобно Ивану Науменко, скрывающему свои родные Василевичи под названием Батьковичи, автор трилогии не так уж неузнаваемо преображает родное село Великий Бор в Великий Лес.

Саченко пишет: «Як Антэй, дакрануўшыся маці-зямлі, набіраўся новых сіл, так і я, наведаўшы родныя мясціны, гаюся, на доўгі час пазбываюся сноў. Сноў свайго трывожнага, абпаленага нягодамі маленства...». Угадывается родной город Б. Саченко на протяжении всего произведения, в описании Полесья, Хойницких лесов и болот, в его героях.

Среди знаковых для Беларуси людей есть и те, у которых феномен ландшафта *малой родины* проявился не в связи с местами, где они родились и выросли, а с местами, где они провели молодость или учились.

Так, у ряда выдающихся белорусских деятелей был киевский период жизни, где формировалось их мировоззрение и жизненная позиция. Ниже, вслед за Шпенглером, мы отметим это событие как явление киевского ландшафта.

Феномен киевского ландшафта начинается, прежде всего, с Киевского университета имени Тараса Шевченко или Киево-Могилянской академии, весьма значимого учреждения для разных поколений белорусов. В свое время, здесь учился, например, выходец из Беларуси, знаменитый украинский гетман, создатель первой украинской конституции Филипп Степанович Орлик (1672–1741), о жизни и творчестве которого мы писали раньше (Астапенка 2017, с. 203–212). Другие учебные заведения в Киеве и других частях Украины также способствовали взрослению белорусских художников и деятелей, или, наоборот, развивались благодаря их деятельности (например, Острожская академия).

Упомянутые киевские учреждения стали альма-матер и определили образ жизни не только выдающихся белорусских деятелей, но и знаковых, эпохальных деятелей. Перечислим лишь некоторых в хронологическом порядке: князья Федор, Константин и Василий Острожские, святой Георгий Конисский, известный историк Митрофан Довнар-Запольский и, наконец, символ Беларуси, великий белорусский писатель Владимир Короткевич.

Степень вклада князей Острожских в белорусское национальное наследие нами проанализирована в работе «Аб укладзе князёў Астрожскіх у беларускую нацыянальную спадчыну» (Астапенка 2017, с. 48–52). В настоящей работе мы обратим внимание только на одну особенность знаменитой семьи Острожских: *неразрывную связь между белорусской и украинской составляющими* их жизни и деятельности.

1. *Федор (Феодор – после пострига) Данилович Острожский* был старшим сыном в семье князей Острожских. Современники называли его «мужам з усіх правадыроў Літвы і Русі, вялікай смеласці і велізарнага аўтарытэту». Он отрекся от княжеской славы и принял монашество в Киево-Печерской Лавре. Уже в конце XV в. его стали почитать как святого. Нетленные мощи святителя Федора до сих пор покоятся в Дальних пещерах Киево-Печерской Лавры рядом с другими праведниками и чудотворцами. В 2002 году Федор Острожский был присоединен к списку белорусских святых.

2. *Константин Иванович Острожский* (1460–1530) был правнуком Федора Острожского. Он занимал очень высокое положение – верховный гетман Великого княжества Литовского, кастелян Вильнюсский, воевода Трок. К. И. Острожский проявил себя как выдающийся деятель православного образования, основал и способствовал развитию многих православных церквей.

Князь К. И. Острожский вошел в историю как выдающийся полководец. А победа армии ВКЛ над московской армией в битве под Оршей 8 сентября 1514 года, которую заслуженно считают обязанной блестящему командованию К. И. Острожского, стала знаковым событием во всей белорусской истории.

В 1523 году по просьбе Константина Острожского король Сигизмунд разрешил игумену Макарию восстановить Киевский Михайловский Златоверхий монастырь и основал здесь монашескую общину. Благодаря усилиям К. И. Острожского было твердо определено правовое положение Православной церкви Великого княжества Литовского, которое до него было весьма неопределенным. Константин Иванович Острожский способствовал открытию в Вильно в 1524 г. типографии, в которой печатались книги Франциска Скорины.

Князь К. И. Острожский закончил свой земной путь в 1530 году и был похоронен в Киево-Печерской Лавре.

3. *Константин Константинович Острожский*. Он родился в Турове (Беларусь) в 1526 году и провел там детство и юность.

В связи с личностью этого Острожского хотелось бы отметить очень важный факт относительно его мировоззрения: Константин Константинович был одним из первых, кто напрямую связал веру с национальными особенностями.

Деятельность К. Острожского на рубеже XVI–XVII веков была направлена на повышение просвещения белорусского православного народа, воспитанию и возрождению лучших традиций православной культуры. Как пишет Л. Левшун, православное возрождение, которому был предан К. Острожский, должно было отражать «То неразрывное единство веры и руководимого ею разума, которое было достигнуто великими каппадокийцами» (Левшун 1996, с. 25–40).

В 1596 году на Соборе православных епископов, созванном митрополитом Рогозой в Бресте, было провозглашено объединение Восточной и Западной церквей Великого княжества Литовского. Однако в создании унии не участвовало большое количество православных священнослужителей, наиболее авторитетными из которых были епископы Львовский Гедеон Балабан и епископ Перемышльский Михаил Копыстенский. Эти епископы вместе с князем Константином Острожским и другими противниками церковного раскола приехали в Брест и провели свой православный, антиунийный собор. Константин (Василий) Острожский был его духовным вдохновителем и организатором.

В 1576 году в Остроге (ныне Украина, Ровенская область) князь Константин Константинович основал знаменитую Славяно-греко-латинскую Острожскую академию.

4. *Святитель Георгий Конисский*. Родился в 1717 г. в г. Нежин (Черниговская обл.), умер в 1795 г. Епископ Русской Православной Церкви, церковный и общественный деятель Речи Посполитой и Российской империи, писатель. В 1993 году архиепископ Георгий был канонизирован.

Окончил Киево-Могилянскую академию (1743). Принял монашеский постриг в Киево-Печерской Лавре. В 1755 году рукоположен в сан епископа Могилевского (Белорусского).

В 1757 году Георгий Конисский открыл типографию при епископском доме в Могилеве и переиздал сокращенный текст «Катехизиса» Ф. Прокоповича в своем переводе на «русский диалект». В 1757 году он организовал школьные классы в Спасском монастыре и основал духовную семинарию. В 1765 году на аудиенции у короля и великого князя Станислава Августа он произнес речь в защиту прав православных и других диссидентов, которая была переведена на европейские языки как пример защиты религиозной терпимости.

Георгий Конисский оставил значительный след в истории общественного мнения Беларуси. Распространял идеи Киево-Могилянских просветителей. Александр Пушкин называл Конисского «одним из самых достойных людей прошлого века». В 1992 году была открыта мемориальная доска в доме архиепископа в Могилеве, где жил Г. Конисский. В 1993 г. решением Святого Синода Белорусской Православной Церкви Святитель Георгий Конисский был канонизирован.

5. *Историк Митрофан Викторович Довнар-Запольский* родился в 1867 году в Речице (Беларусь). Автор более 150 работ по истории Киевской Руси, истории Литвы и Беларуси, общественно-политическим движениям и этнографии Беларуси. Его работы носили преимущественно научный и аналитический характер.

В 1893 г. М. Довнар-Запольский окончил историко-филологический факультет Киевского университета, в 1901 г. защитил кандидатскую диссертацию, а в 1906 г. – докторскую диссертацию по истории.

Профессор Московского университета (1899), профессор истории России Киевского университета (1902). Профессор Харьковского института народного хозяйства (декабрь 1919) и Харьковского университета (1920–1921).

После переезда в Беларусь с 1925 по 1926 год он был профессором истории Беларуси в Белорусском государственном университете.

6. *Писатель Владимир Короткевич* (1930–1984) – фигура знаковая для многих поколений белорусов. Это национальный символ второй половины XX века. Хотя В. Короткевич не сидел в тюрьме, на самом деле, он – советский диссидент. Его прекрасные, высокохудожественные, но «несоветские» произведения, если и публиковались, то либо с большим «скрипом», либо подпольно. Например, чудесная, яркая, проникнутая любовью к Беларуси книга «Земля под белыми крыльями» сначала была издана в Украине на украинском языке, а уже потом очень ограниченным тиражом вышла в Беларуси на белорусском языке (Короткевич 1992, 176 с.).

В 1949 году Владимир Короткевич окончил среднюю школу и поступил на русское отделение филологического факультета Киевского государственного университета имени Тараса Шевченко, который окончил в 1954 году. За время учебы он проявил себя как один из самых талантливых студентов. В Киеве Владимир Короткевич сочинял стихи на белорусском, русском, а также на украинском языках.

Тема Украины, которую очень любил Короткевич, присутствует во многих произведениях писателя. Среди них – рассказ «У снягах драмае вясна» (1957), эссе «Абраная» (1982), очерк, посвященный Тарасу Шевченко «І будуць людзі на зямлі» (1964), Лесе Украинке – «Saxifraga» (1971), очерк о Киеве «Мой се градок!» (1982).

Его диссертация на тему «Казка. Легенда. Паданне» вызвала неоднозначную реакцию, и только благодаря усилиям академика А. Белецкого и педагога А. Назаровского он получил высшую оценку. Весной 1955 года он сдал экзамены на кандидатский минимум и начал писать диссертацию о восстании 1863 года, но не закончил. Ему пришла в голову идея написать роман на эту тему, который впоследствии был написан и стал самым значительным произведения в его жизни – «Каласы пад сярпом тваім».

В 1973 году писатель написал повесть «Лісце каштанаў», ставшую одним из самых автобиографических его произведений. Повесть представляет собой волнующее и грустное воспоминание о нескольких месяцах, проведенных в освобожденном нацистами Киеве, размышления о судьбе поколения, чье детство и юность пришлись на войну.

В очерке о Киеве «Мой се градок!» В. Короткевич писал: «*І калі зноў выплывуць туманным Дняпром чаўны і людзі на іх спытаюць мяне: «Чій се градок?» — я азірнуся на кручы, на старадаўні горад, на іх і адкажу ў апошні раз:*

«Мой. Мой се градок. І маім будзе, пакуль існуе род чалавечы на зямлі, на берагах майго Дняпра».

Список источников и литературы

АСТАПЕНКА, А. У., 2017, Беларускія карані гетмана Піліпа Орліка і яго Канстытуцыя // Другі києвознавчі читання: історія та етнокультура: збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції. До 100-річчя Української революції 1917–1921 рр. Київ.

АСТАПЕНКА, А. У., 2017, Аб укладзе князёў Астрожскіх у беларускую нацыянальную спадчыну // Етнічна історія народів Європи. Вип. 52.

ГЕНІЮШ, ЛАРЫСА., 1993, Споведзь. Мінск: Мастацкая литаратура.
ЗАХАРАНКА, М., 2013, Васілевіцкія маналогі на трасянцы, І тады ўдырыў бом. Аавяданні і п'есы, Мінск: Кнігазбор.
КАРАТКЕВІЧ, У. С., 1992, Зямля пад белымі крыламі. Мінск: Народныя асвета, 176 с.
ЛЕВШУН, Л., 1996, Благоверный князь Константин-Василий Острожский как «зеркало» религиозных поисков литвинов // Вестник белорусского экзархата. Благоверный князь Острожский. Альманах. Том 1. Минск.
НАВУМЕНКА, І., 1962, Сасна пры дарозе. Мінск: Мастацкая літаратура.
САЧАНКА, БАРЫС., 2016, Пад сузор'ем сярпа і молата. Мінск: Кнігазбор.
САЧАНКА, БАРЫС., 1981, Чужое неба: раман у навелах. Палескія былі. Выбраныя творы: у 2 т. Мінск: Мастацкая літаратура. Т. 2. 574 с.
СТРАЛЬЦОЎ, М., 1974, Сена на асфальце, На ўспамін аб радасці. Выбранае. Мінск: Мастацкая літаратура.
ШПЕНГЛЕР, О., 1999, Закат Европы: Очерки морфологии мировой истории. Т. 2. Всемирно-исторические перспективы, Минск.: ООО «Поппури», 720 с.

References

ASTAPENKA, A. U., 2017, Belaruskia karani Hetmana Pilipa Orlika i jago Kanstytutsyja [Belarusian Quarters of Hetman Pilip Orlik and Yago Kanstytutsy]. Other Kyiv Readings: History and Ethnoculture: Collection of Materials of the International Scientific and Practical Conference. To the 100th Ukrainian Revolution of 1917–1921. Kiev, Vyp. 5. [In Belarusian].
ASTAPENKA, A. U., 2017, Ab ukladze kniaziu Astrozhskych u belaruskuiu nacyjanalnuiu spadchynu [On the contribution of the Ostrog princes to the Belarusian national heritage]. Ethnic history of European Nations. Vyp. 52. [In Belarusian].
GENIUSH, LARYSA., 1993, Spovedz [Confession]. Minsk: Mastatskaia literatura. [In Belarusian].
ZAKHARANKA, M., 2013, Vasilievickia manalohi na trasincy, I tady udyryu bom. Apaviadanni and P'esy [Vasilevitsky manalogues on trasyants, And then bom hit. Stories and plays]. Minsk: Knigazbor. [In Belarusian].
KARATKEVICH, U. S., 1992, Ziamlia pad bielymi krylami [Land under the white wings]. Minsk: Narodna Asveta, 176 p. [In Belarusian].
LEVSHUN, L., 1996, Blagovernyi kniaz Konstantin-Vasilii Ostrozskii kak «zercalo» religioznykh poiskov litvinov [Blessed Prince Konstantin-Vasily Ostrozhsky as a «mirror» of the Lithuanian religious searches]. Bulletin of the Belarusian Exarchate. Blessed Prince of Ostrog. Almanakh. Volume 1. Minsk. [In Russian].
NAVUMENKA, I., 1962, Sasna pry darose [Pine tree near the road]. Minsk: MastatskaIa literatura. [In Belarusian].
SACHANKA, BARYS., 2016, Pad suzor'em sarpa i molata [Under the constellation of hammer and sickle]. Minsk: Knigazbor. [In Belarusian].
SACHANKA, BARYS, 1981, Chuzhoe neba [Alien of the sky: novel in short stories. Polissia true stories. Selected works: in 2 vol.]. Minsk: Mastatskaia literatura. T. 2. 574 s. [In Belarusian].
STRALTSOU, M., 1974, Siena na asfalcie [Hay on the asphalt. in memory of joy]. Minsk: Mastatskaia literatura. [In Belarusian].
SPENGLER, O., 1999, Zakat Evropy [The Decline of Europe: Essays on the Morphology of World History. Vol. 2. World-historical perspectives]. Minsk: Poppuri LLC, 720 p. [In Russian].

Корреляция местного ландшафта и категории творчества в пространстве белорусской культуры

В работе исследована корреляция малой родины, или шире – ландшафта, с творчеством многих белорусских писателей, художников, ученых. Эта корреляция бывает очень значимой, и даже становится по жизни для многих из них главной составляющей творческого процесса. Анализируется творчество белорусских писателей, ставших классиками, у которых тема родины занимает центральное место – Ивана Науменко (роман «Сасна пры дарозе», Михася Стрельцова (новелла «Сена на асфальце»), Бориса Саченко (трилогия «Вялікі лес»), Ларисы Гениюш (воспоминания «Споведзь»).

Помимо родины, еще одно место, где наблюдается корреляция, – это Киев и другие места Украины, где жили и работали многие белорусские деятели. Это князья Острожские

– Федор, Константин и Василий. В настоящей работе мы обращаем внимание на неразрывную связь между белорусской и украинской составляющими жизни и деятельности семьи Острожских. В Киево-Могилянской академии учился выходец из Беларуси, знаменитый украинский гетман, создатель первой украинской конституции Филипп Орлик (1672–1741). Святитель Георгий Конисский, – родился в 1717 г. в г. Нежин (Черниговская обл.), был церковным и общественным деятелем Речи Посполитой и Российской империи. Окончил Киево-Могилянскую академию (1743). В 1993 году архиепископ Георгий был канонизирован.

Выдающийся историк Митрофан Викторович Довнар-Запольский родился в 1867 году в Речице (Беларусь). В 1893 г. М. Довнар-Запольский окончил историко-филологический факультет Киевского университета. Автор более 150 работ по истории Литвы и Беларуси.

Писатель Владимир Короткевич (1930–1984) – фигура знаковая для многих поколений белорусов. Это национальный символ второй половины XX века. Окончил в 1954 году филологический факультет Киевского государственного университета имени Тараса Шевченко.

Ключевые слова: корреляция, ландшафт, творчество, белорусские деятели, писатели, родина, Киево-Могилянская академия.

Astapenka Anatol, Candidate of Physical and Mathematical Sciences, Professor of the Department of Logistics and Information and Mathematical Disciplines of the Private Security Law «BIP-Institute of Law», Minsk.

Остапенко Анатолий, кандидат физико-математических наук, професор кафедры логистики и информационно-математических дисциплин Частного учреждения образования «БИП-Институт правоведения», Минск.

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-5312-8118
Received: 09-10-2020
Advance Access Published: October, 2020

https://doi.org/10.17721/2518-1270.2020.62.19

РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ С. В. МАШКЕВИЧА «Історія Київського міського транспорту. Кінець XIX – початок XXI ст. Київ: ВАРТО, 2019. – 680 с.»

Валерій Капелюшний

REVIEW OF THE MONOGRAPH BY S. V. MASHKEVICH «History of the Kiev Urban Transport. End of XIX – Beginning of XXI Century. Kiev: VARTO, 2019. – 680 p.»

Valerii Kapeliushnyi

The monograph by S. V. Mashkevich «History of the Kiev Urban Transport. End of XIX – beginning of the XXI century» is reviewed. It is noted that the monograph in question is the first comprehensive study of the history of Kiev urban transport in historiography. It tells about the history of the Kiev City Railway Society as a private enterprise and describes in detail the urban transport as a new public urban subspace. The new tasks facing the transport system of Kiev in the XX and at the beginning of the XXI century and the methods of their solution are characterized. It is shown how the system emerged from three crises, and a comparison of these three situations is put forward. Patterns of the evolution of Kiev transport are established and analyzed; four transformations of Kiev urban transport as a system are analyzed; it is substantiated when and how feedback phenomena took place in this system and what was their effect. The conclusion is that the reviewed monograph as a whole makes a positive impression; the author has successfully carried out all his research tasks. This work is a significant contribution to the historiography of Kiev.

Keywords: monograph, Kiev, urban transport, tram, trolleybus, bus, subway, everyday history.

Сучасне велике місто неможливо собі уявити без міського транспорту. Зародження транспорту означає новий етап в історії міста, перехід його в якісно новий статус, суттєве розширення можливостей його мешканців. Еволюція транспорту сприяє розвитку міського простору. Монографія присвячена актуальній темі, адже вивчення історії транспорту в рамках об'єктивного, системного підходу дає змогу проаналізувати цю проблематику з точки зору як прямого, так і зворотнього зв'язку між містом як системою і транспортом як його підсистемою, а також охарактеризувати транспорт не тільки як засіб швидкого переміщення жителів містом, а й новий соціальній простір, з притаманними йому формами взаємодії та конфліктами. Дослідження зазначених аспектів історії міського транспорту викликає безумовний науковий інтерес і дозволяє глибше зрозуміти історію міста як складного механізму.

Рецензована монографія С. Машкевича є першим в історіографії комплексним дослідженням історії київського міського транспорту. Як переконливо доводить автор (с. 51–69), джерельна база для такого дослідження є більш ніж достатньою й репрезентативною. У той же час, наявна історіографія обмежується розрізненими публікаціями. Лише мала частка їх має науковий характер, і в них розглядаються тільки окремі аспекти функціонування київського транспорту. Більшість наявних розвідок виконані в науково-популярному або публіцистичному жанрі. Також ці публікації, включно з науковими, містять значну кількість фактичних помилок. Виявлення, детальний аналіз (с. 10–51) і аргументоване виправлення цих огріхів, безумовно,

© Валерій Капелюшний

підсилюють значущість даної монографії. Автор вписав історію київського транспорту в світовий контекст, детально проаналізувавши тенденції вивчення цієї проблематики в Європі та США.

Другий розділ починається з обговорення передумов зародження київського транспорту і розповіді про перші, нереалізовані проєкти. Констатовано, що «умови, що визначили необхідність у громадському транспорті, склалися в Києві в середині XIX століття» (с. 72), показано як особливості географії міста впливали на формування комунікаційних можливостей і з'ясовано, що всі перші транспортні проєкти були так чи інакше прив'язані до коридору «північ-південь» (що не втратив значення й у XX столітті – с. 271, 394). На наш погляд, огляд перших транспортних проєктів (с. 72–92) дещо перевантажений деталями стосовно проєктів, що по-перше, не були реалізовані, по-друге, не мали відношення до власне міського транспорту (с. 73–75). З іншого боку, завдяки такій детальній характеристиці введено в науковий обіг документи, що можуть бути цікавими для дослідників історії Києва, не тільки в транспортному аспекті.

Далі проаналізована історія Товариства Київської міської залізниці як приватного підприємства. Цікавим є докладний кількісний аналіз його діяльності за перші два роки (с. 102–105), що дозволив розкрити основні тенденції еволюції попиту на транспортні послуги в той період. Показано, знову-таки з залученням кількісної аргументації, що основною запорукою успішної діяльності Товариства стала його прибутковість, яка зростала (с. 117–118). Відзначено, що «фінансовий успіх підприємства призвів до появи нових охочих стати підприємцями в галузі міського транспорту» (с. 113); це спричинило появу окремих трамвайних підприємств, що обслуговували приміські лінії (історія цих ліній склала предмет окремого дослідження: див. Машкевич С. В. Історія приміських трамвайних ліній Києва. Київ: ВАРТО, 2018. 224 с.). Особливу увагу, цілком справедливо, приділено проблемам взаємовідносин між приватним підприємством, яким було Товариство, і міським самоврядуванням. Автор показав як місто заради отримання фінансової вигоди організувало автобусне підприємство, що конкурувало з трамвайним, і обґрунтував, чому ця спроба була невдалою (с. 146–156). Повно та всебічно висвітлено проблематику взаємодії й конфліктів у «трикутнику» Товариство – місто – пасажири, докладно охарактеризовано міський транспорт як новий публічний міський підпростір (с. 157–178).

На жаль, у характеристиці дореволюційного періоду лише мимохідь згадано (с. 173) про фунікулер – вид транспорту, що справедливо вважається «візитною карткою» Києва. Він і в наступних розділах фігурує лише побіжно. У такому повному за обсягом дослідженні, на яке претендує дана монографія, фунікулеру варто було б приділити більше уваги.

Третій розділ, присвячений періоду від 1918 до 1943 року, відкривається аналізом роботи київського трамваю в період його першої кризи (1918–1921; с. 198–220). Виконане в цьому напрямку ретельне дослідження, безумовно, позитивно характеризує монографію. До сьогодні вважалося, що відомостей про роботу київського трамваю в цей складний період практично не існує; С. Машкевич, із залученням широкого корпусу джерел, спростував цю точку зору. Також привертає увагу аналіз особливостей зародження тролейбусного й автобусного транспорту в Києві (щодо останнього автор виправив традиційну – через незнання або цілеспрямовану – помилку радянської історіографії, яка стверджувала, що автобус вперше з'явився в Києві в радянський період; насправді, як уже сказано, це сталося до революції). Ще одне досягнення автора – докладне вивчення роботи міського транспорту в період нацистської окупації (1941–1943; с. 273–291). Для цього періоду, з очевидних причин, характерна своя специфічна проблематика. У рецензованій монографії детально досліджено як фактаж, так і соціальні аспекти роботи транспорту в ці складні для Києва роки Другої світової війни.

У четвертому розділі йдеться про післявоєнний період до 1991 року. Тут автор також не обмежується фактажем, а ретельно аналізує мотивацію й логіку розвитку транспортної системи. Як справедливо відмічено, «особливості еволюції київського транспорту в період з 1960-х по 1980-і роки були обумовлені особливостями динаміки розвитку самого міста. Найважливішою з таких була поява нової форми забудови – житлових масивів» (с. 367); саме з цієї точки зору слід підходити до питання про те, чому транспорт еволюціонував так, а не інакше. Детально

проаналізовано, яким чином вирішувалися завдання транспортного забезпечення київських житлових масивів – починаючи від Первомайського та закінчуючи Троєщиною; проведено порівняння і продемонстровано, що вдалося і що не вдалося виконати.

Цілком природно, що акцент зроблено на нових видах транспорту, які з'явилися в ці роки – метрополітені та швидкісному трамваї. Викладаючи історію першої лінії метрополітену, автор застосував вдале рішення – аби уникнути перенасичення розповіді деталями, сконцентрувався на характерних, «знакових» моментах, а саме: ролі керівництва СРСР у затягуванні будівництва (с. 356), унікальних технічних рішеннях, вперше застосованих у Києві (с. 357–360), особливостях процедури відкриття метрополітену (с. 361–362). Послідовно дотримуючись системного підходу, розглядаючи київський транспорт як єдиний комплекс, автор також приділив увагу перерозподілу ролей різних видів транспорту в цей період. Аналізуючи київську лінію швидкісного трамваю, відкриту в 1978 році, С. Машкевич підкреслює, що вона стала однією з перших у світі (про це рідко згадують – В. К.), і робить обґрунтований висновок: «Київ на той момент залишався цілком на рівні світових тенденцій у розвитку рейкового міського транспорту» (с. 407).

Разом із тим практично нічого не сказано про структуру транспортного підприємства в цей період. Хоча ця тема досить адекватно висвітлена в наявних науково-популярних публікаціях, однак було б цікаво екстраполювати еволюцію взаємин між підприємством, містом і пасажирами, які автор добре охарактеризував стосовно дореволюційного періоду, на радянський період.

Останній, п'ятий розділ присвячений функціонуванню київського транспорту в умовах незалежної України. Тут є показовими два кола питань. По-перше, які нові завдання й виклики постали перед транспортною системою у зв'язку з радикальними змінами економічної та соціальної ситуації. Приклади: проблема поповнення рухомого складу, пов'язана з імпортозалежністю, а також нові трудові відносини (особливий інтерес в цьому плані викликає страйк транспортників у 1993 році; автор проаналізував його хід та далекосяжні наслідки – с. 486–493). По-друге, як у нових умовах змінилися підходи до розв'язання наявних, «традиційних» завдань. Першочергово необхідно простежити зміну ставлення до стратегічної задачі – будівництва метро. Автор проводить коректний компаративний аналіз, показуючи на основі кількісних розрахунків, що в останнє десятиліття XX століття і перше десятиліття XXI століття навіть в умовах жорсткої економічної кризи Києву вдалося не знизити темпи відкриття нових станцій метро (с. 526–527), завдяки тому, що в Україні будівництво київського метрополітену стало більш пріоритетним завданням, ніж воно було в СРСР. Окрему увагу приділено впливу політичної ситуації на розвиток метро.

Другим після метрополітену видом транспорту за провізною здатністю є трамвай. У 1990–2000-і роки трамвайна мережа Києва зазнала двох важливих змін: мова йде про «антитрамвайну кампанію» і відкриття другої лінії швидкісного трамваю, на Троєщині. Обидва ці явища докладно описані в монографії. Показано, що антитрамвайну кампанію спричинили не стільки об'єктивні фактори, скільки ставлення тодішньої київської влади до трамваю як до виду транспорту (с. 529–556). Продемонстровано, що Троєщинський швидкісний трамвай спочатку став практично антирекламою трамваю як такого, але згодом цю лінію вдалося «реанімувати» завдяки інтеграції з новим видом швидкісного транспорту, міською електричкою (с. 559–562). Цікавою є виявлена автором історична аналогія між закриттям трамвайного руху Хрещатиком у 1934 році й закриттям лінії через міст Патона у 2004 році (с. 564): волюнтаристські методи управління міським господарством мали місце як в радянські часи, так і в наш час.

У заключному параграфі (с. 565–591) схарактеризовано сучасний стан транспортної системи Києва та перспективи її розвитку. Показано, що негативні тенденції 2000-х років значною мірою подолано, хоча різні причини – в тому числі недоброчесна конкуренція з боку маршрутних таксі – і сьогодні заважають належному розвитку міського транспорту.

У цілому, одним з найважливіших напрацювань у цій монографії С. Машкевича є те, що в ній установлено і проаналізовано закономірності еволюції київського транспорту як системи, виявлено, які зовнішні та внутрішні чинники і яким чином впливали на її функціонування. Виявлено чотири трансформації київського міського транспорту (муніципалізація; диверсифікація;

поява метрополітену; втрата безальтернативності). Обґрунтовано, коли і як у системі давалися взнаки зворотні зв'язки та яким був їхній ефект. Показано як система тричі виходила з кризи і проведено порівняння цих трьох ситуацій.

До переваг монографії також слід віднести поєднання високих академічних стандартів із якісним літературним стилем. Насичений фактичною інформацією текст при цьому жодним чином не вийшов «сухим», він читається легко. Витримана послідовність і добре проглядається логіка дослідження. Єдине зауваження в цьому плані: як уже згадувалося, текст місцями справляє враження переобтяженого фактами. Зважаючи на відсутність попередніх всеосяжних публікацій по темі дослідження, бажання автора зафіксувати якомога більшу кількість фактичної інформації є природним. Однак, наприклад, дані про тролейбусні маршрути, відкриті в 1950-і роки (с. 331–334), або про численні маршрути до житлових масивів (с. 371–386), ймовірно, краще було б подати у вигляді таблиць (як це зроблено з даними, що належать до інших періодів – с. 221, 278) з посиланнями на них в потрібних місцях тексту.

Монографія дуже багато ілюстрована. Фотографії надані як у тексті, так і окремими блоками наприкінці кожного розділу. Певна кількість світлин з приватних архівів публікується вперше. Ілюстрації не тільки дають можливість читачеві краще відчути атмосферу Києва за минулі півтора століття, але також підкріплюють і документують зроблені в тексті твердження. Наприклад: недоброчесна конкуренція й порушення правил з боку маршрутних таксі (с. 492); непопулярність лінії Набережним шосе після закриття трамвайного руху мостом Патона (с. 559).

Загалом, монографія С. Машкевича справляє цілком позитивне враження. Автору вдалося виконати дослідницькі завдання, які сформульовані на початку тексту. Робота є вагомим внеском в історіографію Києва й буде корисною не тільки професіоналам, але й усім, хто цікавиться міським транспортом, краєзнавством у цілому та історією Києва зокрема.

Рецензія на монографію С. В. Машкевича «Історія Київського міського транспорту. Кінець XIX – початок XXI ст. Київ: ВАРТО, 2019. – 680 с.»

Прорецензовано монографію С. В. Машкевича «Історія Київського міського транспорту. Кінець XIX – початок XXI ст.». Зазначено, що рецензована монографія є першим в історіографії комплексним дослідженням історії київського міського транспорту. У ній викладено історію Товариства Київської міської залізниці як приватного підприємства, докладно охарактеризовано міський транспорт як новий публічний міський підпростір. Схарактеризовано нові завдання, що поставали перед транспортною системою Києва у XX та на початку XXI ст., та методи їх розв'язання. Показано як система тричі виходила з кризи і проведено порівняння цих трьох ситуацій. Установлено і проаналізовано закономірності еволюції київського транспорту; виявлено чотири трансформації київського міського транспорту як системи, обґрунтовано коли і яким чином давалися взнаки зворотні зв'язки та яким був їхній ефект. Зроблено висновок, що рецензована монографія в цілому справляє позитивне враження; автору вдалося виконати дослідницькі завдання. Робота є вагомим внеском в історіографію Києва.

Ключові слова: монографія, Київ, міський транспорт, трамвай, тролейбус, автобус, метрополітен, повсякденна історія.

Kapeliushnyi Valerii, Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Chair of the Department of Ethnology and Local Lore, Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Капелюшний Валерій, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії педагогічних наук України, завідувач кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-3552-3675
Received: 18-09-2020
Advance Access Published: October, 2020

Наукове видання

Етнічна історія народів Європи

Збірник наукових праць

Випуск 62

На першій сторінці обкладинки картина Мирона Левицького «Юрій Змієборець». 1971 р.

Комп’ютерна верстка Віктора Пилипенка

Підписано до друку 19.10.2020. Формат 60 х 84/8.
Гарнітура Arial. Ум. друк. арк. 9,5.
Тираж 100 прим.